

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSTANBUL ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**19. YÜZYIL SEYAHAT YAZIMINDA ORYANTALİST
ETKİLER: LADY HORNBY'NİN İSTANBUL MEKTUPLARI**

NAZLIGÜL BULUT

2501110710

TEZ DANIŞMANI

YRD. DOÇ.DR. ŞEVKET KAMİL AKAR

İSTANBUL 2016

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : NAZLIGÜL BULUT Numarası : 2501110710
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İstanbul Araştırmaları Danışmanı : Yrd .Doç. Dr. Şevket Kamil AKAR
Tez Savunma Tarihi : 15.03.2016 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "19. YÜZYIL SEYAHAT YAZIMINDA ORYANTALİST RTKİLER:LADY HORNENN İSTANBUL
MEKTUPLARI"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof. Dr. Ahmet KALA		Kabul
2-Doç.. Dr. Kaya BAYRAKTAR		Kabul
3- Yrd. Doç. Dr. Şevket Kamil AKAR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Yrd. Doç. Dr. Kadir YILDIRIM		
2-Yrd. Doç. Dr. Kenan DEMİR		

ÖZ

19. YÜZYIL SEYAHAT YAZIMINDA ORYANTALİST ETKİLER: LADY HORNBY’NİN İSTANBUL MEKTUPLARI NAZLIGÜL BULUT

On dokuzuncu yüzyılın Batılı seyahatname yazımı, sömürgeci devletler için keşif ve bilgilenme kaynağı; seyyahlar için de bireysel itibar sahasıdır.

19. yüzyılın Doğu coğrafyasını konu edinen seyahatname yazımı, Doğu üzerindeki iktidarını çok yönlü temsil alanları kurarak formüle eden ve bu yüzyılda en mükemmel haline ulaşan, “oryantalist söylem” içerisinde tanımlanarak etkin ve işlevsel bir kimlik kazanmıştır. “Oryantalist seyahat yazımı” olarak da adlandırabileceğimiz bu keşif kaynağı, *yabancıyı* sadece “merak” dürtüsüyle tanımanın ötesinde bir anlama bürünmüş, Batı’nın Doğu’ya dair “bilgi toplama, anlama ve tasnif etme” sürecini inşa eden vasıtalarından biri olmuştur.

Seyyahların ülkelerinde edindikleri oryantalist formasyonun izleri, Doğu coğrafyasına yaptıkları seyahat metinlerinde kendisini açığa vurarak oryantalist söylemin iktidarını metinler aracılığıyla çoğaltır ve güçlendirir. Bu metinlerden biri de İngiliz seyyah Lady Hornby’nin İstanbul izlenimlerinden oluşan mektuplarıdır. Lady Hornby’nin eserinde, hem önyargı ve nefret hem de hayranlık duyguları üzerine yükselen Doğululaştırılmış bir İstanbul kurgusuyla karşılaşırız. Hornby’nin eseri, oryantalist söylemin seyahatname yazımındaki etkisini görmemize imkân vermektedir. Eser, aynı zamanda, bize İstanbul’un 19. yüzyıldaki haline ilişkin de belli bilgiler vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Oryantalizm, seyyahlar, seyahat yazımı, Lady Hornby, İstanbul.

ABSTRACT

THE ORIENTALIST EFFECTS IN 19th CENTURY TRAVEL WRITING: LADY HORNBY'S ISTANBUL LETTERS

NAZLIGÜL BULUT

Western travelling literature of 19th century is both source of knowledge and exploring for colonialist states; and furthermore, individual reputation/dignity area for travellers.

Travel writing of the Century which is defined within 'orientalist discourse' that established its power over the East by providing multidimensional representation areas and reaching the climax in 19th century; and so it acquired an efficient and functional identity. This source of exploring, we can also name it 'orientalist travelling writing', didn't merely recognize the *foreign* because of "curiosity". Orientalist travelling writing is one of instruments constructing West's processes of 'collecting knowledge on, understanding of and classifying' the East.

The traces of orientalist formation on Western travellers that acquired in their countries are reproduced and reinforced the power of orientalist discourse through orientalist travel-books. The letters of Lady Hornby, one of such travelogues, contain her impression of Istanbul. Lady Hornby constructs an orientalised Istanbul that underlying both prejudice and disgust and adoration. Her travelogue allows us to pursue the efficient in travelling writing of orientalist discourse. Also this work gives some knowledge about 19th Century Istanbul.

Keywords: Orientalism, travellers, travel writing, Lady Hornby, Istanbul.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının amacı, on dokuzuncu yüzyıl Batılı seyahatname yazımında oryantalist söylemin etkilerini tespit etmek ve seyahat metinlerinin söyleme yaptığı katkıları ortaya koymaktır. Bu etkileşimi, İngiliz kadın seyyah Lady Emelia Hornby'nin İstanbul konulu mektupları üzerinden okuma çabası, seyahatname ve oryantalizm arasındaki karşılıklı ilişkiyi anlamayı mümkün kılacaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde seyahatname ve oryantalizm ilişkisinin nasıl kurulduğu ve seyahat metinlerine ne şekilde yansıtıldığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde, on dokuzuncu yüzyıldaki öncü seyyahların metinlerinden aktarımlar yapılarak söylem ve metinler arasındaki ilişkinin kuruluş biçimine yer verilmiştir.

İkinci bölümde, İstanbul'un on dokuzuncu yüzyılda geçirdiği yapısal değişimler yine dönem seyyahlarının tespitleri ve izlenimleri üzerinden sunulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, tezin kaynak kişisi Lady Hornby'nin seyahat kayıtları, içeriğinde oryantalist etkiler barındıran bir metin örneğinde incelenerek, tez süresince inşa edilen teorinin desteklenmesi ve somut bir alana taşınması amaçlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ORYANTALİST SÖYLEMİN KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK SEYAHATNAME

A. Tarihi Bir Belge Olarak Seyahatname.....	8
B. İmge ve Gerçek.....	15
C. Seyyahtan Oryantaliste.....	25
D. Seyahatnamede İngiliz Etkisi.....	35

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL: HAYAL VE GERÇEK

A. Yüzyılın Getirdikleri: İstanbul İmgeleri.....	42
B. Huzursuz Başkent.....	49
C. Değişim ve Dönüşüm.....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LADY HORNBY'NİN MEKTUPLARINDA ORYANTALİST TEMSİLLER

A. Lady Hornby'ye Dair.....	58
B. Mektuplara Dair.....	60
C. Doğulu İstanbul İmgeleri.....	67
D. Padişah ve Türk İmgesi.....	86
E. Doğu Hayali: Harem ve Doğulu Kadın.....	96
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA.....	118

GİRİŞ

Seyahat, güçlü bir merak dürtüsünün sebep olduğu kendine benzemeyeni keşfetme ve tanımlama ihtiyacına karşılık gelen bir devridaim halidir. “Ale’l husus coğrafya ve sair fûnûna hizmet maksadıyla vakii olan seyr ve sefer” biçiminde ifadesini bulan seyahat (siyâha), suyun yeryüzünde sürekli akması demek olan Arapça **seyh**¹ kelime kökünden türemekte, bu manadan gelen çağrışımla suyun âlemi dolaşması gibi yerküre üzerinde seyr ve sefer eden kişiye de seyyah denilmektedir. Bu zincirleme tanımlar dizisinin son halkası, bir başka deyişle seyyahın ürünü seyahatname ise bu çalışmanın çıkış noktası ve tezin kuramsal kısmını inşa edecek olan meseledir. Gerçekte meseleyi daha muntazam ve eksiksiz saptamaya çalışmak gerekirse, herkesin sahip olamadığı bilgiyi kışkırtıcı ve ebedi bir metin haline dönüştüren seyyahı tanıma ve onu besleyen kaynakları saptama teşebbüsü, seyahatname adı altında açılacak tüm konu başlıklarının en kayda değer koşulu olarak görülmelidir. Seyyah ve seyahatname arasındaki bağımlı ilişkide, cümlenin temel ögesi özneyi seyyah, oluşu ve hareketi temsil eden yüklemi ise seyahatnamenin karşısına yerleştirmek çok da yanlış olmayacaktır.

Meraklı bir gezgini seyyaha² dönüştüren, unutulmaktan kurtarıp bir kimlik kazandıran seyahatnamedir. Diğer bir deyişle seyyah, seyahatnamede tecessüm eder. Dolayısıyla muhatap aldığımız her bir başlığın bu doğal ilişkinin hükmü altında gelişmesi kaçınılmazdır.

Seyyahın devinimi,³ seyahatnamenin varoluşunu sürekli kılmış, birbirini takip eden devirler boyunca içeriği ve etkisi de seyyahın hareketiyle beraber değişmiş,

¹ Şemseddin Sami, **Kamûs-ı Türkî**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989, s.753.; Mustafa Çağrırcı, “Seyahat”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 37, İstanbul, 2009, s. 7-9.

² İki ifade arasında içeriğe yönelik bir ayrıştırma özellikle yapıлып orijinal ve doğru bir ifade sağlayan seyyah kelimesine tez boyunca sadık kalınacaktır. Bu ayrımı destekler mahiyette bir saptama için bkz.: M. Kayahan Özgül, “Demir Asa Demir Çarık”, **Hece Gezi Özel Sayısı**, sy. 174-176, Haziran-Ağustos 2011, s. 24.

³ Giriş cümlesindeki kısa açıklamaya ilaveten seyyahın tanımını genişletmekte fayda var. Helmers ve Mazzeo’nun ifadeleri, seyyahın muhtevasını anlatır niteliktedir. “(...) Seyyah’ın bedeni seyyardır; fiziksel ve coğrafi sınırları aşan bir aşırılıklar/ıfratlar dizisi olarak var olur. Seyyah, hareket halindeki bir bedeni tercih eder. O nedenle, seyyah ne ‘mola verir’ ne de menziline varır;

farklılaşmıştır. Bu tarihsel süreçler, farklı coğrafya ve kültürlerde birbirine benzemeyen hatta kendi içerisinde farklı evreleri olan seyahatname tecrübelerinin doğması demektir. Örneğin Doğu ve Batı dünyası içinde dönemsel ve biçimsel ölçekte pek çok başlığa ayrılabilir seyahatname türleri ortaya çıkmıştır. Batı'nın ve Doğu'nun bizzat kendi coğrafi sınırları içerisinde yaptığı ya da kendi dışında kalan kültürleri bilmek adına yapılan seyahatler, devasa bir seyahat yazımının oluşumunu da beraberinde getirir. Her iki dünyanın ortaya çıkardığı bu devasa arşivin tezimizi ilgilendiren kısmı, Batı'nın Doğu'ya ilişkin bilgi toplama, anlama ve bu suretle *ötekine* dair strateji geliştirme ihtiyacından doğan *on dokuzuncu yüzyılın oryantalist seyahat yazımıdır*.

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa'nın politik, iktisadi, kültürel yani tüm yönetsel, bilimsel ve akademik unsurlarıyla Doğu'ya bizzat dâhil olduğu, onu yönlendirdiği, yönettiği bir zaman dilimine işaret eder. Doğu, geçmiş yüzyıllardan artarak gelen ve on dokuzuncu yüzyılda da doruk noktasına ulaşan merak ve keşif nesnesi gibi görülerek Batı'nın ticaret, sanat, edebiyat gibi kolonyal gücünü oluşturan, takviye eden alanlarına malzeme edilerek sömürgeleştirilmiştir. Bu egemenlik sahasına Batı'nın tüm hücreleriyle nüfuz edebilmesi için elde edilecek bilgilerin işlenmesi, tasnif edilmesi, Avrupa'nın kullanımına sunulması gerekmiştir⁴ ki oryantalist seyahat metinleri de bu talebin karşılanmasına katkı sağlayan önemli araçlardan biri kabul edilmelidir.

Tarihendirilmesi ekseriyetle 18. yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyılın bütününe⁵ yayarak yapılan oryantalizm söyleminin geniş egemenlik sahası içerisinde Batılı seyahat metinlerinin rolü, Doğu'nun Batı adına işlenmesine hizmet edecek kaynaklardan biri olmasıdır. Batılı seyahatnamenin, Batı-dışı dünyaya yönelik gerçek ve kurgunun iç içe geçtiği hayalî bir Doğu algısının oluşumuna katkısı

aksine belli bir güzergâh boyunca birden fazla hususla meşgul olur: Keşif, mekân ve zaman.” Marguerite Helmers-Tilar J. Mazzeo, “Travel and The Body”, **Journal of Narrative Theory**, vol. 35, Spring 2005, s. 271.

⁴ Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, 4. bs., İstanbul, Küre Yayınları, 2004, s. 105.

⁵ Said'in ifadesiyle çağdaş oryantalizmin başlangıcı, on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başlarıdır. Edward Said, **Şarkiyatçılık**, terc. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 1999, s. 52.

yadsınamayacak düzeydedir. Dolayısıyla seyahat metinlerini bu çerçeveden okumak on dokuzuncu yüzyılda artan Doğu yolculuklarını anlamaya yardımcı olabilir. Tezin ortaya koymaya çalışacağı ana mesele de seyahat metinlerinin ihtiyaca ve niyete göre biçim alan bir yapısı olduğu şüphesinden yola çıkarak oryantalist söyleme katkısını incelemektir. Tezin çıkış noktasını ve amacını, seyahatnamenin oryantalist söylemdeki rolünün ve işlevinin ne olduğu sorusuyla bir durum tespiti yapmak ve Batı'nın yarattığı Doğu imgesinde on dokuzuncu yüzyıl İstanbul'unun resmini, içerisinde oryantalist unsurlar barındıran bir seyahatname aracılığıyla sunmak oluşturmaktadır. Sonuç olarak seyahati, saf bir merak duygusunun yol açtığı süreklilik halinden ibaret görmeyip *yabancı*nın toprağını tanımanın ötesinde bir anlama sahip olduğu düşüncesinden doğan sorular, tezin cevabını arayacağı öncelikli meseledir.

Tezin, üç ana, on iki alt bölüm halinde ele alınması düşünülmektedir. İlk bölümde oryantalizm söyleminin seyahatnameye ne şekilde dâhil olduğu, Batı'nın Doğu hakkında inşa ettiği kolektif muhayyilenin seyahatnamedeki varoluş biçimleri gibi hususlar, farklı başlıklar altında değerlendirilecektir. Burada, ilk olarak '*Seyahatname tarihi bir kaynak olarak ele alınıp alınamayacağı*' sorusunun cevabı aranmaktadır. Tartışmadan elde edilmek istenen, seyahatnamenin gerçeğe ve güvenilir bir belgeye karşılık gelip gelemeyeceğine dair girişilecek bir tetkike zemin hazırlamak, on dokuzuncu yüzyıl seyahat metinlerinin bu çerçevede ne anlama geldiğini tespiti çalışmaktır. Ayrıca Doğu'nun sembolleştirilmesi ve ya (seyyahın da üretimine katkı sağladığı) Avrupalı zihinlerdeki Şark imgesinin oluşturulmasında seyahatnamenin rolü, bu imgelerin tasvirinin seyahatnamelerle ne şekilde sağlandığı da bölümün temel konularından biridir.

Bölümün diğer konusu, meraklı bir seyyah kimliğiyle Doğu'yu tecrübe eden Batılı'nın sadece *yabancı*yı tanıma niyeti taşımadığı vurgusundan yola çıkarak nasıl oryantalist bir anlatıcıya dönüşebildiği üzerinedir. Burada öncü seyyahların metinlerinden istifade edilerek, seyyahların kişisel bir ilgiyle Doğu'yu tecrübe ettikleri açıklamasının eksikliğine dikkat çekilmektedir. Seyyahın mensubu olduğu sömürgeci dilden kendini soyutlayamayarak bu dille tasvir ettiği Doğu'yu

seyahatname aracılığıyla sunması, yolculuğu kişisel bir niyetten çıkararak politik yararı olan bir metne dönüştürdüğü savı, bölümün ana meselesinden biridir.

Seyahatnamenin tek bir kültürle ve aynı tür anlatım biçimiyle tarifinin mümkün olmadığını öncesinde ifade etmiştik. Bu bölümde millet eksenli bir ayrıştırma yapılarak yüzyılın seyahat yazımında İngilizlerin varlığı şeklinde bir başlık atılması uygun görülmüştür. Zira on dokuzuncu yüzyılın bütününde dünya siyasetine hâkim unsurlardan biri olan İngilizlerin Doğu'ya yaptığı yolculukların kayıtları, oryantalist seyahatname yazımında önemli bir yer işgal etmesi ve seyahatnamesi incelenen seyyahın İngiliz olması bu başlığı gerekli kılmaktadır.

İlk bölümün ardından gelen ikinci kısımda, on dokuzuncu yüzyıl İstanbul'unun genel resmi, Hornby'nin İstanbul izlenimleriyle irtibatı sağlaması ve oryantalist tavrın izlerinin şehir anlatımlarında kolaylıkla takip edilebileceği düşüncesiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İlk iki bölümde yapılmak istenen tezin ana çerçevesini oluşturma gayretidir. Üçüncü bölüm ise bu çerçevenin, içeriğinde oryantalist unsurlar bulunan bir seyahatname vasıtasıyla tamamlanması sürecini anlatır. Bu içeriğe sahip birçok seyahat metni vardır şüphesiz. Ama tüm bir yüzyılın metinlerini tetkik etmenin çalışmaya getirebileceği dağınıklığın ve güçlüğü bertaraf edilmesi amacıyla, soracağımız sorulara cevap verebilecek nitelikteki seyahatnamenin teze kaynaklık etmesinin daha yararlı olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla genel resmi görmek adına her ne kadar farklı milliyetlere mensup kimi öncü seyyahların yolculuk kayıtları okunup incelense de, çalışmanın kapsamını sınırlandırmak zaruretiyle yalnızca İngiliz seyyahı Lady Emelia Hornby'nin İstanbul'a dair mektuplarından oluşan seyahatnamesi, çalışmanın merkezine alınmıştır. Eser, içeriğinde oryantalist tavrın izlerini takip edebileceğimiz bir metin olduğu düşüncesiyle tercih edilmiştir. Bu sayede belli bir dile aracılık eden bir anlamda bağımsız olamayan bir metnin Doğulu İstanbul'u ne şekilde açıkladığını takip etmeye çalışacağız.

Lady Hornby'nin kişisel hikâyesine tezin yazara ayrılan bölümünde değinilecek olmakla beraber, burada seyyaha dair kısa bir giriş yapmakta fayda var. Lady Hornby, Osmanlı Devleti'nin, ordunun modernizasyonunu ve genel ihtiyaçlarını temini maksadıyla İngiltere ve Fransa'dan aldığı beş milyon sterlin değerindeki kredi borcunun denetimini yapmak üzere İngiliz hükümeti tarafından komiser sıfatıyla görevlendirilen eşi Sir Edmund Grimani Hornby⁶ ile Kırım Savaşı yıllarında İstanbul'a gelir. Savaş yıllarına dair şehirdeki hayatı Batılı bir kadının bakış açısıyla anlatır; eserinin başlığı da savaşa hitaben **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul**'dur.

Hornby, eşinin vazifesi sayesinde İstanbul'un bürokratik ve askeri ortamlarında hazır bulunur. Dolayısıyla hem devrin (özellikle de Kırım Savaşı'nın sebep olduğu) siyasi havasına hem de şehrin günlük sosyal hayatına bir ölçüde şahitlik ederek bunu kayıt altına alması, onu bir nevi tarihi bir kişilik olarak da algılamamıza sebebiyet vermektedir. Yazara atfettiğimiz sıfatın getirmiş olduğu bu bakış açısı ise bize güçlü bir imparatorluk mensubunun egemen dilini tanımaya ve anlamaya imkân verebilir. Böylelikle başta da ifade edildiği üzere Doğu imgesinde 19. yüzyıl İstanbul'unun resmini, oryantalist öğeler içeren bir seyahatname aracılığıyla sunmaya da imkân vereceği umulmaktadır. Daha açıkça ifade etmek gerekirse seyyahın tez için tercih edilmesinin iki önemli sebebi vardır. İlki, Doğu gibi daha çok erkek egemen seyahat rotasına sahip bir coğrafyada kadın olarak var olan bir seyyahın oryantalist söylemi onaylayan izlenimlerinin tezin ortaya koymaya çalıştıklarına aracılık edeceğinin düşünülmesi. İkincisi ise bir yabancı için uzun sayılacak bir süre zarfında İstanbul'da ikamet ederek şehre dair doyurucu ve detaylı izlenimlerini okurla paylaşabilmesidir. Her ne kadar tarihi yarımada ölçeğinde sınırlı anlatımları bir eksiklik içeriyorsa da, bu husus özellikle önemlidir. Zira pek çok Batılı seyyah (erkek ya da kadın) için İstanbul, gezi rotalarına eklenen kısa fakat önemli bir güzergâh olarak kalmıştır sadece. Bu sebeple kimi seyahatnameler oryantalist çağrışımları taşıması bakımından işlevsel olsa dahi şehrin genel durumunu yansıtması açısından yetersiz kalabilmektedir. Dolayısıyla şehirde bir müddet ikamet eden bir yazarın nazarında on

⁶ Sir Edmund Hornby, **An Autobiography**, (Çevrimiçi), <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89090370974;view=2up;seq=120;size=200>, 14.10.2015.

dokuzuncu yüzyıl İstanbul görünümününin daha özgün olabileceği ve teze, şehre gelip geçen bir seyyahın izlenimlerinden daha fazla malzeme vereceği açıktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORYANTALİST SÖYLEMİN KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK SEYAHATNAME

A. Tarihi Bir Belge Olarak Seyahatname

Çalışmanın ilk halkasını oluşturacak başlıkla amaçlanan, bir veri olarak tarihin alanına giren seyahat metinlerini, ‘belge’nin geniş tanımlı ifade sahasında nereye yerleştirebiliriz sorusuna cevap aramak ve on dokuzuncu yüzyıl Batılı seyahat metninin bu sahadaki yerini tespiti çalışmaktır.

Belgenin şayet “sıhhatinden emin olunan malzeme hakiki kaynak değeri taşıyır”¹ biçiminde ekseriyetle güvenilir ve doğruluğu önemli ölçüde kanıtlanmış bir alana işaret ettiğini kabul edersek seyahatnamenin bu emniyetli sahadaki yerini nasıl tayin edeceğiz? Seyahatname, zamanının ve toplumunun politik ve sosyal ortamını referans alan seyyahın öznel bakışının neticesi ise seyahat metninin güvenilir bir kayıt olarak dikkate alınıp değerlendirilmesinde bazı aksaklıklar yaşanacağı ve belgenin formel haliyle uyummayacağı muhakkaktır. Fakat belge tanımının sınırlandırılmayan oldukça geniş bir ifade alanı sunması işimizi kolaylaştırabilir. Dolayısıyla kelimeyi (belge) “bir gerçeğe tanıklık eden yazı, fotoğraf, resim, film vb. vesika, doküman” biçiminde daha genel bir kabul ile ifade edersek seyahat metnini, geçmişini aktaran arşiv belgesi olarak görmekte bir sakınca yoktur. Nihayetinde seyahatname, bilinmeyen tanıma ve bilginin akışına hizmet eden bir teşebbüs olarak sadece tarih alanı değil pek çok disiplin için de zengin ve yol gösterici bir kaynak hükmündedir. Yani bu haliyle önemli bir belgedir. Ancak seyahatnamenin kanunname, ferman ya da fotoğraf gibi resmi mühür taşıyan ya da görünenin sunulduğu belgelerden farklı olarak kaypak (güvenilmez) bir duruşu var. Bunun

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, **Tarih Araştırmalarında Usûl**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, t.y., s. 24.

müebbibi doğal olarak seyyahın kendisidir, seyyahın özneliğidir. Söz konusu niteleme, seyyahın ürettiği bir tür ‘öyküleşmiş’² metinlerin yani seyahatnamenin durağan olmayan ve itimat telkin etmeyen haline denk düşmesi nedeniyle yapılmaktadır. Bu durumda girişte yönelttiğimiz soru, seyyahın bir başkasına dair tanıklığında hakikate ne ölçüde sadık kaldığının tespitiyle yanıt bulabilir. Yani belge gibi gerçeği çağrıştıran bir alanda seyyahın ve seyahatnamenin durumunu belirlemenin hakikatin aktarımıyla doğru orantılı olduğunu söyleyebiliriz. Seyyahın hakikate bağlılığı, belgenin açık ve kati yapısıyla paralellik ya da karşıtlık gösterecektir. Ancak hakikatin ne ölçüde aktarıldığı sorusunu cevaplayabilmek seyyahın yola çıkış sebeplerini bilme gereğini de beraberinde getiriyor. Sebepler, seyyahın gerçeğe tanıklığını yakınlaştırır veya uzaklaştırır ya da tez süresince sıklıkla ifade edileceği üzere bir nevi *ismarlanmış* seyahat metinlerinin üretimine yol açar. Bu tanımdan kasıt, konu edindiğimiz on dokuzuncu yüzyıl içerisindeki seyahat yazımının, sonraki bölümlerde de ifadeye çalışılacağı gibi, ihtiyaca karşılık gelen bir bilgilenme alanı ürettiği şeklindeki tezimize vurgu yapmaktır. Belki burada kastedilen vurgudan yola çıkarak seyyaha dair bir niyet sorgulaması yapabiliriz.

Seyyahın yola çıkış gayesi, gerçekliği okura aktarmak mıdır, bir başka deyişle, seyyah yalnızca merak edilen ve merak eden arasında bir aracı mıdır yoksa -giriş kısmında da belirtildiği üzere- dolaylı bir anlatımla temsil ettiği güç/iktidar adına bilgiyi tasnif eden ve işleyen olmak mıdır? İkinci seçeneği kabul edersek bu durumda üretilen seyahatname, bir hikâyeye mi ya da güvenilir bir belgeye mi karşılık gelmektedir? Cevaplar, karmaşık ve pek çok değişkene bağlı. Değişkenler zamana, ihtiyaca, kişilere, amaçlara ve bu amaçlardan elde edilebilecek olası yararlar göre değerlendirilebilir. Dolayısıyla seyahatnamenin belge değerinin ne olduğu³ bağlamında yapılan tartışmanın bu ilk kısmında dikkat çekilmeye çalışılan esas

² Barbara Korte, **English Travel Writing from Pilgrimages to Postcolonial Explorations**, translated by Catherine Matthias, London, Macmillan Press, 2000, s. 9. Korte, “(...) seyahat, öykülenmediği müddetçe genellikle yolculuğu anlatan bir kaynak olarak dikkate alınmaz” der.

³ Osmanlı İmparatorluğu’nda turizm konulu bir makale yazan Susan Nance, seyahatnamenin akademisyenler için ihtilafli bir konu olduğunu ancak seyahat metinlerinin gücünün Ortadoğu seyahatleri üzerine hiçbir kaynakta mevcut olmayan anekdotları ve verileri sunmasında yattığını söyleyerek gezi notlarının tesirine dikkat çeker. Bkz.: Susan Nance, “A Facilitated Access Model and Ottoman Empire Tourism”, **Annals of Tourism Research**, vol. 34, 2007, s. 1060.

husus, doğru ve gerçek bir bilgiye karşılık gelip gelmediğini ispatlamaktan ziyade tam tersine zamana ve mevcut duruma göre biçim alan güvenilmez ve işlevsel yapısına atıf yapmaktır. Bu amaçla on dokuzuncu yüzyılın Doğu'yu anlatan Batılı seyahat yazımı, belirttiğimiz hususiyetleri içinde barındırdığı savıyla uygun bir örnek olarak ele alınabilir.

On dokuzuncu yüzyıl, tren yollarının genişletilmesi ve buharlı gemilerin yaygınlaşmasıyla birlikte ulaşımın kolay ve herkese açık hale gelmesi çeşitli ekonomik ve sosyal sınıftan çok sayıda kadın/erkek Avrupalı seyyahın farklı niyet ve merak duygularını giderme adına çıktıkları bir nevi yolculuklar çağıdır. Yüzyılın hâkim eylemi, dönem şairlerinin, yazarlarının da onayladığı gibi Batı'dan Doğu'ya seyahattir denilebilir.⁴ Evlerindeki rutin hayatı terk edip Doğu'nun gizemli ve egzotik dünyasına dâhil olmayı arzulayan çok sayıda seyyahın geriye devasa bir seyahat külliyatı ve bu külliyatın önemli katkı sağlayacağı karşıtlıklar üzerine kurulu daimi bir Doğu imgesi kalacaktır. Amacımız kronolojik bir hikâye sunmak olmasa da seyahatnamenin bu yüzyıla farklılaşan yapısının bir hazırlık sürecinin sonucunda oluştuğunu hatırlamakta fayda var.

14. ve 15. yüzyılda ticari ve askeri amaçlı ya da elçilik mensubu gibi resmi kimliği olan kişilere ait seyahat raporlarının⁵ Doğu-Batı ikiliğinin getirdiği ayrımları çağrıştıran erken dönem metinleri olarak okunması tarihsel sürekliliği anlatması açısından dikkate değer.⁶ Örneğin 15. yüzyılın ürünü olan Columbus'un seyahatnamesi⁷ ve Daniel Defoe'nin **Robinson Cruise**⁸ gibi edebi eserlerini, Batı'nın

⁴ Doğu'ya ilgi o denli büyüktür ki Victor Hugo'nun deyişiyle: "Bugün, hiçbir zaman yapılmadığı kadar çok Doğuyla ilgileniliyor. Doğulu çalışmalar hiç bu kadar ileriye gitmemişti. Louis 14'ün çağında Helenist olunuyordu, şimdi ise Doğuluyuz". Bkz.: Rana Kabbani, **Avrupa'nın Doğu İmajı**, terc. S. Tuncer, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1993, s. 85.

⁵ Bunlar içerisinde hadiseler, karşılaşılan mekânlar sistematik bir kronoloji dâhilinde kayda geçirilmekte ve imparatora ya da ilgili kişilere düzenli raporlar halinde iletilmekteydi. Bu tür eserlerde kurgu özelliğine rastlanması düşünülmeyişinden formel belge tanımlamasına daha yakın bulunabilirler.

⁶ Seyahatname kültürünün Batı'da geçirdiği sürecin bilinmesi, işlemeye çalışacağımız on dokuzuncu yüzyılın seyahat yazımını anlatmaya yardımcı olsa da bunları kastettiğimiz anlamda seyahat metinleri olarak tasniflemek tam anlamıyla yeterli değildir.

⁷ Gülfer Göze, "A Tourist's Guide to The Authority of Presentation in Travel Narratives: Classifying The Other Aesthetizing The Self", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi

Doğu karşısındaki üstün kimlik algısını oluşturan söylemin ön çalışmaları olarak nitelemek yanlış olmasa gerek. On yedinci ve on sekizinci yüzyıla⁹ gelindiğinde ise bilimsel, ticari, kişisel niyet ve merakın giderilmesine yönelik gezilerin sayıca artması; artan raporların, günlüklerin, botanik, antropolojik ya da etnografik içerikli metinlerin çoğalmasıyla anlaşılmaktadır. Edward Said'in ifade ettiği gibi, on sekizinci yüzyılın ortalarından beri Avrupa'da Şark'a ilişkin giderek genişleyen düzenli ilginin neticesinde ele geçirilen bilgi, yetenekli gezginlerin de katkı sağladıkları koca bir yazın bütününde temsil edilmekte,¹⁰ gözlemler, incelemeler, etütler yani ötekini yakınlaştıran her teşebbüs, on dokuzuncu yüzyılın kolonyalist Avrupa sistemine zemin hazırlamaktadır. Bir başka deyişle “Dünya bir biçimde ölçülebilir, düzenlenebilir ve tanınır olmaktadır.”¹¹ Bu ifadeden yola çıkarsak, Batılı seyahatnamenin, Doğu'yu, zihinlerde ölçülebilir ve düzenlenebilir hale getiren araçlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bilinmeyen coğrafyaları tanıma gibi

Üniversitesi, 2007, s. 33. Göze, tezinde Columbus'un kral ve kraliçe adına çıktığı seyahatinde kendini ilahi bir güç ve Doğu'nun tek sahibi olarak gördüğüne ve yabancının coğrafyasına girerek krallığını kurmak istediğine işaret eder.

⁸ Robinson Cruise'un adadaki yerlilere dair söyledikleri, üstün kimlik algısına vurgu açısından önemli. “(...) oysa bize verdiği aynı gücü, aynı kafayı, aynı sevgi duygusunu, yanlışlardan kaçınmak, iyi olmak, iyilik bilmek duygusunu, yapılan bir iyiliğe karşı borçluluk duymayı, aynı içtenlik, bağlılık, iyi olmak, iyilik bulmak duygusunu onlara da bağışlasa, bütün bu duyguların açığa çıkabileceği durumlar da yaratsaydı, bu yaratıklar da en azından bizim gibi, belki de bizden daha fazla, iyiye yönelmeye hazır olurlardı diye düşünmeme yol açıyordu.” Bkz.: Daniel Defoe, **Robinson Cruise**, terc. A. Göktürk, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 231.

⁹ Batılı seyahatnamenin kendi içerisinde pek çok alt başlıklara ve kategorilere ayrıştırılarak karakterize edilmesi, on dokuzuncu yüzyılın hazırlık sürecini tanımak açısından önemlidir. Barbara Korte, antik yolculuklar ve kıta Avrupa'sı sınırları içerisindeki seyahatler sonrası 18. yüzyıl ile birlikte ikinci bir döneme girildiğini ifade eder. Seyyahın gezi notlarını günlük, mektup ya da otobiyografik formda yayımladığı, yazarın öznel anlatım (subjective account) dediği dönemdir bu. On sekizinci yüzyıl ile başlatılan dönüşüm temasında vurgu ekseriyetle bireyselleşen seyyahın talepleri ve arzuları üzerinedir. Yüzyıl, bir tür benlik keşfi (self-discovery) niyetiyle gerçekleştirilen keşif gezileriyle tanımlanmaktadır. Yani özellikle on sekizinci yüzyıldan itibaren seyahat yazımının diğer yüzyıllardan farklı bir üslupta tetkike muhtaç olacağı ve kendisinden sonra gelen yüzyılın yoğun seyahat dünyasını hazırlayan bir önemi olduğu fark edilmelidir. Genel bir okuma ve tarihsel süreci takip için bkz.: Peter Hulme and Tim Youngs, “Introduction”, **Travel Writing**, ed. by P. Hulme and T. Youngs, Cambridge University Press, 2002, s. 1-13; Helen Carr, “Modernism and Travel (1880-1940)”, s. 70-87. İlaveten bu eserin içeriğinde yer alan farklı makalelere genel bir bakış sağlaması adına da bakılabilir. Ayrıca bkz.: Winfried Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, Ankara, Dost Kitabevi, 1998; Göze, **a.g.t.**; yolculuğun İngiltere özelindeki anlatımıyla da Korte, **a.g.e.**

¹⁰ Said, **a.g.e.**, s. 49.

¹¹ Casey Blanton, **Travel Writing: The Self and The Other**, London, Routledge Press, 2002, s. 12.

doğal bir talebin ne şekilde yerine getirildiği ve bu sayede Doğu ile ilgili ölçülebilir ve düzenlenebilir bir algının nasıl oluştuğu önemlidir. Said, “Seyahat kitapları ya da rehberler, aşağı yukarı, düşünebilecek her kitap kadar ‘doğal’ metinlerdir, bileşim ve kullanım açısından her kitap kadar mantıklıdır”¹² der. Ancak doğal olmayan yine Said’in de meseleye dikkat çektiği üzere “Her halükarda amaçlanan, insanların, yerlerin, deneyimlerin bir kitap tarafından -bu kitaba (ya da metne) betimlenen gerçekliği bile aşan bir yetkinlik ve kullanım kazandıracak ölçüde-betimlenebilmesidir hep.”¹³ Yani bir anlamda artık görünenin temsilinin yerine kitabın söyledikleri gerçeklik kazanmakta; seyyahlar, birbiri ardına gelen tekrarlarla, birbirine karşıt imajlarla onaylanarak güç kazanmış bir seyahat yazımının parçası haline gelerek evdeki okura çoğu kez Doğu’ya dair duymak istediklerini tekrarlamaktadır. Tam da Irvin Schick’in ifade ettiği gibi:

“Şarkiyatçı seyahatnameler, aşk romanları, erotik romanlar ve sözde bilimsel incelemelerin meydana getirdiği büyük külliyatı okurken, ilk bakışta çelişkili görünen, ama yine de nasıl olduysa birlikte var olan iki nitelik dikkat çekiyor. Bir yandan, aynı motiflerin, öykü ve kalıpların, bir kitaptan diğerine devşirilerek alabildiğine yinelendiği -kısacası, alıntılama ve yinelemenin araçsallığıyla, bir gerçeklik inşası süreci- görülüyor. Diğer yandan, hep birbirleriyle çelişen baş döndürücü bir kesinlemeler hazinesiyle karşılaşılıyor ve bunlar, tuhaf bir zihinsel yadsıma mekanizması sonucunda, nasıl oluyorsa bu yazın türünün güvenilirliğini kökünden sarsmıyorlar. Sözgelimi, “Şarklı kadın” hem melek hem şeytan, hem çekici hem itici, hem kaba hem ince, hem tiksindirecek derecede pis hem hamam sefalarına tutkun, hem anlatılamayacak kadar çirkin hem masallardaki kadar güzel, hem zarif hem paspal, hem şekilsiz hem kusursuz derecede orantılı, hem bir ceylan kadar nazik hem bir ördek kadar şapşal, hem miskin hem bir yük hayvanı, hem çaresiz bir mahkûm hem fettan olarak tanımlanıyor.”¹⁴

Seyahat notları yayımlanmadan önce okurun yerleşik beklentilerine (öteki olana dair uzun tekrarların ve dönemlerin sonunda olgunlaşmış genel kabullerden bahsediyoruz) uygun hale getirilmesi için editörlerin denetiminden geçirilmekte, seyyahlar kendilerinden öncekilerin notlarını referans alarak yahut atıf yaparak¹⁵

¹² Said, **a.g.e.**, s. 103.

¹³ **A.e.**, s. 104.

¹⁴ Irvin Cemil Schick, **Batının Cinsel Kıyısı: Başkalkıç Söylemde Cinsellik ve Mekânsallık**, terc. S. Kılıç ve G. Sarı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 84.

¹⁵ Yücel Bulut, “Oryantalizm, Seyyahlar ve Batı’nın Doğu İmgesi”, **Din ve Hayat**, 2009, sy. 7, s. 66. Örneğin Théophile Gautier, Doğu’ya ilgi duymasının başlıca nedenlerden birinin gençken

“(…) Doğu’yu sürekli olarak oryantalist hikâyeler aracılığıyla tecrübeye teşvik etmektedirler.”¹⁶ Öyle ki zaman zaman seyyahların hiç gitmedikleri yerleri kendilerinden önceki seyyahların notları aracılığıyla seyahat ederek hayalî seyahatnameler kaleme almaları azımsanmayacak ölçüde başvurulan bir tercihe dönüşmektedir. “Nitekim bazı meşhur seyahatnamelerin varlıklarını yazarının kişisel kütüphanesinde bulunan kitaplardan elde ettiği muhayyile ve ifade gücüne borçlu oldukları ortaya çıkmıştır.”¹⁷

Yüzyılın seyahatnamesi, merak, bilgilenme ve tanımlama üçlemesine karşılık gelerek yabancı coğrafyanın “düş malzemesi” (ifade, Paul Valery’ye aittir) gibi kabul edilmesine hizmet eden önemli unsurlardan biridir. Bunun içeriğinde yer alan mektup, hatıra, günlük biçiminde farklı formlarla karşımıza çıkan seyahat anlatılarında Doğu ile ilgili her türden bilginin devşirilmesi ve işlenmesiyle metnin gücü arttırılmaktadır. İçeriğinde temsil ettiklerine karşıt bir yön barındırıyor gibi görünse de (Lady Montagu’nun kendini Doğu’ya dair yerleşik kalıpları anlatan hikâyecilerin dışında görmesi ya da Nerval’in Doğu bilgisini zaman zaman sorgulaması,¹⁸ Volney’in seyahat yalanlarını eleştirmesi gibi) gerçekte Doğu’ya ait yerleşik algılara pratiklik kazandırarak oryantalist arşivi zenginleştirmişlerdir.¹⁹

okuduğu Victor Hugo’nun **Les Orientales** eseri olduğunu söyler. Bkz.: Zeynep İnankur, “Hayalî Doğu’dan “Yakın Doğu’ya”, **Oryantalizmin 1001 Yüzü**, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, 2013, s. 62.

¹⁶ Ali Behdad, **Kolonyal Çözümle Çağında Oryantalizm**, terc. S.Erduman ve B. Ersöz, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi, 2007, s. 68.

¹⁷ Menderes Coşkun, “Seyahat”, **DİA**, c. 37, s. 13. Seyahatnamenin güvenilirliğinin sebepleri arasında yolculuktan çok sonraları kaleme alınması da gösterilir. Flaubert’ten esinlenen kısa bir ifade buna örnek olabilir: “(…) Bir seyyahın yalancılıkla suçlanmasının tek sebebi, yazdıklarının o kadar da objektif olmadığına ortaya çıkması değildir; daha gerilerdeki sebep, seyyahın genellikle yıllar geçtikten sonra kalemi eline alması... Zamanla isimler unutulur, menzillerin sırası karışır, muhayyile gerçeği bulandırır, hafızadan silinenler veya olduğundan farklı hatırlananlar olur. Bu sebeptir ki Flaubert, olayları yaşayan “ben” ile onları kaleme alan “ben” arasında, bir diri ile ölünün arasındaki kadar fark bulunduğunu söylemişti.” Bkz.: Özgül, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁸ Gérard de Nerval, edindiği önyargıların zaman zaman onu yanılgıya düşürdüğünü itiraf etmektedir. Özellikle çok eşlilik, kadın hakları ya da kölelik meselesinde Batı’da oluşan yerleşik düşüncelerin pratikte bir karşılığının olmadığını söyleyerek evdeki okuru iknaya çalışması kayda değer. Bkz.: Gérard de Nerval, **Doğu’da Seyahat**, terc. S. Hilav, 3. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 204 ve 266-67.

¹⁹ “En zararsız seyahat kitabı bile kamusal Şark bilincini yoğunlaştırmaya katkıda bulundu.” Bkz.: Said, **a.g.e.**, s. 204.

Böylelikle Batılı seyyahın Doğu yolculuğuna dair kayıtları, bir senaryo metninin kurguya dayalı anlatımı gibi evdeki okura **öyküleşmiş bir Doğu coğrafyasını** hayal ettirir.

Seyahatin kültürel tarihi içerisinde on dokuzuncu yüzyılı, yolculuk üzerinden özgünleşme çabasındaki romantik seyyahların teşebbüsüyle işlerlik kazanan “kişiselleşen seyahatler çağı” biçiminde tarif etmek abartılı bir ifade olmayacaktır. Seyyahın seyahatnamedeki işlevi bizzat seyyah tarafından sorgulanır hale gelerek, metinlerin daha kişisel forma dönüştüğü, vurgunun seyyahın hislerine ve duygularına yoğunlaştığı bir devre girilmektedir. Blanton’ın ifadesiyle “On dokuzuncu yüzyıl ile seyahatname yazımı açıkça ötekini keşfin kaydı olmasının yanı sıra kendini keşfin de konusu olmaya başlamıştı”.²⁰ Fakat neticede hâkim anlayış seyyahın benlik keşfi (self-discovery) niyetiyle yola çıktığını ima etse de bu niyetten ortaya çıkan ürünü yani seyahatnameyi, öznel bir metin tarifinin daha ötesinde yeni bir anlam içinde değerlendirmemize engel oluşturmaz. Oryantalist bakış açısının seyahat yazımını doğrudan etki ettiği düşüncesi, seyahatnameyi, karmaşık ve tahlil edilmesi güç bir metin olarak kabul etmemizi beraberinde getirir. Şayet, seyahatnameyi yeni ve genişletilmiş bir tarifile ifade edersek; “(...) Batı modernitesinin dünya üzerindeki kültürel liderliğini ve hegemonyasını meşrulaştırmayı amaçlayan tarih okuma anlayışı”²¹ olan oryantalizm söylemini besleyen, Avrupalının kendi dışındaki dünyayı anlamaya/algılamaya yönelten kaynaklardan biri şeklinde değerlendirebiliriz.

Başlangıçta sorulan seyahatnamenin hakikat ile ne ölçüde ilişkili olduğu sorusunun cevabı, ele alınan zaman dilimi (on dokuzuncu yüzyıl) içerisinde arandığında seyahatnamenin ifade sahasını genişletmek zorunlu hale gelmektedir. Bu yüzyılda uzmanlaşma sahasına dönüştürülen Doğu coğrafyasından elde edilecek her türlü yeni bilgi, Batı’nın emperyal gücünü meşrulaştıracak araçlardır. Batı Doğu’yu bildikçe, bilginin kendi toplumunun -antik çağın geniş dünyasından referansla- üretiminden doğduğuna inanma ve yayma eğilimindedir. Dolayısıyla bu eğilim, pek

²⁰ Blanton, **a.g.e.**, s. 15.

²¹ Hasan B. Kahraman ve E. Fuat Keyman, “Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite”, **Doğu Batı**, Yıl: I, sy. 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 64.

çok temsil alanına etki ettiği gibi seyahat yazımına da doğrudan etki eder. *Ötekine* dair bilgiyi elde ederek kayıt altına alma fikri ve arzusu, Batı'nın seyahat eylemini de bu anlamda gerekli kılar. Yukarıda zikredildiği gibi yüzyılın seyahat yoğunluğunu, önemli bir kısmıyla bu idealden okumak lazım.

Seyahatnameyi yeni bilgilerin toplanması ve paylaşılması adına zengin bir belge kabul etsek de metnin gerçeğe bağlılığının ya da gerçeğe ilişkisinin yüklendiği görev çerçevesiyle sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak on dokuzuncu yüzyılın seyahatnameleri, bir yandan despotik, zalim ve hilekâr nitelendirmeleriyle nefret edilen diğer yandan ise şehvet ve egzotizm vaadiyle arzu nesnesi olarak tasvir edilen Doğu mitine (yerleşik kalıplara muhalif unsurlar barındırsa da) kaynaklık eden önemli bir doküman niteliği taşır.

B. İmge ve Gerçek

“Bir gezgin, bir çeşit tarihçidir: onun ödevi, gördüğünü, işittiğini olduğu gibi anlatmaktır, hiçbir şeyi yeniden bulması gerekmediği gibi atlaması da gerekmez. Kanaatleri ne olursa olsun, gerçeği görme veya bozma yolunda hiçbir zaman gözlerini kapamamalıdır.”²²

Chateaubriand'ın seyahatnamesinin girişinden aldığımız bu ifadeleri, kişiselleşen seyahatlerin yaygınlaştığı on dokuzuncu yüzyıl ile gerçekte pek de örtüşmemektedir. Chateaubriand, bir on dokuzuncu yüzyıl seyyahıdır yani görüneni aktaran sade bir anlatıcı değil aynı zamanda okuru kendi bakış açısının doğruluğu konusunda iknaya çalışan bir öncüdür de. Dolayısıyla kendisinin yolculuğu boyunca sadık kaldığı öznel kimliğinin tam karşıtı tanımla seyyahı, gördüklerine hiçbir ilavede bulunmadan sadece toplayan ve kaydeden sıradan bir kâtip gibi tarif etmesi, seyahatnamenin pratikteki gerçekliğiyle çelişmektedir. Bu tanım, her ne kadar seyyahın öznel kimliğini yadsımak anlamına gelse de seyyahın gerçeğe karşı

²² François-René de Chateaubriand, **Paris-Kudüs Yolculuğu**, terc. O. Peltek, Ankara, MEB Yayınları, 1946. c. I, s. ii

duyarsız kalamadığını ve hakikati, evdeki okura aktarma arzusunun da ortaya koyar. Yazar, yolculuğu boyunca gerçekte ilişkisini muhafaza edeceği ve aktaracağı hususunda kendini zorunlu hisseder; bu sebeple de tarihçinin görev alanına girdiğini düşünmektedir. Öncesinde benzer ifadeler Volney’de de rastlarız. Chateaubriand’a ilham olabilecek Volney’in on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru yaptığı Mısır ve Suriye yolculuklarında idealize ettiği tavır, okuru cezbedecek her türlü gerçek dışı unsurdan kaçınarak yalnızca gerçeği aktarmanın gerekliliğidir. Volney, uydurma ve abartılı tasvirler hususunda kaygılı bir yazardır. Kaygıları, Suriye ve Mısır’a Seyahat (**Travels Through Syria and Egypt**) isimli eserindeki “Seyyahların Abartmaları”²³ başlıklı bölümde fark ediliyor. Yazar, çağdaşlarının ya da seleflerinin yolculuklarını öyküleştirmelerinden şikâyetçidir. Anlatılarının beğeniyle karşılandığını gören seyyahın kendisine duyulan ilgiyi muhafaza etmek adına hikâyesini daha da renklendirerek ve ilavelerle zenginleştirerek hakikat olmaktan çıkarması, yolculuk yazılarının önemini tarih için bir belge olmasından ileri geldiğini düşünen Volney için ciddi bir zaafıdır. Seyyahın dönemine doğrudan tanıklık ederek ortaya koyduğu ürünün tarihsel bir metin gibi okunması gerektiğini savunan yazar için hakikatin sınırları dışına çıkacak her türlü ifade, seyyahı roman yazarına dönüştürebilir.²⁴

Bahsi geçen her iki yazar gibi yolculuğunu hakikat üzerine temellendiren Alexander Kinglake’nin de gerçekte kurduğu ilişki, söz ettiğimiz yazarlar ile aynı paralelliktedir. Kendisi gibi Doğu seyahatine çıkmış arkadaşı Eliot Warburton’a (**The Crescent and The Cross [Hilal ve Haç]** kitabının yazarı) hitaben yazdığı mektubunda, seyahati boyunca gerçek ve hakikate sadık kalacağına dair sarsılmaz inancını ve kararlılığını dile getiriyor:

“Eserin yazılmasındaki maksat gerçeği yansıtmaktır. Biliyorsun, uzun uzun fıkralar söylemeye meraklı biri var; fikrası kimseyi güldürmediği zaman, beceriksizliğini örtbas etmek için söylediği şeylerin tamamen gerçek olduğunu iddia eder. Ben de bu dürüst fakat mütevazı yolu seçebilirim. Benim anlattıklarım yalnız gerçeklere dayanmıyor, geniş bir manada hakikati de ifade ediyor; onlar sağlam bir kafada hâsıl olması icap eden intibaları değil, fakat başkalarının fikirlerinin tesiri altında verilmiş peşin hükümleri son

²³ Constantin-Francois Volney, **Travels Through Syria and Egypt**, c. I, Londra, 1788, s. 266-270.

²⁴ Jale Parla, **Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 19.

derece az olan, inatçı ve sert tabiatlı bir seyyahın gezileri esnasında bizzat elde ettiği intibaldır.”²⁵

Dönem seyyahı, seyahatnamesinin tekrarlar ve alıntılarla sağlamlaşmış, sabit ve değiştirilemeyen imgelerle dolu bir seyahat külliyatı içerisine dâhil edilmesinden özellikle kaçınmakta, eserinin başında da bu niyetini dile getirerek okuruna onaylatma gereği duymaktadır. Yalan ya da uydurma anlatımların olumsuzlukları üzerinden kendi meşruiyetini doğrulatan yazar, doğru ve orijinal bilginin ilk kez kendi kaleminden aktarıldığını kibirle ifade eder. Bu durumun bir örneğine belki de en çok bilindiği şekliyle Lady Mary Wortley Montagu'nun eserinde rastlayabiliriz. Yazarın, yakın çevresine yazdığı mektuplarının satır aralarına yerleştirdiği ifadelerinde ya da vurgularında, Doğu'ya dair tanıklığının gerçeğin aktarımından öte bir şey olmayacağını okuruna hissettirme ihtiyacı fark edilir. O “hiçbir Hıristiyan'ın yüzyıldan beri girişmemiş olduğu bir yolculuktan sonra”²⁶ Türk'ün coğrafyasına ayak basan öncü bir kadın seyyah olarak kendini resmeder. Montagu'yu öncü yapan hususların muhtemelen en önemlisi erkeğe yasak olan bir alana, yani hareme girebilmesidir. Yazar, Doğu imgelerinin dayatmalarından kendini kurtarıp hakikate ulaşmayı arzularken kendini de ezber bozucu olarak görür. Gerçeğe bağlılık söylemi, kendisini diğer seyyahlardan (özellikle erkek seyyahlardan) ayırarak Doğu'ya ilişkin yerleşik algıların dışına çıkan muhalif bir anlatıcı olarak anılmasını sağlamış, ismi ve izlenimleri sonraki anlatılara da referans olmuştur.

Eseri boyunca tarafsız bir gözlemci kaygıları taşıdığını okura anımsatan Montagu, Haziran 1717 tarihli bir mektubunda önceki seyyahların uydurma hikâyelerini eleştirmekte ve onlarla alay etmektedir:

“Tüm mektubunuz baştan sona yanlışlıklarla dolu. Türkler hakkındaki görüşlerinizi, öylesine bilgisizce yazan şu ünlü Dumont'dan almışsınız. Burada, Doğu'da yapılan yolculuk öykülerini okumaktan özel bir zevk

²⁵ Alexander W. Kinglake, **Doğu Hasreti**, terc. A. E. Uysal, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. VIII-IX.

²⁶ “Edirne 1 Nisan 1717 tarihli mektuptan.” Lady Montagu, **Doğu Mektupları**, terc. Murat A. Erginöz, İstanbul, Yalçın Yayınları, 1996, s. 50

almaktayım. Genellikle bu yazılar gerçekten öylesine uzak, saçmalıklarla öylesine dolu ki beni çok eğlendiriyorlar."²⁷

Montagu'dan bir yüzyılı aşkın bir süre sonra Doğu'ya yolculuk eden Nerval için adı geçen yazarlardaki gibi kaygılar çok aşikâr değilse de evdeki okuru memnun etme uğruna söylenen uydurma bilgileri, tashih etme ihtiyacı duyduğu da dikkatten kaçmamalıdır.²⁸ Yine benzer durum yüzyılın ortalarında İstanbul'a gelen Fransız yazar Gautier içinde geçerlidir. Notlarında, gerçeklik vurgusu öncelikleri arasında olmasa da eski seyyahlardan edinilen Şark imgelerine kayıtsız kaldığı (her ne kadar bulmayı umut etse de) ve tekrara düşmekten kaçındığı izlenimi elde ediliyor.

*"İssız bir sokağın köşesini dönerken, yaşlı bir kadının size işaret ederek gizli bir kapıdan Asya'nın bütün lüksü ve ihtişamıyla döşenmiş bir daireye götürmesi, orada, şallar, ipekler üstüne uzanmış, altın ve elmaslar içinde pırıldayan bir sultanın sizi şehvetli gülümsemelerle karşılayıp az sonra bu şehveti de bizzat kanıtlama hikâyesi, bir Doğu gezisini süsleyen enfes bir serüven..."*²⁹

olduğunu ve bu gibi klişe anlatımların her zaman okurun ilgisini çektiğini söyleyen yazar, kendi notlarına buna benzer bir hikâyeyi ya da anyı eklemeyi gönülsüzce de olsa itiraf eder. Gautier, sık olmasa da çağdaşı Nerval gibi tekrarlarla hakikat gibi algılanan bazı önyargıları da düzeltme ihtiyacındadır. Seyyahların anlatımlarından üretilen fantezilerin ya da önyargıların öznesi olan Doğulu kadın, bir örneği Gautier'in eserinde görülebileceği gibi, yine seyyahların anlatımlarında tashih edilmeye çalışılır. Yazar, kadınların günlük hayattan kısıtlanıp haremde yaşamaya zorlandığı algısına karşı çıkmış, Türk kadınına, "Şurası da gerçek ki, Türk kadınları özgürce sokağa çıkar, Asya ve Avrupa'daki tatlı suları gezmeğe gider, (...) Kadıköy'deki komedi ya da Samatya'daki hokkabaz oyunlarını seyredebilirler. Cami avlularının kemerleri altında oturur, bedesten dükkânları önünde oturur, kayık ya da

²⁷ A.e., s. 93 (Belgrad Köyü, 17 haziran 1717 Leydi ...'ye).

²⁸ Örneğin, kölelikle ilgili bilgilerini düzeltme ihtiyacı duyduğunu belirtmektedir: "Hala Avrupa'nın önyargılarının etkisindeyim ben ve bu ayrıntıları öğrenince şaşırımdan alıkoyamıyorum kendimi." Bkz.: Nerval, **a.g.e.**, s. 204. Bir başka tashih de İslam'da kadın haklarına ilişkin yanlış bilgiler hakkındadır: "Demek ki, Müslüman yarasında sanıldığı kadar tersine, kadını kölelik ve aşağılık durumuna indirgeyen hiçbir yargı yok." **A.e.**, s. 271.

²⁹ Théophile Gautier, **İstanbul**, terc. Nuriye Yiğitler, İstanbul, Profil Yayınları, 2007, s. 180.

buharlı vapurla Boğaz'da gezebilirler"³⁰ diyerek aklamaya çalışmakla bir nevi Batılı otoritelerin zihinsel süzgeçlerinden geçmiş, tasdik edilmiş ve doğrulanmış ifadelerle oluşan geleneksel söyleme ters düşer.

Aslında seyyahın gerçeği aktarma çabaları yalnızca bu iki yüzyıla has bir tutum gibi de görülmemelidir. On yedinci yüzyılda da seyyaha duyulan şüpheler nedeniyle bazı seyyahların alıntıladığımız yazarlara benzer refleksler taşıdıklarını görmekteyiz. Örneğin, on altıncı yüzyılın başlarında Doğu seyahatine (Halep-Kudüs) çıkmaya niyetlenen Rahip Biddulph'un, yaşadığı devirde seyyahların abartılı ve gerçek dışı metinler yazarak ahlaksızlıkla suçlanmasından ötürü eserinde kendi adının seyahat yazarı olarak anılmasından çekinmesi gibi.³¹

Sonuç olarak yukarıdaki ifadelerden, gerçeklik vurgusunun seyahat metni için vazgeçilemez bir koşul olduğu birbirinden ayrı zamanlara ait seyyahların niyetlerinden açıkça anlaşılabilir. Ancak tarafsızlık ve objektiflik iddiasıyla kaleme alınan metinlerde yazarına dahi gizli kalmış pek çok önyargıyla, ideolojik değerlendirmeye, temsille karşılaşmak da mümkündür. Çünkü oryantalist temsil ve oryantalist söylem, en nihayetinde, Said'in ifadesiyle 'Doğu ve Batı arasındaki epistemolojik ve ontolojik ayrıma dayalı' olarak üretilmiştir. Bu anlamda da, Doğu ile ilgili eser veren Batılı seyyah, akademisyen ve edebiyatçıda ya da Doğu'ya yönelik politikalar geliştiren ve uygulayan Batılı siyasetçilerin eserlerinde pek çok gizil imgeyle karşılaşılabilir. Batılı seyyahların -en azından- bir kısmının Batılı önyargıların bazılarının farkında olmaları ve seyahat metinlerinin bu anlamda gerçekliği yansıtma gerektğini dile getirmeleri dikkate alınması ve saygı duyulması gereken bir hassasiyet olmakla birlikte; genelde seyahat metinlerinin, daha özeldede bu türden ifadelerde bulunan seyyahların metinlerinin, zorunlu olarak, gerçekliği birebir yansıttıklarını, başka bir deyişle, Batılı seyyahların Doğu'nun gerçekliğini Batılı okura birebir doğru şekilde aktardıklarını da düşünmemek gerekir. Seyahatnamenin, en nihayetinde, seyyahın öznel izlenimlerine

³⁰ A.e., s. 181.

³¹ Gerald Maclean, **Doğu'ya Yolculuğun Yükselişi: Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları (1580-1720)**, terc. Dilek Şendil, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 80,84.

dayanıyor olması da tarafsızlık ve gerçeğe bağlı kalma iddiasının pek çok öznel değerlendirmenin nesnel bir gerçeklik olarak kabul edilmesini, sonuçta da Batılı seyahatname yazarının (Batılı oryantalistler gibi) Doğu konusunda bir otorite olarak kabul edilmesini, dolayısıyla da Doğu'ya ilişkin aktarmış olduklarının hem Batılı hem de Doğulu okurlar nezdinde “doğru” olarak kabul görmesini beraberinde getirecektir. Yani seyyahlar bilinmeyen coğrafyaları anlatırken:

“(…) çeşitli imgeler aracılığıyla okurunu etkilemeye, kendi bakış açılarını onlara dayatmaya çalışırlar, metinlerini örerken gizli ya da açık bir yönlendirme çabasına girişirler. Gezi yazıları bir gözlem sonucu oluştuklarından doğrudan gezginin gözünün ürünüdürler. Bu göz ile ‘öteki’nin mekânını dolaşan yazar metnin içinde kendi ‘göz’ünün de ipuçlarını verecek imgelere yer verir. Bu metinlerde ‘öteki’nin imgesi ve bizim durumumuz yazarın kendi gözlemleri ve biyografik arka planı ile kurulur. Metin örülürken elbette dönem paradigması ihmal edilmez.”³²

Bu anlatımdan yola çıkarsak, gerçeğin koşulsuz ifadesi niyetiyle başlayan metinlerin aslında var olan Doğu imgelerinden beslendiği, dahası katkı sağlayarak çoğalttığı hatta yeniden ürettiği de aynı oranda gerçektir. Kısmen evdeki okurun saygınlığını kazanmak kısmen de özgünleşmek, bilgi edinme tutkusunu gidermek adına gerçeğin temsilini referans alan seyyahların farklılaşan (müspet ya da menfi) anlatım biçimleriyle, kolektif Doğu imgesini güçlendirerek işlerlik kazandırdıkları söylenebilir. Örneğin, Montagu, geleneksel söylemin kuralları dışında kalma iddiasına rağmen muhalif bir dil geliştirememiş aksine bir kadın seyyah olarak Doğu'nun arzu duyulan yasaklı alanlarını (harem ve hamam gibi) Batılı erkek seyyaha sunarak önemli bir boşluğu doldurmuştur. Eserin bütünü, yerleşik algıların ters yüz edilmesinden ziyade Batılı seyyahların hayalî anlatılarını onaylaması ve onlara ilham vermesi biçiminde de okunabilir. Fakat yazarın geleneksel dile aykırı kimi tespitleri olmakla birlikte, yine de kendisinden sonrakilere onların istifade

³² Mürsel Gürses, “Meşrutiyet Dönemi Gezi Kitaplarında Oto-Oryantalist ve Oksidental Söylemler”, **Turkish Studies: International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, vol. 7/1, Winter 2012, s. 1270. Seyahatnamenin geniş ölçekli ifade sahasının olması, birbirine zıt tanımların doğmasına imkân veriyor. Behdad, seyahatnameyi, seyyahın öznel kimliğine vurgu yaparak otobiyografik bir söylem olarak tanımlamaktadır. Bkz.: Behdad, **a.g.e.**, s. 76. Bir başka tanım da seyahatnamenin kurgu ve gerçeğin terkihiyle oluşturulması gerektiği üzerinedir. “(...) gezi notlarının hakiki bir geziye dayandığı ve sübjektifliğe müsaade etmesi gerektiği ve ara sıra detayları ve kurmacayı, gerçeği ve şayiaları birleştirdiği, ama daima inandırıcılık iddiasında olduğu gibi.” Bkz.: Mehmet Uysal, “Kurmaca Olmayan Bir Edebî Tür: Gezi Notları”, **Arayışlar**, sy. 9-10, Yıl: 5, 2003, s. 92.

edebilecekleri önemli bir kaynağı miras bırakmıştır. Nitekim eserdeki hamam sunumunun Doğu'ya hiç seyahat etmemiş bir ressamın, Jean-Auguste-Dominique Ingres'in **Türk Hamamı** isimli tümüyle oryantal kompozisyona sahip tablosuna kaynaklık etmesi bu görüşü destekler mahiyettedir.³³ Yani hakikati, bozmadan doğrudan temsil ettiği iddiasındaki Montagu'nun ifade biçimi aslında mensubu olduğu Batılı kolektif bilince bütünüyle bir reddiye anlamına gelmemelidir. Yeğenoğlu'na göre Montagu, genel kabulde klişeleşmiş Doğu söyleminin bozucusu olarak ilgi görse de aslında aynı söylemi besleyen yeni bir temsil biçimini ortaya koyar. Oryantalist seyahat yazımının aslında tek bir biçimi olmadığını gösteren bu temsil biçiminde söylem, karşıt ve müspet ifadeler üzerinden varlığını güçlendirerek sürdürebilmektedir. Yazarın ifadesiyle, "(...) Oryantalist söylemin gücü, farklı metinlerin birbirinden alıntılama yapması sayesinde daha da sağlamlaşır, ancak bu, basitçe ötekilerin onaylanması ve tekrar edilmesi anlamında değil, daha önceki temsillerin eleştirilmesi, bozundurulması ve hatta daha önceki metinlerle çelişebilen betimlemelerin gelişip çoğalması yoluyla da olur."³⁴ Reina Lewis'in değerlendirmeleri de bu yöndedir. O da harem hayatına gözlemci sıfatıyla dâhil olan Batılı kadınların, harem hayatını merak eden "Batılı okurun iştahını doyurmak için iki yüzyıldır çaba sarf ettiklerini ve bu sayede kitaplarının satışı için eşsiz bir olanak sağladıklarına" dikkati çeker.³⁵

Yolculuğunu "başka fikirlerin ve peşin hükümlerin" neden olduğu tekdüze ve sınırlı ifade biçimlerinden uzakta hakikatin geniş sahasında yürütme iddiasındaki Kinglake'nin seyahat notları da Montagu'nun üslubu ve amacıyla birebir örtüşmese de her iki esere de Doğu'ya dair hayal ile gerçeği, arzu ile nefreti anlatan kararsız

³³ Lisa Lowe, **Critical Terrains: French and British Orientalisms**, Cornell University Press, 1994, s. 95. Yazar, ressamın tablolarındaki figürler için kullandığı renk ve desenleri, Lady Montagu ve Montesquieu'nun **İran Mektupları**'ndan esinlendiği bilgisini verir.

³⁴ Meyda Yeğenoğlu, "Haremdeki Leydi: Montagu'nun Mektuplarında Feminizm ve Oryantalizm", (Çevrimiçi) <https://defterdergisi.wordpress.com/2012/11/07/sayi-24/>, 25.07.2015.

³⁵ Reina Lewis, **Oryantalizmi Yeniden Düşünmek: Kadınlar, Seyahat ve Osmanlı Haremi**, terc. B. Uygun-Aytemiz ve Ş. Başlı, İstanbul, Kapı Yayınları, 2004. s. 19. Batılı kadın seyyahların, özellikle de harem imgesi üzerindeki katı yargıları yıkmaya çabasında olduklarına vurgu yapan çağdaş kadın yazarlar da vardır, Billie Melman gibi. Aktaran: Asena Günel, "Orientalism from Travel Literature to The Discourse of Tourism", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, 1998, s. 32.

metinlerdir demek mümkün. Kinglake'in eserinin önsözündeki gerçeğe bağlılık teması oldukça ikna edici. Öyle ki gerçek kelimesinin sağladığı vurgunun anlatımlarına yeterli gelmeyeceği kaygısıyla kelimenin ifade sahasını genişleterek daha kuvvetli temsil özelliği olan hakikate ulaşmayı ilke edindiğini söyler. Ancak yazar, pek çok seyyahın yaptığı gibi yolculuğa çıkmadan evvel geçmiş seyyahlardan ya da sözlü anlatılardan edinilen karşıtlıklarla dolu Doğu imgelerini tekrar etmek hatasına düşmekten kendini alıkoyamaz. Eve dönerken arkasında bıraktığı, kendi ülkesine yakıştıramadığı içinde egzotizmin, şehvetin ve zorbalığın yani her türden aşırılığın ve intizamsızlığın hayat bulduğu değişmeyen önyargılar ve genel tasvirlerle yüklü hayali Doğu ülkesidir.³⁶

“Son zamanlarda ıssız Asya'nın manzaralarına ve insanlarına alışmıştım; mezarlara ve harabelere, sessiz şehirlere, ıssız ovalara, susmuş adamlara, yüzleri hazin bir şekilde peçeli kadınlara alışmıştım. Şimdi denizi görünce, hemen hayalimde onun öbür kıyısındaki Batı Avrupa'nın güzel ülkelerine, beni bu sessizlikler diyarından çıkarıp gürültülü Marsilya'ya, Herkül sütunlarının yanından geçip Londra'nın uğultusuna ve çalkantisına kavuşturacak olan güzel yola bakıyorum. Bu iki memleketi ayıran engelin üstünde duruşum insanın iki sonsuzluk arasındaki şaşkın durumuna benziyor; bir tarafta başlangıcı bilinmeyen bir geçmiş, diğer tarafta da sonu olmayan bir gelecek. Geride ölü ve can çekişen dinler, sessiz sessiz sönmekte olan sakin istibdat idareleri, susturulmuş ve örtülmüş ve balmumundan bebekler haline getirilmiş kadınlar, aşkın uçup gittiği ve yerine sadece cennet ve saltanat zevklerinin kaldığı köhne bir âlemi artık geride bırakıyordum...”³⁷

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı gibi, Kinglake'in hakikati, tekrarlar ve alıntılarla, karşıt ya da beğeni ifadeleriyle kurulu bir imgenin değişmeyen halidir. Seyahat anlatımı içerisinde hakikat, muhayyilenin lehine bozulabilir ya da görmezden gelinebilir.³⁸ Bu da yazarımızı (ve yüzyılın kendisi gibi olan pek çok

³⁶ Thierry Hentch, **Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı**, terc. Aysel Bora, İstanbul, Metis Yayınları, 1996, s. 126.

³⁷ Kinglake, **a.g.e.**, s. 227-28.

³⁸ Kimi zaman sadece imgenin gücü bile kâfidir seyahat etmek için. Öyle ki bu durumu karşılayan bir tanım dahi üretilmiştir Batı'da. **Koltuk seyyahı** (armchair traveler) adı verilen seyyah tipi, seyahatin cazibesine direnemeyen fakat zorluğunu da göze alamayan şaşırtıcı bir gezgin tipidir. Gerçek seyyahların geçmiş kayıtlarından edindiği okuma pratiği ile evinden hiç ayrılmadan hayali yolculuklar yaparak uzak ülkeleri seyahat etmişçesine anlatan bir hikâyecidir. Bkz.: Percy G. Adams, **Travelers and Travel Liars 1660-1800**, New York, Dover Publications, 1980, s. 17. Konuyla ilgili olarak Alain de Botton'un eserinde yer alan bir hikâye vardır. Hikâye, kıta Avrupa'sında geçse de imgenin seyahatnameyi etkileme biçimini göstermesi açısından öğretici. İnsanlarla bir arada bulunmaktan nefret eden fakat Londra'yı da görmeyi arzulayan Des

seyahat yazarını), Batılı kolektif bilincin ürünü olan Doğu imgelerini (“Doğululaştırılmış Doğu’yu”) *hakikî* Doğu olarak sunan oryantalist anlatıcılardan yalnızca biri yapar.

Doğu’yu Aydınlanma çağının ruhunu yansıtan “seyahat özgürleşmektir”³⁹ mottosuyla, özgürleşmenin sahası olarak gören seyyahlar bu sayede mitolojik bir imgeyi evdeki okurun zihnine yerleştirmenin bir anlamda aracısı olmuşlardır. Paul Valery’nin üstün bilinç halini kendine ayıran Batılı aklın, Doğu’yu anlama ve aktarma biçimini örnekleyen ifadeleri bu açıdan kayda değer:

*“Onu hayallerden, anlatılardan, okuduklarımızdan ve birkaç parça nesneden ve ancak en bilimsel, gerçeğe en aykırı, hatta en belirsiz çizgileriyle tanımalıyız. Bir düş malzemesi oluşturabilmek ancak bu yoldan mümkün olabilir.”*⁴⁰

Doğu coğrafyası, önceleri Müslüman Arap ordularının, sonrasında da on sekizinci yüzyılın sonlarına değin uzun bir dönem boyunca Batı’nın çekindiği hatta korktuğu **despot ve zalim** Müslüman Osmanlı ordularının egemenlik sahasında yer alan tehditkâr öteki’dir. Hıristiyan Batı, tehditkâr düşman Doğu’yu ekseriyetle Türkler (Müslüman olmanın karşılığı Türk olmak ile eşitlenmiştir. Dolayısıyla Türk’ü olumsuzlayan ifadelerin muhatabı İslam’ın kendisidir) üzerinden yürütülen karalama ve hor görme propagandasıyla alay nesnesine dönüştürerek Batı için değersizleştirme çabasıdadır. Sarsıcı ve kudretli düşmana karşı geliştirilen **korkunç Türk** ya da **Doğu despotizmi** gibi ifade biçimleri, Batı’nın kolektif muhayyilesinde tarihsel bir gerçeğe karşılık gelerek yüzyıllar boyunca *öteki* olanı tarif edecektir. Ancak Doğu coğrafyası, Osmanlı’nın bölge üzerindeki politik gücünün azaldığı on sekizinci yüzyıldan başlayarak çöküşün yaşanacağı on dokuzuncu yüzyılın bütünü

Esseintes, bin bir güçlkle kendisini Londra’ya götürecek trenin kalkacağı istasyona gelir. Fakat son anda “(...) İnsan koltuğunda oturarak seyahat edebiliyorsa eğer, hareket etmenin ne anlamı var? Aklımdan zorun olmalı benim. Nasıl oldu da sadık hayal gücümün sağladığı imgeleri reddettim de herhangi bir nine gibi yurtdışına seyahat etmenin gerekli, ilginç ve yararlı olabileceğini düşündüm, anlamıyorum” der ve ilk trenle villasına geri döner bir daha da evinden dışarı hiç çıkmaz. Bkz.: Alain de Botton, **Seyahat Sanatı**, terc. Ahu S. Bayer, 5. bs., İstanbul, Sel Yayınları, 2011, s. 15-17.

³⁹ Ekrem Işın, “Doğu’ya Açılan Kapının Eşiğinde Bir Romantik: Gérard de Nerval”, Nerval’in seyahatnamesinin giriş yazısı, **a.g.e.**, s. 23.

⁴⁰ Hentch, **a.g.e.**, s. 202.

içine alan süreçte emperyal Batı için fiilî olarak bir korku nesnesi olmaktan çıkar. Batı/Avrupa, ekonomik ve siyasal üstünlüğü ele geçirmesiyle kendini dünya tarihinin amacı ve nihai noktası olarak görmüş ve bunu da Doğulu toplumlara kabul ettirme becerisini gösterebilmiştir.⁴¹ Böylelikle bir dönem varlığını tehdit eden Doğu'yu artık kendi lehine değiştirebileceği, yönetebileceği ya da Said'in deyişiyle "evcilleştirebileceği" çok boyutlu pitoresk bir arzu nesnesi olarak algılamaya başlamıştır. Doğu zengin, renkli hatta şehvetli fakat aynı zamanda zıddıyla da var olan hem hayal edilen, hem de tahkir edilen fantastik ötekidir. Söz konusu oryantal fragmanlar, her gelenin bir öncekine atıf yaparak yahut ödünç alarak çoğalttığı sabit ve değişmeyen imgeler oluşturup seyahat ya da farklı temsil alanlarında birbiri ardınca yayımlanan metinlerle yayılmışlardır. Öncü seyyahların başı çektiği karşıtlıklar ve çelişkilerle örülü genelleştirilmiş Doğu imgesinin anlatıcıları değişse de anlatımları birbirine yakındır. Bir başka ifadeyle benzer bakış açıları benzer ifadeleri de beraberinde getirecektir. Mekânlar, insanlar, müesseseler ve hatta hayvanlar için bile.

Yüzyıl içerisinde aynı imgelerin farklı milletten seyyah yazarlar arasında (Gérard de Nerval, Théophile Gautier, Edmondo de Amicis, Pierre Loti gibi) sıklıkla tekrarlandığı görülecektir. Klişe imgelere örnek teşkil etmesi bakımından Kinglake'in ifadeleri, konunun anlaşılmasını kolaylaştırabilir.

"Bir şehrin Müslüman Mahallesi تنها ve virandır; iki tarafında penceresiz, beyaz evlerin sıralandığı dar ve dik sokaklardan inip çıkarsınız. Yeni bir yangından kalma siyah bir harabenin yayıldığı açıklık bir yere gelirsiniz; bacaklarını iyice yaymış, kızgın güneşin altında ölü gibi uzanmış kurda benzer köpeklerin yattığı, asırlardan beri birikmiş bir çöplüğün yanından geçersiniz. Alçak damlar üzerinde hiç korkmadan ve somurtarak size bakan leylek yahut turnalar vardır; teneffüs ettiğiniz durgun hava güneşte kuruyan nar ve limon kabuklarının ve tanımadığınız bazı baharatın kuru ve ölü kokusu ile yüklüdür. Bir hayat emaresi ararsınız ve sanki çizmenizin topuğu ile uyuyanları kaldırmak ister gibi sert adımlarla yürümek istersiniz fakat ayağınız bir Doğu şehrinin tozlu toprağına sessizce düşer ve sessizlik peşinizi hiç bırakmaz. Tekrar tekrar kavuklarla ve ne bir memnuniyet, ne bir merak, ne kin ve ne de bir alay ifadesi taşımayan insan simaları ile karşılaşsınız. Biz Aralık ayında yağın kara nasıl bakıyorsak, onlar da size

⁴¹ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, s. 87.

Allah'ın mevsiminde gönderdiği, izah edilemeyen fakat ne işe yarayacağı sonradan belli olacak, rahat kaçırıcı bir marifet olarak bakarlar."⁴²

Seyahatin kronolojisini takip ettiğimizde on sekizinci yüzyılın yarısından itibaren seyahatlerin içeriğindeki hâkim durumun seyyahın lehine değiştiğine dair genel bir kabul hali mevcuttur. Söz konusu çağ, seyahatnamenin kişiselleştiği yani seyyahın mensubu olduğu devlete hizmetin geri plana düşerek kendi evinde kurduğu Doğu hayalini bedenen gerçekleştirme niyetiyle çıktığı içsel yolculuğu anlatan metinlerin çoğaldığı bir dönem aralığı olarak görme eğilimi var. Fakat seyahatnamedeki bu yapısal dönüşümler, kendiliğinden oluşan bir süreç anlamına gelmemelidir. Oluşumuna Batılı seyahat metinlerinin de önemli katkılar sağladığı Müslüman Şarka dair imgeler, kişisel arayışın ve yalnızca evdeki okurun merakını gidererek memnuniyetini sağlama gibi masum kabul edilebilecek bir teşebbüsün ötesindedir. Üyesi bulunduğu sömürgeci üst yapıya metinsel anlatımlarında zaman zaman eleştirel yaklaşıp da ötekinin karşısında üstün/güçlü bir sınıfa mensup olduğunu her fırsatta aleni ve örtük beyan eden bir tutum mevzubahistir.

İlk kısımda giriş mahiyetinde değinildiği üzere seyahatnamelerle yayılan bu imgeler, "kendisi bilinmemiş ve incelenmemiş kalan"⁴³ Batı'ya, Şark'ı tanıyabileceği bilgilenme alanını temin eder. Ancak bu alan, Şark'ın kontrolünü kolaylaştıran oryantalist aklın ürünüdür. Yani imgeler, bir nevi Doğu'yu tarih dışı fantastik bir dünyaya dönüştürerek evde kalan okuru da bu fantezi yığınının Doğu gerçekliğine karşılık geldiğine ikna etmede yardımcı olacaktır.

C. Seyyahtan Oryantaliste

Flaubert, oryantalist için "çok yolculuk yapmış kişi"⁴⁴ der. Yazarın bu sözü, tezde sunmaya çalıştıklarımıza dayanak oluşturması açısından oldukça elverişli bir

⁴² Kinglake, a.g.e., s. 4-5.

⁴³ Helmers-Mazzeo, a.g.e., s. 267.

⁴⁴ Gustave Flaubert, **Yerleşik Düşünceler Sözlüğü**, terc. S. Rifat ve E. Gökteke, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2006, s. 57.

tanımdır. Buna göre oryantalist olarak tanımlanmanın koşulu, geniş bir seyahat rotasına sahip olmaktan geçiyor. On dokuzuncu yüzyılın (Batılı) seyyahı için bu rotayı tanımlayan coğrafya ise (yine Batılı bir yakıştırmayla) Ortadoğu ve pek çok seyyahın yol güzergâhına dâhil ettiği İstanbul'dur. Burada şöyle bir ilave yapılabilir. Aslında oryantalizm ve seyahat ilişkisi bağlamındaki okumalarda Doğu'yu tümüyle temsil eden öznenin, Mısır başta olmak üzere genel olarak Arap yarımadasındaki toplumları ihtiva ettiği gibi bir çağrışım fark edilebilir. Oryantalizmin ürettiği bütün o tanımlar, tarifler, metinlerin ilham kaynağı hep bu coğrafyaya yüklenmiş gibidir. Bu durumda akla şöyle bir soru geliyor: Bu tarihsel mitler içerisinde Osmanlı İstanbul'u nereye düşer? Fakat zalim, budala, uyuşuk, şehvani, sadist gibi Doğu'yu olumsuzlayan tüm tanımların elbette coğrafi alan kısıtlaması yapılmaksızın Doğu'yu temsil eden genel ifadeler olarak kayda geçirildiğini ve Türk başlığı altında yapılan tasniflerin de söz konusu sıfatları ima ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Nihayetinde Yakın ve Orta Doğu'ya, Balkanlar'a, Akdeniz'e bağlantılı seyahatler için İstanbul, merkez duraklardan biri olma vasfını uzun yüzyıllar sürdürmüştür. Bizatihi şehir özelinde yapılan tekli seyahatlerin yanı sıra İstanbul'u keşif rotasına ekleyerek Yunanistan, Suriye, Rusya ve İran ile birlikte ziyaret etmek sık rastlanan bir alışkanlık olagelmıştır. Bundan ötürü de İstanbul pek çok seyyah için bereketli bir saha olmuştur.⁴⁵

Başlıktan anlayacaklarımızı salt bu yüzyılın ürettiği yeni bir durum biçiminde okumamak lazım. Batılı seyahatnamenin antik dünyanın efsanevi yolculuklarıyla başlayıp on dokuzuncu yüzyılın oryantalist seyyahlarına uzanan her bir yüzyılın bir öncekini referans alarak dönüştürdüğü birbirine bağımlı bir tarihe sahip olduğunu bir önceki bölümde de ifadeye çalışmıştık. Maksudumuz, bu kısımda da aynı güzergâhtan yola çıkarak yüzyılın seyyahının siyasi otoriteyle olan ilişkisine (her ne kadar on dokuzuncu yüzyıl, özgürleşen seyahatler çağı şeklinde tanımlansa da) vurgu yapmaktır. Böylelikle seyyahın, oryantalist söyleme işlerlik kazandıran onu besleyen

⁴⁵ Aslı Kutluk, "The Self and The Other: Representations of Turkey and Turks in The Travel Writing of Lady Mary Wortley Montagu and Richard Chandler", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006, s. 19.

en sivil kaynaklardan biri -bilinçli ya da bilinçsiz- olduğuna dikkati çekerek bu yönüyle bir tür politik figüre dönüştüğü iddiasını dillendirmeye çalışacağız.

Doğu'yu sömürülebilir kılabilmek, ulaşımın devasa gücünün daha da farkına varmayı gerektirmektedir. On dokuzuncu yüzyılın başlangıcıyla ulaşım araçlarındaki keşifler ya da var olanın bir üst seviyeye taşınması kolonyalistler için “dünyayı ölçülebilir ve tanımlanabilir” hale getirmenin sonuçlarından biri olacak ve bu sayede de seyahat ve seyyah kavramının yeniden tanımlanması gerekecektir.

Yüzyılın ilk yarısıyla birlikte buharlı gemilerin işlerlik kazanması kayda değer sayıda turistin Doğu coğrafyasına ve Türkiye limanlarına akın etmesini kolaylaştırır ve teşvik eder.⁴⁶ Özellikle Fransa'nın ve İngiltere'nin Doğu eksenli sömürge rekabetleri, bu coğrafyanın bütününde ciddi ve detaylı bir ulaşım ağının gelişmesinin zaruri ve doğal sonucudur.

1833'de Rusya Odesa Şirketi Karadeniz yolu boyunca İstanbul'a sefer başlatır. Avusturya Tuna Şirketi'nin buharlı gemileri Galatz (Romanya'da bir liman kenti) üzerinden İstanbul'a ulaşır. 1837'de İngilizler, Fransızlar ve Avusturyalılar ise Doğu Akdeniz'e düzenli seferler yapabilme imkânı bulmuşlardı.⁴⁷

Dönemin ulaşım ağlarını ve siyasi atmosferini daha açık şekilde özetlemek gerekirse;

“Buharlı gemilerin geliştirilmesi Akdeniz yolculuklarında bir devrimdi ve Avrupalı kolonyalistler tarafından inşa edilen tren yolları -İskenderiye-Kahire ve Mısır'da Kahire-Asya hattı ve Anadolu'da İzmir-Aydın ve Konstantinopolis hattı Avrupalı seyyahlara Doğu'ya yapılacak uzun yolculuklara çıkmaları için teşvik edici, vazgeçemeyecekleri bir rahatlık sağladı. Fransızların Mağrep'i işgali, Britanyalıların Hindistan ve Mısır'daki varlıkları ve İskenderiye'yi Hindistan'a giden bir transfer istasyonu olarak kullanmaları ve Yunan-Türk çatışmasının 1828'de bitmesi, Doğu'da

⁴⁶ Reinhold Schiffer, **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Rodopi Press, 1999, s. 37. Yazar, eserinin ilk bölümünü, rotalara, mahallerin birbirine uzaklığı gibi sayısal bilgilere, yiyecek ve erzak tedarikine, tur şirketleri ve tercüman seçimi gibi seyahatin pratik kısımlarına dair ilgi çekici bilgilere ayırmıştır.

⁴⁷ A.e.

sosyopolitik bir stabilizasyon ve turizm endüstrisi için gerekli güvenliği sağlamıştı. Sıradan Paris burjuvası Montreuil ve Montmorency -Fransa'da on dokuzuncu yüzyılda önemli turist dinlenceleri- dışına gidemese de Doğu'ya seyahat koşullarının gelişmesi ile birlikte bir zamanlar çetin, çok şey gerektiren tutkulu çaba, daha kolay, daha az zaman gerektiren, daha pratik ve hızlı bir girişim haline gelmişti ve bu yüzden Doğu'ya düzenli bir Batılı akım sağlandı. Zamanında Volney ve Chateaubriand bir servet harcamıştı -örneğin Volney, Doğu'ya seyahatini gerçekleştirmek için hemen hemen bütün servetini harcamıştı. Yeni kolaylıklar daha sıradan seyyahların Doğu'ya gitmesini sağladı. Örneğin Flaubert'in İskenderiye yolculuğu, Nerval'in beş sene önce hâlihazırda kısaltılmış on beş günlük yolculuğuyla karşılaştırıldığında sekiz gün sürmüştü."⁴⁸

Behdad'ın yukarıda özetlediği gibi ulaşım sistemlerinde yaşanan gelişmelerin sağladığı karşı konulamaz imkânlar, Batılıların dinledikleri Doğu hikâyelerini bizzat yerinde görme ve yaşama arzusunu artık gerçeğe dönüştürebilme fırsatları sunmaktaydı. Böylelikle seyahat tanımının köklü bir değişime uğrayarak seyahat dünyasının ciddi bir pazar haline gelmesi de kaçınılmazdı.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kadınların, orta sınıftan seyyahların, sıradan askerlerin, denizcilerin kaleme aldıkları seyahat metinleri, mektup, hikâye, günlük gibi çok farklı formlarda karşımıza çıkmakta ve bu sayede devasa bir gezi külliyyatının oluşumunu hızlandırmaktaydı. Artık seyahat etmek, şanslı ya da imtiyazlı bir sınıfın tekelinde olmayıp yolculuğun masrafını karşılayabilecek durumdaki pek çok kadın ve erkeğin gerçekleştirebileceği kişisel bir deneyim haline gelmişti.⁴⁹

Fransız İhtilali sonrası oluşan kargaşa ortamının dengelerini sarstığı Batılı insanın, kendisini boşlukta hissederek huzuru ve saflığı zamansal ve mekânsal yer değiştirmelerde aradığı ortaya çıkan zengin ve çeşitli gezi anlatılarında fark edilebilir. Mesela Flaubert, "Avrupa medeniyet ve kültürünün baskısından ve acı

⁴⁸ Behdad, **a.g.e.**, s. 64.

⁴⁹ Seyahati pek çok kişi için olanaksız olmaktan çıkararak müteşebbisler, seyahatin pazarlanabilir bereketli bir saha olduğu bilincine varır kısa sürede. Örneğin bu müteşebbislerden biri olan Thomas Cook'un ismi, seyahatin sektörel güce yani turizme devredildiği zamanlar için pek çok şeye karşılık gelmekteydi. Cook'a göre, seyahat ayrıcalıklı azınlığın dünyasına özgü bir şey olmaktan çıkarılmıyordu. O seyahati, "Tanrı'nın sayısız güzelliklerini görmek herkesin hakkıdır" sloganıyla turizm pratiğine tahvil eden kıvrak zekâlı kolonyalist bir girişimci olarak hatırlanacaktı.

karamsarlığından kurtulmak için tarihi çok eskiye dayanmasına rağmen giderek gençleşen Mısır, Afrika ve Türkiye'ye seyahat eder."⁵⁰ Yani seyahat bir anlamda "medeniyetin kuş tüyü" yatağını terk edip "seyahat uğruna seyahat yapmayı"⁵¹ talep eden romantik ancak depresif seyyahların kendilerini iyileştirmelerinin aracı olmuştu.

Bu durumun doğal neticesi de hemen her sanatçının yaşam öyküsünün, yolculuk(lar) barındırdığı gerçeğidir elbette.⁵² Seyahatnamenin böylesi bir kullanım alanı olduğu vurgusu, bizi, sadece huzuru bulmak ihtiyacıyla yapılan yolculuklarla ortaya çıkan seyahat metinlerinin, Doğu'da bulunmuş her bir Batılı gezginin oryantalist kabul edilemeyeceği⁵³ varsayımına götürebilir. Hatta bu metinlerin, az bilinen zengin ve göz alıcı büyük Doğu medeniyetinin Batılı seyyahlar aracılığıyla keşfine imkân sağlamak ya da görünür kılmak gibi müspet bir etkisi olduğu da akla gelebilir. Ki bu tür bir tespit, gerek seyyahların metinlerinde gerekse alanla ilgili yapılan çalışmalarda azımsanamayacak ölçüde yer bulmuştur. Fakat bu bir parça basit ve kolaycı bir saptama gibi görünüyor. Önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere, yüzyılın seyyahının tipik özelliği, yolculuklarına çıkmadan evvel seleflerinin gezi anlatılarını okumayı neredeyse seyahatlerinin en temel koşulu gibi görmeleridir. Bu abartılı bir ifade değil, aksine bizzat seyyahların kendi anlatılarıyla doğruladıkları bir durumdur. Örneğin Chateaubriand, kendi ifadesiyle, Doğu yolculuğuna iki yüze yakın seyahatname okuyarak başladığını söyler. Gautier'de çağdaşı olduğu

⁵⁰ Löschburg, **a.g.e.**, s. 102.

⁵¹ Cümle, Robert Louis Stevenson'dan aktarılmıştır. Bkz.: Korte, **a.g.e.**, s. 102.

⁵² Bulut, **a.g.e.**, s. 95. Bu tespit aslında pek çok yazarın dillendirdiği bir durumdur. Jale Parla da her romantik yazarın gönlünde bir Doğu yolculuğu yattığı gerçeğine dikkati çeker. Parla, **a.g.e.**, s. 14. E. Işın için bu durumun ifadesi ise şu şekildedir: "Romantiklere Doğu kapısını açan psikolojik nedenler, 1789 devriminin turpanlandığı bireysel iç dünyaların kendilerine yeni bir yurt arama özlemlerinde kökleşmiştir. Bu yurt, yaratıcı imgelerle kurulmuş, hayal ve rüyanın kılavuzluğunda adım adım keşfedilecek seyyaha tam bir özgürlük duygusu tattırılacak kültürel coğrafyanın karşılığıdır. Ancak bu coğrafya bütünüyle dünya gerçekliğinden bağımsız bir kurgu da değildir. Kendi somut evreninde yaratıcı kimliğe yaşama ve düşünme şansı tanıyan bir seyahat alanı veya kişisel renklerin kullanımına izin veren seyirlik bir manzardır." Bkz.: Işın, **a.g.e.**, s. 27.

⁵³ Kutluk, **a.g.t.**, s. 18.

Nerval'in, Ramazanla ilgili izlenimlerini birebir tekrar etmekte beis görmez.⁵⁴ Hatta Volney'in iki ciltlik Mısır ve Suriye seyahatini okuyan Napolyon'un eserden edindikleriyle Mısır'a düzenleyeceği işgal için askeri taktik geliştirdiği gerçeği, seyahatnamenin kendisinden sonra gelenlere çok yönlü istifade alanı sunduğuna iyi bir örnektir. Bu durumun tekrarlarla ve birbirini takip eden alıntılarla oluşan müşterek bir masal dilinin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği, ardında bırakılan çok büyük bir arşivle belgelendiği ortadadır. Öyle aşikâr bir dildir ki bu, kurgulandığı zamanda dahi Volney'e öncesinde dile getirdiğimiz gibi "Seyyahların Abartmaları" gibi bir başlık açtıracak kadar fark edilebilecek düzeydedir. Montagu'nun ya da Julia Pardoe'nin kendilerini salt gerçeğin aktarıcısı olarak gördüklerini okuyucularına ısrarla vurgulamaları gibi. Dolayısıyla yalnız -seyyahların kendilerini keşfetme çabaları anlamında- benlik keşfi niyetiyle olduğu ima edilen sıradan bir yolculuğun dahi oryantizm söylemini tasdik eden ve pekiştiren - yazarının dahi fark edemediği- bir etkisi olmuştur. Hakikatte seyyahın oryantist kimliğinin içeriğinde hem okur lehine "memnuniyetin gücünü arttırma arzusundan"⁵⁵ kaynaklanan kurgusal bir anlatım, hem de bizatihi dâhil olduğu sömürgeci yapı adına hareket eden hâkim bir dilin varlığı görülmelidir.

Seyyah ve evdeki okur arasındaki bağımlı ilişki bu yüzyılın ürettiği yeni bir durum olarak görülmemelidir. Özellikle Galland'ın **Binbir Gece Masalları**'nı çevirisiyle (18. yüzyıl) başlayan süreç, hâlihazırda fiziki keşifler yoluyla da tanınan kötü ve gaddar Doğu âleminin epik ve gizil bir tarafını (ki bunun da yine kurgusal bir karşılığı vardır) Batılıların kullanımına hazır hale getirerek buradan yayılan "peri masallarından oldukça tat alan bir dinleyici"⁵⁶ kitlesinin oluşumuna etki etmiştir. Volney'in dediği gibi, "tarafından daha fazla yeni fikirler/düşünceler ortaya atılmadığında ilginç olmaktan çıkacağını hemen kavrayan"⁵⁷ gezgin, ne okur kitlesinin ne de formel yapının baskısından kendini kurtaramadığını fark eder.

⁵⁴ Arzu Etensel İldem, "Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri", (Çevrimiçi), http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf, 18.09.2015.

⁵⁵ Volney, **a.g.e.**, s. 267.

⁵⁶ Maxime Rodinson, "Oryantalizmin Doğuşu", **Marife**, sy. 3, yıl: 2, 2002, s. 173.

⁵⁷ Volney, **a.y.**

Hentch'in ifadeleri de seyyahtaki okur kaygısının ne denli baskın olduğunu hissettirmesi açısından önemlidir:

“Kimileri gözlerindeki perdeyi kaldırmak için seyahat ettiklerine inansalar ya da sadece yolda o perdelerin düştüğünü görmekten şaşkına dönseler de, gene de yolculuğun temel işlevi kendi değerlerini ve inanışlarını pekiştirmektir. Üstelik bu durum gezginlerin kendisinden çok okurlar için doğrudur.”⁵⁸

Böylece seyyahın okuyarak hazırlandığı yolculuklar, zaten tanımlanmış bir zihniyeti üzerine geçirip tekrar tekrar onaylaması demek anlamına gelecektir hem okur, hem de hâkim politik söylem için.

Okurun beklentilerinin seyyahtaki karşılığının ne olduğunu kişiselleşen seyahatnameler çağında daha da zenginleşen Doğu imgeleriyle fark edebilmek de, bu imgelerin koca bir coğrafyanın tasnifinde nasıl bir etkisinin olduğunu ortaya koymak seyyah ve okur arasında gözlenen aşikâr ilişkinin tespitinden daha karmaşıktır. Seyahatnameler ile yayılan imgeler, sadece okurun ya da seyyahın kendini memnun etmesine aracılık etmemiş, Doğu'yu masallaştırıp gerçeklikten soyutlanmasına katkı sağlarken; medeni ve eğitici (Lady Hornby özelinde göreceğimiz gibi) Batı/Avrupa imajının seyyahın şahsında seyahatnameler aracılığıyla yayılımını kolaylaştırmıştır. Bu da başlıkta ifadesini bulduğu üzere seyyaha (bütünüyle olmasa da) oryantalist bir kimlik vermemizin gerekçesi olarak kabul edebilir, zira imgelerin güçlü politik bir karşılığı olduğu düşüncesi tezin ana sorununu barındırıyor.

Seyahatnamede zaman zaman kişisel ve resmi niyetler birbirinin içine geçmiş gibidir. Daha doğru ifade etmek gerekirse seyyahın kişisel arzuları seyahatinin tüm sebebi gibi görünürken yahut o şekilde sunulurken, oryantalist söylemine işlerlik sağlayan politik kimliği ise daha geri planda kalmış ya da göz ardı edilmiş gibi görünüyor. Ancak Behdad'ın tespitindeki gibi, kendi adına, Doğu'ya dair kişisel ilgi ve merak ya da benlik keşfi adına gerçekleştirilen yola çıkışların aslında kolonyal bir gücün korumasında devlet adına bir görevi yerine getirmek üzere olduğu da göz ardı

⁵⁸ Hentch, **a.g.e.**, s. 126.

edilmemeli. Ürettikleri metin kolonyalist bir gücün söylemsel pratiğini oluşturmakta, seyyah da bir anlamda bu gücün memuru sıfatını kazanmaktadır. Buna çarpıcı bir örnek olarak Alphonse de Lamartine verilebilir. Yazar, seyahatini devrinin klişesini tekrar ederek içsel yolculuk niyetiyle başlatması kendisini yalnızca bir seyyah olarak kabul etmemize sebebiyet verse de Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bölünebileceği, Avrupa devletlerinin nerelerde koloni kuracağına dair yaptığı ciddi çalışmalar ve kulislerle⁵⁹ politik bir figür olduğunu bize hatırlatıyor. İstanbul ve Türkler özelinde övgü dolu yazılarıyla Türk dostu sıfatı alan yazarın söz konusu dostluğun bir göstergesi olarak Abdülmecid tarafından kendisine Denizli'de bir çiftlik hediye edilmesi siyasetle ilişkisine de bir gönderme kabul edilebilir.

“Kraliyet Coğrafya Topluluğu için Arabistan yarımadasındaki hataların düzeltilmesi ya da Fırat Vadisi'ne döşenen demiryolu hakkında bilgilendirme” gibi görevleri üstlenen Lady Anne Blunt ve Wilfrid Scawen Blunt'ın 1875-1882 yılları arasındaki Ortadoğu gezisi, Flaubert'in Tarım ve Ticaret Bakanlığı'nın bir memuru sıfatıyla çıktığı ünlü Mısır seyahati gibi örneklerden de söz edilebilir.⁶⁰ Flaubert her ne kadar kendisinden beklenen vazifeye yeterince sadık kalmayarak yolculuğunu Avrupa'daki günlük hayatın sıkıcılığından keyifli bir kurtuluş olarak tanımlasa da⁶¹ Kabbani'nin dediği gibi gezginlerin çoğu, imparatorluğun politikalarını içtenlikle desteklemeseler dahi emperyalist mantığın önünde eğilmekten memnundular.⁶² Seyyahların Kraliyet Coğrafya Cemiyeti (Royal Geographical Society), Kraliyet Asyatik Cemiyeti (Royal Asiatic Society) ve Dışişleri Bürosu (Foreign Office) gibi kurumlara bağlı olmaları bir yönüyle politik kimlik taşıdıklarını da daha aşikâr kılmaktadır. Bu göstergeler ölçü alındığında on dokuzuncu yüzyılın Batılı seyahat

⁵⁹ Parla, **a.g.e.**, s. 46. Türk dostu sıfatını alan Lamartine'in ifadeleri, aynı zamanda siyasetçi Lamartine'i de anlatmaktadır: “(...) bana göre Asya'nın kalbi olan bu yerde bir Avrupa kolonisi kurmanın, Antikçağ uygarlığının çıktığı bu yerlere modern uygarlığı götürmenin ve kendi ağırlığı altında çöken ve üstünde kendi kendini mahvettiği o harabelerin tozundan ve çölden başka hiçbir mirasçısı olmayan Türk İmparatorluğu'nun şu koca parçalarından uçsuz bucaksız bir imparatorluk kurmanın tam zamanıdır.” Bkz.: Hentch, **a.g.e.**, s. 179. Ayrıca Volney'in seyahat metinlerinde döneminin hayli ilerisinde emperyalist gelişime ilişkin stratejilerde ve önerilerde bulunduğu da bir gerçektir. Bkz.: Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, s. 90-94.

⁶⁰ Behdad, **a.g.e.**, s. 146.

⁶¹ **A.e.**, s. 101.

⁶² Kabbani, **a.g.e.**, s. 120.

kayıtlarının, oryantlizmin oluşturduğu toplumsal eğilimler ve temsillerle meydana getirilmiş bir nevi kamusal olana ait birer belge olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Bu cümleyle anlatılmak istenen üzerine ilk olarak Kabbani'nin ifadeleriyle bir çerçeve çizilebilir:

“Gezgin, uzaktan da olsa kendisini askeri, ekonomik, entelektüel ve sıklıkla görüldüğü gibi manevi bakımdan destekleyen bir ulusun ya da imparatorluğun gücü ile yolculuğuna başlar. Belli bir izleyiciler grubunun, yani hemşerilerinin, meslektaşlarının, patronunun ya da kralının varlığının farkında oluşu, onun algılamasına etkide bulunur, onu belli bir çeşit bilginin seçimine ya da kendi ulusal kültüründe tınılarını bulduğu bir ülkenin görünümünü vurgulamaya iter. Sosyal pozisyonu da onun bakışını renklendirir ve (gezgin, genellikle boş zamanı olan bir sınıftan, onu hem pahalı hem itibarlı yolculuklara girişmeye hazır kılan bir sınıftan gelmektedir) o, kendisinin içinde eğitilmiş olduğu düşünce ile örtüşen sistemleri ve çıkarları temsil eder.”⁶³

Kabbani'nin söyleminin benzerine Behdad'da da rastlarız. Yazarın tespitlerini doğrudan alıntılama, anlatılmak istenen daha belirgin kılacaktır:

“Seyahatnamenin bir söylem olarak metinsel tasarrufu otoritesini ödünç aldığı belli bir telaffuzcu kipe bağlıdır. Seyahatname her zaman olmasa bile sık sık önsöz niteliğinde, ne adına ve hangi özel nedenlerle kimin konuştuğuna dair ve hitap edilenle ilgili genel sorular sorarak başlar. Seyahatnamenin yerine getirilmesi gereken bir görevi vardır.”⁶⁴

Seyahatin yerine getirmesi gereken görevi, içeriğindeki tasvirler, yorumlar, tekrarlanan kanılar, hayranlık yahut nefret ifadeleriyle söylemin oluşturulmasına sağladığı katkıdır. Seyyahın mensubu olduğu sömürge dilinden kendini soyutlayamadığı ortadadır. Smerthurst'un söylediği gibi, Avrupa seyahat yazımı, Batı-Öteki, medenî-ilkel, bilimsel-hurafe gibi ötekine dair her türden karşıtlığın üretiminin ve dolaşımının büyük oranda etkileyicisi olarak yayılma ve ele geçirme arzusunu teşvik eder.⁶⁵

⁶³ A.e., s. 9-10.

⁶⁴ Behdad, a.g.e., s. 69-70.

⁶⁵ Paul Smerthurst, “Introduction”, **Travel Writing, Form and Empire: The Poetics and Politics of Mobility**, ed. by J.Kuehn and P. Smerthurst, London, Routledge Press, 2009, s.1.

Yüzyılın seyyahlarının Doğu'daki yaşam(a) biçimlerine bu başlık altında değinmekte fayda var. Aslında bu yaşam(a) biçimi, seyyahın bize sadece benlik kaygısı ya da içsel yolculuk arzularının ötesinde ötekine ilişkin yargılarını yahut daha doğru bir deyişle ötekini tanıma ve kavrama isteğini hatırlatan açık bir gösterge olarak da kabul edilebilir. Kast ettiğimiz şeyi tek bir cümleyle isimlendirmek gerekirse, seyyahın yolculuğu müddetince Doğululaşmasından söz edilebilir. Benzetme oldukça genel bir davranış biçimini içinde barındırıyor aslında. Seyyahın Doğu'da ikamet ettiği zaman zarfında üzerine geçirdiği bilinçli bir deyiş(tir)me hali diye tanımlayabiliriz. Kimi seyyahlar, seyahatleri müddetince rahatsız edilmemek, mabetleri ve tarihi alanları kolaylıkla ziyaret edebilmek ve belki de en geçerli sebeple bulmayı umdukları Doğu masalına dâhil olabilmek için pratik bir çözüm bulmuşlar ve bir Doğulu gibi giyinmişlerdir, başka bir deyişle, kıyafet değiştirmişlerdir. Örneğin Richard Burton'un Mekke ve Medine gibi Müslüman olmayanlara yasak alanlara derviş kılığında girerek gerçekleştirdiği Hac yolculuğu, Flaubert'in Kahire'de kaldığı müddetçe Doğulu gibi yaşama çabaları yine aynı şekilde Nerval'in Kahire'de "yerel kıyafetler giyerek Frenk mahallesi dışında oturduğu" günleri ve akabinde İstanbul'u ziyaretinde şehrin Batılıların kaldığı yerlerinde değil de suriçinde Çemberlitaş'ta bir İranlı kılığına bürünerek kalma teşebbüsleri, seyyahların kendilerine sunulan günlük görüntülerin ötesinde tahayyül ettikleri gerçek(!) Doğu'ya sızmanın pratik hallerinden birkaçıdır denilebilir.

Edebi metinlerde de bu türden hikâyelerin sıklıkla yer aldığı vakidir. Ki bu metinlerin ekseriyetle seyahat notlarından etkilenilerek yazıldığı düşünülürse yolculuk notlarının ne denli işlevsel olduğu anlaşılabilir. Bu hususa bir örnek olarak, Pierre Loti'nin **Aziyade** isimli romanındaki kendini tanımladığı Batılı karakteri verilebilir. O da yaşadığı mahallede (Eyüp) gizlenmek maksadıyla yerel kıyafetler içerisinde Müslüman bölgelerde dolaşarak Doğulu gibi bir hayat süren, Doğulu bir kadınla yasaklı bir gönül ilişkisi yaşayan bir karakterdir romanda. Edebi metinlere de konu olan bu hal, on dokuzuncu yüzyıl seyyahının kişisel fantezilerine atıf yapar gibi görünse de bunun tezin ortaya koymaya çalıştığı türden oryantalist seyyah tipini daha da berraklaştırdığı düşünülebilir. Nihayetinde Behdad'ın ifadesiyle, kılık değiştirerek

Doğulu gibi görünme tavrı, “Batılı seyyahın Doğu’yu daha fazla görebilmesi için Avrupalılığını gizleyen bir çeşit oryantal maskedir”.⁶⁶

D. Seyahatnamede İngiliz Etkisi

“İran’da seyahat etmiş olan Methley’den öğrendiğime göre, Doğuda İngilizlerin kötü cinlerin yardımı ile seyahat ettikleri kanaati hala yaygınmış. İngiliz seyyahı, Tanrı’ya ve kendi vicdanına karşı bir günah işlemiş ve bu yüzden kötü cinin hâkimiyetine girmişti. Bu cin, onu eski Greklerin kötü ruhlarının kurbanları gibi evinden dışarı sürer ve onu uzak ve garip ülkelerde ve çoğunlukla çöllerde ve yıkıntılarda dolaşmaya veya bir zamanlar ayakta duran fakat şimdi kendilerinden eser olmayan şehirlerin yerlerinde durmaya ve ölülerin mezarları arasında dolaşmaya zorlar.”⁶⁷

Yukarıdaki ifadeler, İngiliz seyyahlar için söylenen masallardan muhtemelen sadece biri. Zira İngiltere’nin yüzyıl içerisindeki devasa sömürge alanlarını düşündüğümüzde kendileri hakkında bu türden hikâyelerin oluşması tabii görülmeli. Bu da **Doğu’daki İngiliz**⁶⁸ türünden ulusu önceleyen bir tasnifin yapılmasının yahut **seyahatnamede İngiliz** gibi bir başlıkla temsilinin en geçerli sebebi olabilir. Her ne kadar bundan önceki bölümlerde Fransız seyyahlara ve onların Doğu izlenimlerine sıklıkla atıf yapıldı ise de bu, oryantalist seyahatnamenin Batılı’nın müşterek katkılarıyla oluşturulduğu hususuna bir gönderme olarak kabul edilmeli. Dolayısıyla milletlerin seyahatname metinleri hakkında mukayeseli bir bakış açısı tezin konusu olmasa da, ulus eksenli seyahatname örneklerinin oryantalist seyahat yazımındaki yerlerinin ve etkilerinin bilinmesi genel bir bakış açısı oluşturmaya katkı sağlayabilir. Ayrıca bu türden tasniflere konuyla ilgili literatürde de rastlanmaktadır. Örneklendirmek gerekirse, Behdad’ın ve Parla’nın değerlendirilmelerine

⁶⁶ A.e., s. 96. Flaubert annesine gönderdiği mektupta Doğululaşmış Flaubert’i tarif eder. “(...) pazenden kemer, gömlek, iç çamaşırı, kumaş pantolon, büyük yelek, geniş kravat ve geceleri ve sabahları olmak üzere hırka giyiyorum. Tıraş olup, kafama altında iki küçük bone olan fes takıyorum.” A.e., s. 95.

⁶⁷ Kinglake, a.g.e., s. 146.

⁶⁸ Pallavi P. Laisram, **Viewing The Islamic Orient British Travel Writers of The Nineteenth Century**, London, Routledge Press, 2006, s. 2. Laisram, böylesi bir ayrıştırmayı Richard Burton’un şahsında yapar. Burton’a göre Doğulu ve Avrupalı gibi basitleştirilmiş tanımlar yerine belirgin olarak başlı başına İngiliz vurgusu hâkim olmalıdır.

başvurulabilir. Behdad, Fransız ve İngiliz seyyahları üzerindeki mukayeseli çalışmasında her iki seyyah tipinin de Doğu'yu algılama ve anlamlandırma biçimlerini sunmaya çalışır. Parla ise sadece Fransız seyyahlarının yüzyıl içerisindeki farklılaşan Doğu temsilleri üzerine odaklansa da devrin seyyah tiplerinin oryantalist söyleme katkısını izlemek açısından kayda değer.

Behdad, Doğu'ya dair geç kalmışlık duygusuyla dolu Fransız seyyah için bulmayı arzu ettiği Doğu'nun yitip gittiğini, artık melankoli ve yas bölgesi biçimindeki bir temsile dönüştüğünü söylerken; bu ruh halinin İngiliz seyyahta herhangi bir karşılığının olmadığını aksine bütün gücünü yeryüzünün her köşesine yaydığı, keşfedilecek ve ele geçirilecek çok az yer bıraktığı bir zamanda Britanyalı gezginlerde yeni yerler keşfetmek için cesur bir arzu oluşturduğu kanısındadır.⁶⁹ Parla'nın bakış açısı, Behdad ile paraleldir. Onun için de Fransız seyyahta hâkim olan baskın duygu, düş kırıklığıdır; Shirley Foster'ın ifadesiyle “kültürel hayal kırıklığıdır.”⁷⁰ Çünkü seyyahların (dolayısıyla Batılının) istediği Doğu, resmedilmeye değer (pitoresk) farklı ve öteki olmalıdır.⁷¹

Parla'nın ve Behdad'ın söz ettiklerine benzer duygular, Nerval'in ve Lamartine'in seyahat notlarında karşımıza çıkar. Fransız seyyahlar, kafalarında çizdikleri Doğu resmine aykırı gelebilecek unsurları ekseriyetle ret etme eğilimindedir:

“İçine girdiğimiz ev, zarif ve hoş görünümlü olmasına rağmen, bir Türk evinin içi konusunda oluşturulan fikre uygun düşmüyordu. Zaman geçip gitmişti ve eski Doğu'nun dillere destan hareketsizliği, uygarlığın itişiyile tedirginleşmişti. Osmanlıya fes giydiren ve onu boğazına kadar ilikli bir redingot içine hapseden Tanzimat, konutlarda da, modern zevkin süslemelerde hoşlandığı ılımlılığı da getirmişti. Dallı budaklı arabeskler de, arı peteği şeklindeki ya da stalaktitli tavanlar da, dantelalı bezekler de, sedir ağacından tavan tekneleri de yoktu artık; ama onların yerini, sade boyalı, cilalı,

⁶⁹ Behdad, **a.g.e.**, s. 144-145.

⁷⁰ Shirley Foster, “Colonialism and Gender in the East: Representations of the Harem in The Writings of Women Travellers”, **The Yearbook of English Studies**, vol. 34, s. 12. Foster'in saptamasıyla egzotik yabancı'nın değişmeden kaldığı müddetçe erişilebilir olduğu, Batılının içine düştüğü bu halin ise kültürel bir hayal kırıklığına yol açtığını anlıyoruz.

⁷¹ Parla, **a.g.e.**, s. 57.

*kornişleri pek az kabartmalı dümdüz duvarlar, tahta panoların çevresindeki birkaç basmakalıp resim, içinden sarmal bezekler ve dallar çıkan birkaç çiçeklik almıştı; bütün bunlar, masal dünyasından kaynaklanan coşkun Doğu zevkini ancak uzaktan uzağa hatırlatan bir üsluptaydı ya da üslupsuzluktaydı.*⁷²

*Türkler, eski Doğulu giysileri, sarığı, kürkü, cüppeyi, avları, kemeri ve altın kaftanı bırakıp, kötü dikilmiş gülünç ve sefil Avrupa kıyafetini kabul etmişler; böylelikle bu millet, ağırbaşlı ve muhteşem görünüşünden sıyrılarak Frenklerin zavallı birer taklitçisi olmuş.*⁷³

Avrupa’da bu zamanlarda hissedilen (özellikle 1789 devrimi sonrası) modern hayata hazırlık süreci, Avrupalıları karmaşadan uzak, değişmemiş bir nevi tarih dışı kalmış Doğu’da huzuru aramaya yönlendirmiştir. Dolayısıyla huzuru bulma maksadıyla kaçtıkları dünyanın da modernleşme ya da yine Batılı müdahalesiyle modernleştirilme teşebbüsleri⁷⁴ onlarda hayal kırıklığı oluşturmuştur. Batı’nın reddettiği “modernleşen Doğu” manzarası, sadece seyahat metinlerinin değil roman türündeki eserlerinin de ilgi alanındadır. Pierre Loti, **Aziyade** romanında Osmanlı’nın reform çabalarına sahip oldukları insani değerleri ve güçlerini yitirecekleri endişesiyle karşı çıkmaktadır.⁷⁵ Ama bu türden hayal kırıklıkları, Behdad’ın vurguladığı üzere sadece Fransız seyyahlara özgü bir ruh hali diye

⁷² Nerval, **a.g.e.**, s. 577. Batılıların evlerinde hayal ettiği Doğu’yu bulma, yaşama isteği ve eğilimi, yüzyılın sonlarında dahi fark edilmektedir. Buna örnek olarak Pera Palas Oteli’nin inşası gösterilebilir. Dış cephe mimarisine şehrin en “Batılı” oteli kabul edilebilecek Pera Palas, “(...) Avrupalı gezginlerin uzak, büyü, gizemli, masalsı diye betimledikleri ve tasarladıkları Doğu’yu da içinde barındırıyordu. Büyük balo salonunun sedirlerinde, mavi renkli camdan kubbeciklerinde, iki katlı büyük mekânı kuşatan galerilerinin pencerelerindeki kafeslerinde bu yaklaşımı taşıyordu.” Bkz.: Gökhan Akçura, “Doğu’ya Seyahat”, **Oryantalizmin 1001 Yüzü**, s. 117.

⁷³ **Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları**, terc. Nurullah Berk, İstanbul, 1971, s. 117.

⁷⁴ Kahire, İstanbul gibi Batı ile yakın etkileşim halindeki şehirler, özellikle de on dokuzuncu yüzyılda yoğun imar ve yapılaşma faaliyetleri içerisinde dâhil olurlar. Bu şehirleşme çabaları yine Batılı müdahaleyle ve yönlendirmeye yapılmaktadır büyük ölçüde. Dolayısıyla yüzyıl süresince bu şehirlere gelen Batılı seyyah, kendi evindeki kadar olmasa da Doğu şehirlerinin de modernleşme çabalarına tanıklık etmek zorunda kalır. Bu konunun ele alındığı bir yazı için bkz.: Derek Gregory, “Scripting Egypt: Orientalism and Cultures of Travel”, **Writes of Passage Reading Travel Writing**, ed. by J. Duncan and D. Gregory, Routledge Press, 1999, s. 114-151. Yazar, Doğu kentlerinin modernizasyonu konusunu, Mısır şehirleri üzerinden değerlendirmektedir. Söz konusu süreç içinde Mısır kentlerinin Batı şehirleri -ki Paris burada başı çekmektedir- emsal alınarak Mısırlı yöneticilerin öncülüğünde nasıl zorunlu ve temel değişimlere sahne olduğuna yer verir.

⁷⁵ Bulut, “Türk Dostları: Pierre Loti ve Claude Farrère”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993, s. 39.

görülmemeli esasen. İngiliz seyyahlarında da benzer duygu durumlarına rast gelinebilmektedir.

Buna İngiliz seyyah Pardoe'yu örnek göstererek açıklık getirelim. Yüzyılın başlarındaki İstanbul'a şahit olan Pardoe, şehirde Avrupalı gibi giyinen bir Osmanlı görmekten hiç de hoşnut değildir:

“(...) göz kamaştırıcı muslin ve kaşmir sarığının yerini neredeyse tümüyle almış olan anlamsız fesi her baktığım yerde görmekten duyduğum üzüntüyü belirtmeliyim. Gerçekten de, bütün modellerin en çirkininin –kolalı, zarafetten yoksun Avrupa giysisinin- kötü bir karikatürünü benimseyerek ulusal kıyafete getirdiği değişiklikler yüzünden Sultan Mahmud'un başkentinde yaptığı takdire değer bütün reformları kadınca gazabıyla silip atasım geliyor. Alnı bir taç gibi saran ve renklerinin zenginliğiyle diğer giysilerin koyu renklerini şenlendiren haşmetli sarık sokaklarda neredeyse görülmez olmuş; artık birkaç Türk yan yana geldiğinde, uzaktan gelincik tarlasını andırıyor. İpekli veya yünlü kumaşlardan yapılmış dökümlü giysiler bir kenara atılmış ve yerlerini kötü dikilmiş, kaba mavi giysiler almış; bir zamanlar kaşmir yününden kuşakların sardığı beller artık iki pirinç düğmeyle cendereye alınmış!”⁷⁶

Bir başka hayal kırıklığı yaşayan seyyah da, II. Abdülhamid saltanatı yıllarında uzun süre İstanbul'da yaşamış İngiliz elçisinin kızı seyyah Dorina L. Neave'dir.

“Bir Türk evinde, her şey pek mükemmel şekilde temizdir. Zamanla, ziyaret ettiğim evlerin umumî görünüşlerinde bir değişiklik fark ettim ve arkadaşlarımla Şark usulü eşyalarını terk etmeye başladıklarını keşfettim. At kılı kıtıklı sert divanlar ve dik arkalıklı sandalyeler, odaları baştanbaşa kaplayan bu Şarkın müstesna mobilyaları yerlerini, Fransız mobilyalarına terk ediyorlardı. Güzelim nakış işlemelerin, hatta gümüş ve kristal takımların, harikulade Lowestoft porselenlerin, şömineleri taçlandırdıkları yerlerden alınarak, yerlerine fotoğraf çerçevelerinin ve modern vazoların konulması beni çok üzüyordu.”⁷⁷

Bir diğer örnek ise seyyah Mrs. William Grey'in gezi notlarından.⁷⁸ Grey, İstanbul'da sultan ve valide sultan tarafından verilen bir davette Batılı kıyafetler içerisindeki cariye ve kölelerin hallerini gülünç bulduğundan, bu durumun da Doğulu etkisini ve harem düşüncesini yıktığından yakınmaktadır. Harabeye övgü dizen ilerlemeyi ise kayıp kabul eden bu yeni kuşak gezginlerine Oscar Ortiz “kültürün

⁷⁶ Julia Pardoe, **Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı**, terc. B. Büyükkal, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, s. 18.

⁷⁷ Dorina L. Neave, **Eski İstanbul'da Hayat**, terc. O. Öneş, İstanbul, 1978, s. 64.

⁷⁸ Foster, **a.g.e.**, s. 12.

çözülmesi ve ölmesi ihtimalinden dolayı duyulan aşırı endişe anlamına gelen ‘kültürel hipokondri’ ismini verir”.⁷⁹ Neticede bütün bu kanaatler aracılığıyla vurgulamak istediğimiz, başta da söylediğimiz üzere farklı milletten seyyahların benzer duygular ve ifadelerle güçlendirdiği kolektif muhayyileye vurgu yapmaktır.

Ancak millet tanımı üzerinden seyahatname tecrübelerini değerlendirmek önemlidir; zira devrin seyyahlarının da kendilerini (Nerval ya da Kinglake gibi) bundan uzak tutmadıkları notlarındaki ulusa yönelik farklılıkları ifade etmelerinden bellidir.

Bu tez çalışmasında İngiliz bir seyyahın notlarını temel almamız, on dokuzuncu yüzyılın seyahat eyleminde İngiliz etkisini konu edinmeyi gerekli kılıyor. Aslında İngiliz başlığıyla seyahat tecrübelerini yansıtmak bir anlamda bu devletin Doğu coğrafyasına ne denli nüfuz ettiğiyle de ilgili bir husus. İngiltere’nin geçmiş yüzyıllardan itibaren artarak gelen, on dokuzuncu yüzyılda da zirveye ulaşan Osmanlı ve Doğu coğrafyası üzerinde güç inşa etme çabası, doğal olarak pek çok gezginin de Doğu ve elbette İstanbul’a seyahatlerinin artması anlamına gelmektedir. Ancak seyahatler, on dokuzuncu yüzyıl ile başlamıyor elbette. Seyahat eylemi, iki devletin tarihiyle paralel giden bir süreci temsil eder. Bu başlık altında açıklığa kavuşturmak istediğimiz husus da tarihsel sürecin her iki devlet ilişkilerine getirdiği değişimlerin seyahat eylemiyle koşut gittiğini anlatma çabası olacaktır.

İngiltere ile Osmanlı arasında gelişen siyasi, askeri ve ekonomik münasebetler, iki devleti bilhassa 16. yüzyıldan itibaren birbirlerine bağımlı kılarak her iki tarafın da siyaset alanlarını biçimlendirmiştir denilebilir. Osmanlı gibi hayli geniş bir coğrafyaya yayılan bir devletten sağlanan ekonomik, askeri, siyasi hatta kültürel imtiyazlar, İngiltere’nin imparatorluk siyasetini ortaya çıkartacak sürece yardım sağlayan gelişmelerdir. İngiltere’nin Akdeniz’de güçlü “putperest” İspanyollara karşı Osmanlı’nın yanında yer alma teşebbüsleri Kraliçe I. Elizabeth’in “gerçek inancın en tutkulu savunucusu” olarak hitap ettiği III. Murad ile yoğun ilişkiler geliştirmesinin

⁷⁹ Wendy M.K. Shaw, “Yüce ile Pitoresk Arasında”, **Mekânın Poetikası, Mekânın Politikası: Osmanlı İstanbulu ve Britanya Oryantalizmi**, haz. Z. İnankur, R. Lewis, M. Roberts, İstanbul, Pera Müzesi Yayınları, 2011, s. 117.

nedeni olmuş, bu da İngiliz gemilerinin Akdeniz’de kendi bayrakları altında daha özgürce hareket etmesini beraberinde getirmiştir. İngiltere, elde ettiği ticari imtiyazların yanı sıra 1583’de İstanbul’da daimi elçi buldurmaya hak kazanmasıyla birlikte siyasi manevra alanını da genişletmeye başlatır. İkili ilişkiler, 16. yüzyılda Osmanlı’nın kontrolünde ve inisiyatifinde gerçekleşir gibi görünse de özellikle 18. yüzyıl ve hemen akabinde 19. yüzyıl ile birlikte ana politik çerçeveyi İngiltere’nin çıkarlarının ve iradesinin belirlediği bir eksene doğru kaydığı görülmektedir.

Doğu’nun toprakları ve kaynakları, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, dönemin iki etkin aktörü, iki süper gücü olan Fransa ve İngiltere’nin başlıca konusu ve daimi bir güç mücadelesinin merkez sebebi ve çatışma sahası haline gelmişti.

1798 senesinde General Napolyon Bonapart liderliğindeki Fransa, bir Osmanlı eyaleti olan Mısır’ı işgal eder. Osmanlılar, Fransızları ancak İngiltere’nin yardımıyla 1801’de Mısır’dan çekilmeye mecbur edebilirler. Hatta İngiltere’nin -en önemli sömürgesi olan Hindistan’daki varlığını tehdit etmeye yönelik bir girişim olarak değerlendirdiği- Mısır’ın Fransızlar tarafından işgal edilmesinden Osmanlı Devleti’nden çok daha fazla rahatsız olduğu ve Osmanlı’nın harekete geçmesini beklemeden Napolyon’un girişimini engellemek ve sonrasında da Mısır’dan çıkmasını sağlamaya yönelik girişimlere başladığı görülmektedir. Böylelikle İngiltere için sömürge siyasetinin gerekliliklerinin temel alındığı, Osmanlı içinse kendi bütünlüğü için denge siyasetine daha fazla ihtiyaç duyacağı bir döneme girilir.

1838 senesinde imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, Britanya’nın Yakındoğu’daki dış politikasında bir dönüm noktası sayılmalıdır. İngiltere, bu antlaşmayla Fransa ve Rusya’nın yayılma emellerine karşı durabilmiş ayrıca kendisine verilen kapitülasyonların yeniden onaylanmasını ve genişletilmesini sağlamıştır.⁸⁰ Yani İngiltere, Doğu coğrafyasının her yerindedir. Said’in dediği gibi, 1880’lerde Akdeniz’den Hint Yarımadası’na kadar kesintisiz uzanan İngiliz için

⁸⁰ Hasan Şahin, “Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy. 29, 2006, s. 226.

Mısır, Suriye yahut Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsetmek demek İngiliz siyasi iradesinin, siyasi yönetiminin ve siyasi tanımının hâkim olduğu sahalarda gezinmek demektir.⁸¹

Kısaca değindiğimiz üzere İngiltere ve Osmanlı arasındaki bu tarihsel ittifak, on altıncı yüzyıldan itibaren artan ilgi ve merak güdüsüyle yola çıkan ve her yeni yüzyılla daha da çoğalan İngiliz seyyahlarının varoluşunu sürekli kılar. Fakat on dokuzuncu yüzyıldaki kadar özgüven sahibi olarak seyahat edilmemiştir demek çok da yanlış olmayacaktır. Zira İngiliz seyyah, bu yüzyılda sömürgeci bir imparatorluğun mensubu kimliğiyle seyahat etmektedir. Sömürgeci ideallerin, seyyahlar ve seyahat yazımı üzerinde ne denli güçlü tesirlerini bulunduğunu önceki bölümlerde seyyahın hâkim söyleme yaptığı katkılar ve seyyahın kişisel seyahatlerinin politik karşılığının tespiti üzerinden ifadeye çalışmıştık. Örneğin Kraliyet Coğrafya Cemiyeti bu yüzyıldaki yeni seyahatleri heyecanla desteklemekte, seyahatlerini tamamlayıp dönen pek çok kâşifin/gezginin izlenimlerini rapor halinde yayımlamaktadır. Kabbani'nin "bilgi toplama ve kaydetme aracı olarak seyahat etme fikrine daha çok güçlü politik iktidarların yönettiği ülkelerde rastlanır"⁸² tespiti, İngiltere'nin on dokuzuncu yüzyıldaki sayısız Doğu yolculuğunun altındaki hâkim olma içgüdüsünü de anlatır niteliktedir.

Sonuç olarak ticaret, diplomasi, bilimsel ya da benlik keşfi niyetiyle çıkılan yolculukların ekserisi İngiliz genişlemesine katkıda bulunmuş ve "(...) gelişen/büyüyen ticaret ve akabinde gelen diplomasi, misyonerlik faaliyetleri, bilimsel icatlar Avrupalı olmayan dünyaya geçişi ve Britanya'nın Avrupalı olmayan dünyaya yayılmasını kolaylaştırmış ve bu faktörlerin her biri kendi seyahatnamesini üretmiştir."⁸³

⁸¹ Said, **a.g.e.**, s. 181.

⁸² Kabbani, **a.g.e.**, s. 9

⁸³ Roy Bridges, "Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914), **Travel Writing**, s. 53.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL: HAYAL VE GERÇEK

A. Yüzyılım Getirdikleri: İstanbul İmgeleri

Avrupa'dan -özellikle de- deniz yoluyla gelen seyyahların ilk izlenimleriyle Doğu hikâyelerinin başşehirlerinden biri olan İstanbul'a dair görmeyi hayal ettikleri çoğunlukla birbirine paraleldir. Seyyahların çoğunluğu, bu sebeple, İstanbul'a girerken -ki çoğunlukla deniz yoluyla İstanbul'a gelirler- karşılaştıkları İstanbul manzarasıyla mutmain ve mutlu olurlar. Özellikle değişmeyen anlatımlar vardır seyahatnamelerde. Müşterek anlatımda en fazla kaydedilen ve paylaşılan İstanbul manzarası; camileri, minareleri ve saray imgesiyle ünlenmiş tarihi yarımada panoramasıdır. Doğu'yu çağrıştıran ya da zihinlerde yer etmiş resmedilmeye değer (pitoresk) İstanbul silüetini barındırması ve belki de en öncelikli sebeplerden biri olarak, padişah haremını içine alan sarayın bu bölgede yer alması ilginin merkezinin de sur içinde toplanmasını sağlamış olabilir.

İstanbul üzerindeki bu ilgi ve beklenti, şehrin çok katmanlı tarihine de bir atıftır aynı zamanda. İstanbul, cami ve saray silüetinin yanı sıra Bizans'ın ve Roma'nın anıtsal mimarisinin kalıntılarını da bulabildikleri bol görünümlü Doğu imgesini yansıtan bir yer olduğu için de Batılı seyyahın gezi güzergâhındaki en özgün yerlerden biri olma vasfını yüzyıllar boyunca sürdürebilmiştir.

İstanbul silüeti, Batılı gezgin üzerinde büyülü bir etki bırakır. Bunu tekrar eden ve onaylanan pek çok ortak tasvirden de kolaylıkla anlayabiliyoruz. Bu başlık altında, İstanbul görünümüne yer vererek imge ve gerçek arasındaki geçişlerin seyyahlar üzerindeki tesirlerini göstermek amaçlanmaktadır. Burada ilk olarak, çalışmanın ilerleyen bölümlerde eserini ve değerlendirmelerini detaylı olarak ele alacağımız Lady Hornby'nin İstanbul'a ilişkin ilk izlenimleri üzerinde durulacaktır.

Hornby, Paris'ten başlayıp yaklaşık on beş günlük bir deniz yolculuğunun sonunda ulaştığı İstanbul'a, fırtına sonrası bulutlu fakat güneşli bir sabahın ilk saatlerinde giriş yapar:

“(...) böylece eski Bizans ve bir zamanki Hıristiyanlık başkenti, Roma'nın rakibi olan bu güzel şehir gülücüklerle gözyaşları, bulutlarla güneş ışıltıları arasında, kubbeleri ve minareleri, servi koruları ve beyaz saraylarıyla bizi karşıladı. Avrupa ve Asya kıyıları burada birleşerek, koyu mavi dalgaların ortasında kelimelerle tarif edilemeyecek kadar güzel ve pitoresk bir şehrin yükseldiği büyük bir körfez oluşturuyor sanki.”¹

Sözünü ettiğimiz müşterek anlatımın bir diğer temsilcisi Lamartine'nin İstanbul anlatımındaki duygu yoğunluğu abartılı bir biçimde kendini göstermektedir. İstanbul'a ilişkin ilk izlenimlerini tasvir ederken kullandığı ifadeler ve üslup, gezi yazısını çağrıştırmaktan çok destansı bir hikâyeden alıntılanmış gibidir:

“Tanrı ve insan, tabiat ve sanat burada, insan gözünün dünya yüzünde görebileceği en harika görünüşünü beraberce oturtmuş ve yaratmışlardır. Kendimi tutamadan haykırmışım, artık Napoli körfezini ve sihirlerini sonsuzca unuttum; bu haşmetli ve zarif topluluğu başka bir görünüm ile kıyaslamak istemek evren yaratılışına küfür etmek olur.”²

1863 yılında İstanbul'a gelip bir müddet kalan İngiliz edebiyatçı Mark Twain, geçirdiği zaman süresince edindiği İstanbul izlenimlerinde çoğunlukla olumsuz, hatta alçaltıcı bir dil kullanmasına rağmen onun dahi ilk İstanbul tasviri övgü doludur:

“Boğaz'da, kıyıya yaklaşık bir mil uzaklıkta demirlediğimiz yerden bakınca şimdiye kadar gördüğümüz en güzel şehir. Sıkışık düzendeki evler, kıyidan yükselerek tepelerin doruklarına uzanıyor, sağdan soldan başını çıkaran bahçeler, camilerin devasa kubbeleri ve her yerde göze çarpan sayısız minareler, metropole insanın, Doğu'ya ilişkin gezi kitaplarını okurken düşlediği o eski, garip ama çekici oryantal çehreyi veriyor. Soylu bir görüntüsü var Konstantinopol'un.”³

Fransız seyyah Gautier için de İstanbul, tam da bulmayı umut ettiği masalsı Doğu şehrinin bir yansımasıdır:

¹ Lady Emelia Bthyna Hornby, **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul**, terc. K. Işık, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s. 40.

² **Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları**, s. 69.

³ Ümit Meriç, **Şehirlerin Sultanı: Seyyahların Aynasında İstanbul**, İstanbul, Albaraka Türk Yayınları, 2010, s. 285.

“(…) bu kıyıda tam anlamıyla İstanbul şehri yayılıyor. Suyla gökyüzü arasında hiç bu kadar muhteşem dalgalanma görülmemiştir. Toprak denizden yükseliyor, binalar basamak basamak açılıyor, renk renk evler bu yeşil okyanusa tepeden bakan, mavimsi kubbelerini yuvarlaklaştırıp şerefeleriyle, sabahın berrak göğünde sivri bir uçla tamamlanan beyaz minarelerini mızrak gibi dikmiş camiler, şehre Doğu’ya özgü masalsi bir görüntü kazandırıyor, çevresini saran sisli, gümüşümsü ışık da bu görüntüyü yoğunlaştırıyor.”⁴

Seyyahı hakikate bağlı kalmakla yükümlü gören Chateaubriand’ın ilk İstanbul izlenimi, seyahatnamesinde ifadesini bulan İstanbul’a dair hoşnutsuz tavırlarının aksine müspettir:

“Galata’nın, İstanbul’un, Üsküdar’ın evleri kat kat dizilmiş olan bu üç şehrin uçsuz bucaksız genişliği; her yandan yükselip birbirine karışan serviler, minareler, gemi serenleri; ağaçların yeşilliği, beyaz, kırmızı evlerin renkleri; bunların altına mavi örtüsünü seren denizle yukarda başka bir mavi ova açan gökyüzü, hayranlığımı uyandırıyor. İstanbul, dünyanın en güzel yeridir, diyenler hiç de mübalağa etmiyorlar.”⁵

Son olarak Pardoe’nun İstanbul izlenimlerine yer verebiliriz. Pardoe, seyahatnameden çok bir roman ya da şiir gibi edebi bir metinde yer alabilecek üslupta tasvir eder başkenti:

“(…) uzun müddettir beslediğim ümitler nihayet gerçekleşmişti; kalabalık tepelerinin üzerindeki tahtına kurulmuş olan, ayakları dibinde kıyıları saraylarla bezeli Boğaz’ın gümüşü suları akan “şehirlerin ecesi” önümdeydi işte. (...) Sanki bir periler ülkesine bakıyor, en çılgın hayallerimin gerçeğe dönüşmesini izliyor ve böylece yeni bir dünyanın insanı haline geliyordum.”⁶

Reinhold Schiffer’in on dokuzuncu yüzyıl içerisinde İstanbul’u ve İzmir’i ziyaret eden İngiliz seyyahlarını anlattığı kapsamlı çalışmasında seyyahların, seleflerinin anlatımları vasıtasıyla “İstanbul’un muhteşem manzarası” imgesi ile daha şehre varmadan tanıştıklarını vurgular.⁷ Bu imge, sadece anlatımla değil Londra’nın

⁴ Gautier, **a.g.e.**, s. 75.

⁵ Chateaubriand, **a.g.e.**, c. II, s. 40. Yazarın müspet duyguları, yalnızca alıntılıdığımız bu ifadelerle sınırlı kalır. Kısa süreli kaldığı İstanbul’dan ayrılırken şehri sevmediği şu sözlerde ifadesini bulur: “İstanbul’da kalmak beni sıkıyordu. Ben erdemlerle, sanatlarla süslü olmayan yerleri ziyaret etmeyi sevmem, bu Phokaslar, Bayazıtlar yurdunda ise ne erdem gördüm, ne sanat.”**A.e.**, s. 44.

⁶ Pardoe, **a.g.e.**, s. 15.

⁷ Schiffer, **a.g.e.**, s. 135.

sergi salonlarında sergilenen İstanbul'un ve çevresinin anlatıldığı mimari resimlerle de desteklenir. Kimi yazarlar -örneğin, Charles Vane-⁸ büyük beklentilerle geldikleri İstanbul'u ilk gördüklerinde kendilerini aldatılmış hissetseler de, bu değerlendirmeler İstanbul'la ilk karşılaşma üzerine seyyahların tasvirlerine ilişkin yaptığımız genel değerlendirmeyi geçersiz kılacak düzeyde değildir. Çoğunluk için hâkim duygu, hayranlıktır.

Ancak İstanbul'a yönelik övgü dolu bu ilk izlenimler, seyahatnamelerini incelediğimiz gezginlerin ekserisinde bir yanılgıya da sebebiyet verir aynı zamanda. Bu yanılgı, daha doğru bir ifadeyle, hayal kırıklığı, şehre ayak bastıktan hemen sonra açığa çıkacaktır.⁹ Söz konusu hoşnutsuzluğu, bu çalışmada seyahatnamesi incelenen Lady Hornby'nin seyahat notlarında da görmek mümkündür. Ancak Lady'nin ifadeleri bizzat seyahat notlarını incelediğimiz bölümde ele alınacağı için burada sadece bazı öncü seyyahların tasvirlerine yer vererek oryantalist dili çok daha geniş bir temsil alanında anlamayı ve ortaya koymayı amaçlıyoruz. Aynı şekilde yukarıda hayranlık dolu ifadelerine yer verdiğimiz seyyahların şehirle ilgili farklılaşan kanaatlerini de ortaya koymak, bu başlık altında ele alınması düşünülen değişen İstanbul konusuna bir giriş mahiyetinde kabul edilebilir.

Farklılaşan kanaatlere örneklik teşkil etmesi bakımından Twain'in notlarına bakabiliriz. Yazarın şehirle ilgili müspet ifadeleri yalnızca birkaç cümleyle sınırlıdır. Twain'in tasvirleri, İstanbul'un panoramik görüntüsüne dair beğenisinin dışında

⁸ A.e. Vane'in, örneklerini verdiğimiz diğer yazarların duyduğu hayranlığın aksine, hayal kırıklığı büyüktür. Yaşadığı hayal kırıklığı, Osmanlı başkentini ilk gördüğündeki hayal kırıklığına benzer bir duyguyu daha önce yaşamadığını ifadeye varacak kadar yoğundur.

⁹ Pek çok seyyah, şehre girdiklerinde tam da düşledikleri İstanbul'u bulur ama kıyıya ayak bastıktan ve şehrin sokaklarında kısa bir gezinti yaptıktan sonra kanaatlerinde değişimler olacaktır. Ekserisi, caddelerin dar, bakımsız ve çamur içerisinde, ahşap konutların emniyetsiz ve harap durumunu sıklıkla dile getirmiş, caddelerdeki köpek leşlerinden şikâyet etmişlerdir. Sema Göksel, "The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821-1876", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2003, s. 45. Seyyahların benzer yargılarını takip etmek için ayrıca bkz.: Zeynep Çelik, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul**, terc. S. Deringil, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 125; ve Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed. P. Dumont ve F. Georjeon, terc. A. Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 4.

çoğunlukla olumsuzdur. İstanbul, sadece uzaktan seyredilmesi gereken bir yerdir ona göre:

“Ama çekiciliği, bu eski ve renkli güzellikle başladığı gibi bitiyor. Kıyıya doğru yola çıkışınızdan geri dönüşünüze kadar geçen zaman içinde nefret ediyorsunuz bu şehirden. Kara, uçsuz bucaksız bir sirkti. Daracık sokakları, arı kovanlarından daha kalabalıktı.

(...) Konstantinopol’de bir sokak, insanın görmesi gereken bir yer ama sadece bir kez.”¹⁰

Twain’in mekânlara, yapılara, insanlara hatta örneğin Türk hamamına varıncaya kadar yaptığı yorumlar, zaman zaman hakaret niteliği taşıyabilecek kadar olumsuzdur. Kendisinde bu denli büyük hayal kırıklığı yaratan ise kendi ifadesiyle Doğu ile ilgili seyahat kitapları ve seyyahlardır. Sorumlusu saydığı seyyahlar için “Doğu’yu anlatan gezi kitaplarıyla nasıl aldatıldığımı düşündükçe sabah kahvaltısında bir seyyahı yiyesim geliyor”¹¹ diye yazması, ilk bölümde sözünü ettiğimiz, seyyahın bir yönüyle güvenilirliğinden şüphe duyulabilir tarafına da delil niteliği taşıyabilir.

Nerval de, Twain kadar menfi yorumları olmasa da, İstanbul’u gezip gördükçe olumsuz kanaat belirtenlerden biridir:

“Dünyanın en güzel dış görünümüne sahip de olsa, birçok seyyahın yaptığı gibi, bu kentin bazı mahallerinin yoksulluğu ve çoğunun da pisliği eleştirilebilir. Konstantinopolis, kulislerine girmeden, salonundan seyredilmesi gereken bir tiyatrunun dekoruna benziyor.

Boyalı evler, kurşun kubbeler, incecik minareler, şiirsel açıdan hayranlık vericidir; ama yangının sık sık yokladığı bu yirmi bin ahşap ev, porsuk ağaçlarının üzerinde kumruların dem çektiği, öte yandan büyük fırtınaların toprağı yumuşattığı zaman çakalların, ölülere pek sık mezarlarından çıkardığı bu mezarlıklar, bütün bunlar, Lady Montagu’nün bilgi dolu ve ince betimlemelerinden sonra, temizlenmesinden hâlâ zevk alınacak Bizans madalyonunun ters yüzüdür.”¹²

¹⁰ Meriç, a.g.e., s. 285.

¹¹ A.e., s. 288.

¹² Nerval, a.g.e., s. 738-739.

Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'u ziyaret eden Edmondo de Amicis'in bir edebiyatçı kimliğiyle seyahatname kaleme alması, ifadelerindeki aşırılığın ve masalsı dilin sebebi olabilir. Ama çağdaşı olan diğer seyyahlar gibi onun İstanbul izlenimleri de müşterek kanaate eklenebilir. Yazarın şehirle ilk karşılaştığında duyduğu hayranlık, şehrin içine dâhil olmasıyla son buluyor:

*“Bu sabah kurduğum manzara uçup gitti. Baştanbaşa ışık ve güzellik olan İstanbul, artık tepelere, vadilere dağılmış korkunç bir şehirden başka bir şey değil; bir karınca yuvası gibi kaynaşan yerler, bir mezarlık bir harabe bir inziva çıkmazı; dünyanın bütün şehirlerini tasvir eden, insan hayatının bütün şekillerini bir araya getiren işitilmemiş bir medeniyet ve barbarlık karışımı.”*¹³

Gautier'in “güzel İstanbul” imgesi de vapurdan indiği ana kadar geçerlidir:

*“Benim için tutulan eve doğru yürüyen hamalın peşinden giderken dolambaçlı, iğrenç, korkunç bir şekilde döşenmiş, çukurlar ve su birikintileriyle dolu, vebalı köpeklerin, kalas ve moloz yüklü eşeklerin yolu kapadıkları, labirenti andıran daracık sokaklardan ilerlerken, İstanbul'un sunduğu göz alıcı serabı hızla kayboluyordu. Cennet çirkef kuyusuna, şiir dünyasına dönüşüyor ve bu çirkin viranelerin perspektif sayesinde nasıl çekici bir görünüme, yumuşacık ve sisi andıran bir renge dönüşebildiğini hüznle kendi kendime soruyordum.”*¹⁴

Seyyahların eleştirdiği şehrin panoramik görüntüsü ile iç kesimleri arasındaki uyumsuzluk sadece on dokuzuncu yüzyılın anlatımlarında mevcut değil. On yedinci yüzyılda seyahat eden gezginin de fark edip ifade ettiği bir durumdur bu. William Lithgow isimli seyyahın 1609 tarihli notlarında İstanbul, “boyalı bir fahişe, ölümcül günahın maskesi, dışarıdan hoş/güzel, içeriden pis kokulu”¹⁵ gibi ağır ve abartılı gelebilecek ifadelerle tanımlanır.

İstanbul'a dair oluşan “**harap, hastalıklı köpekler, kirli ve salgın taşıyan daracık dolambaçlı sokaklar**” imajı, gelen seyyahları şehri ziyaret edip etmeme hususunda bir ikileme karşı karşıya bırakacak kadar güçlüdür. Schiffer, bu ikilemi, isimsiz bir yazarın İstanbul macerasını örnekleyerek anlatır. Bu isimsiz seyyah,

¹³ Edmondo de Amicis, **İstanbul (1874)**, terc. B. Akyavaş, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 17.

¹⁴ Gautier, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁵ Schiffer, **a.g.e.**, s. 151.

evinde duyduğu ya da okuduğu olumsuz İstanbul ifadelerinden o denli etkilenir ki şehri görür görmez hissettiği büyük hayranlığı kaybetme endişesiyle ziyaretinden vazgeçer ve şehrin içlerine doğru hiçbir ziyarette bulunmadan evine geri dönmeye karar verir. Bu örnek, ayrıca öncesinde vurguladığımız üzere her bir yüzyılın bir öncekini referans alarak oluşturduğu yerleşik imgelere işaret etmesi açısından da önemlidir.¹⁶

Nihayetinde tüm bu ifadeler, söylenildiği gibi İstanbul'un bu zamanlarına dair genel bir kanı oluşturmaya etki etmiştir denilebilir. Çünkü bu anlatılar; her ne kadar şehrin mevcut durumuna işaret etse de, bir yönüyle de, oluşumuna seyyahın da katkıda bulunduğu ve birbirini onaylayan mükerrer anlatılarla gerçeklik kazanan Doğu'ya dair kolektif kabullerin bir benzeridir aynı zamanda. Daha açık ifade etmek gerekirse, on dokuzuncu yüzyılda İstanbul'un sıklıkla “**karmaşık, intizamsız, bakımsız, pis, harap**” türünden ifadelerle tanımlanması, seyyahların kişisel ifadelerinden biri olmaktan çıkarak çoğu zaman, şehirle, mekânla ya da şehrin sakinleriyle ilgili tek bir anlatım biçimini alabilmektedir. Bu sayede İstanbul için alıntıladığımız türde değerlendirmeler aracılığıyla şehre her gelen seyyaha da içine dâhil olabileceği hazır bir kaynak aktarımı sağlamaktadır. Fakat buradan seyyahın zaman zaman yaptığı taraflı ve abartılı anlatımların, bütünüyle gerçeği yansıtmadığı sonucunu da çıkarmayız elbette. Batılı seyyahın notları, taraflı bilgi kaynakları olduğunu düşündürtse de şehrin tarih içerisinde değişen hallerini bildiren önemli bir kaynak özelliği taşıdığı da apaçık ortadadır. Alıntıladığımız tüm bu seyahat notları,

¹⁶ **A.e.** Sadece Avrupalı gezginin değil Osmanlı yazarlarının hatıratlarında da başkent olumsuz imajına dair değerlendirmeler azımsanamayacak ölçüdedir. Yüzyıl içerisinde sokakların ve caddelerin bakımsızlığı, belediye hizmetlerinin yetersizliği gibi sorunlar, başkent halkını oldukça da rahatsız eden bir durumdur. Rahatsızlığını dile getirenlerden biri de Basiretçi Ali Efendi'dir. Ali Efendi, şehrin tamir görmeyen yollarından, açılıp da kapatılmayan çukurlardan, hendeklerden muzdariptir. “(...) Hatta Fatih tarafında Büyükkaraman'da geçenlerde birtakım lağımlar açılıp bir müddet öyle durdu. Gece bunların içine pek çok adamlar düştü. Hatta düşüp zedelenmesiyle hastahaneye giden ulemadan bir zatı bilirim.” Bkz.: Kate Fleet ve Ebru Boyar, **Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi**, terc. Serpil Çağlayan, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2014, s. 299. Ayrıca dönem tarihine dair yapılan yakın zamanlı çalışmalar ya da tezlerde de söz konusu imgeler sıklıkla konu edilmektedir. Osmanlı başkentinin değişim hikâyesini anlattığı çalışmada İstanbul'un denizden görünümünün seyyahları yanılttığı dile getiren Zeynep Çelik de şehrin yorgun ve bakımsız olduğunu, yangınlarda tahrip olan birçok mahallenin uzun süre yeniden imar edilemediği ve parıltılı görünen anıtlara yakından bakıldığında birçoğunun tamire muhtaç olduğunu söyler. Çelik, **a.g.e.**, s. 125.

şehrin tek bir anlatımı gibi bir eksikliği barındırıyor olsa da Osmanlı İstanbul'unun son yüzyıl hikâyesine tanıklık etmesi açısından önemlidir ve değerlendirilmesi gerekir. Dolayısıyla daha evvel vurguladığımız üzere seyahatnameyi, hareketli ve çok katmanlı bir kent tarihine sahip İstanbul ile ilgili çalışmalarda farklı çalışma alanlarına kaynaklık edebilecek bir belge olarak düşünmekte fayda var.

Yukarıda alıntıladığımız tüm izlenimler vasıtasıyla İstanbul'a gelen farklı milletlerden seyyahların notları da referans alınarak şehrin on dokuzuncu yüzyılda yaşadığı keskin ve hızlı değişime tanıklık etmek amaçlanmaktadır. Böylelikle oryantalist seyahat yazımının İstanbul özelinde nasıl temsil edildiğine ilişkin çok yönlü bir kavrayış mümkün olabilecektir. Ayrıca bir sonraki bölümde ele alacağımız Lady Hornby'nin seyahat notlarında İstanbul (özellikle de yüzyılın ortalarındaki İstanbul) anlatımı için bir ön hazırlık niteliğinde olacaktır.

Sonuç olarak, ilk bölümde oluşturmaya çalıştığımız teorik zemini, somut bir alana taşıyarak hem farklı milletlerden birbirinin çağdaşı seyyahların, hem de Batılı bir kadın seyyahın (Lady Hornby) İstanbul ve İstanbul'un sosyal ve fiziki dokusuna dair bakış açısından seyahatnamedeki oryantalist tavrın izlerine ulaşmak hedeflenmektedir.

B. Huzursuz Başkent

Bir önceki başlıkta, seyyahların İstanbul'a dair değişen ifadelerini karşıt imgeler (hayranlık ve hayal kırıklığı) üzerinden ele alarak devrin -İstanbul özelinde- oryantalist seyahatname yazımındaki müşterek izlenimleri olarak aktarmaya çalıştık. Bu başlık altında da yine seyyahların notları referans alınmaya devam edilerek, yüzyıl içerisinde kent dokusunda meydana gelen yapısal değişimlerin genel hatlarıyla sunulması amaçlanmıştır. Böylelikle Lady Hornby'nin ikamet ettiği zaman süresince tanıklık ettiği İstanbul'u, ayrıntılara boğulmadan ana hatlarıyla tanımaya yardımcı olacağı umulmaktadır. Zira seyahatnamedeki oryantalist vurguları, Batılı bir

seyyahın İstanbul izlenimleri üzerinden tanımlama ve kavrama niyetinin, bu türden bir başlığı gerekli kılacağı düşünülmektedir.

On dokuzuncu yüzyıl şehrin hem Osmanlı Devleti kontrolündeki son çağını yaşıyor olması, hem de Batılı devletlerin denetim ve müdahalelerinin arttığı bir başkente işaret ediyor olması açısından önemlidir. Yüzyıl, başkentin geçmiş yüzyıllardan artarak gelen değişim ve dönüşüm süreci içerisinde en hareketli olduğu zamanlarından biridir. Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı varoluş mücadelesi, yaşadığı ekonomik ve siyasi sorunlara çare olabileceği düşünülen reform çabalarını beraberinde getirmiş ve tabii olarak da İstanbul'un yenilenmesi ve tanzimi yolundaki beklentileri arttırmıştır.

İstanbul'un tanzimi meselesi, salt bu yüzyılın meselesi olarak da görülmemeli. Batı ile münasebetlerin yayılma alanını genişletmesiyle birlikte klasik dönem şehir anlayışındaki değişim temayülleri ya da ihtiyaçları on sekizinci yüzyılla birlikte hız kazanmış, özellikle sarayın öncülüğünde yürütülen inşa ve yapılaşma süreci kendinden sonraki yüzyılın da hazırlayıcısı olmuştur. Shirine Hamadeh, Batılı mimari anlayışların başkentin dini yapılarında, saray, kasır yahut bahçe düzenlemelerinde uygulandığı ve sarayın, yaşam alanını sahil kesimine doğru genişlettiği bu yüzyılı, saray erkânının ihtişamını ve zenginliğini teşhir ederek görünürlüğünü garanti etmesi olarak değerlendirir.¹⁷ Hamadeh, on dokuzuncu yüzyılla birlikte artan reform çabalarında, Avrupa'nın dayatmaları ya da taleplerinin etkili olduğu hususundaki genel eğilimin gerçekte on sekizinci yüzyılda da benimsendiği ve girişilen kapsamlı yapı faaliyetlerindeki niyetin büyük oranda dünyaya karşı yanıtıcı bir güç gösterisinin sergilenmesi olduğunu söyler.¹⁸ Bu

¹⁷ Shirine Hamadeh, **Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul**, terc. İlkur Güzel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 65. Yazar, on sekizinci yüzyılı, İstanbul'un mimari tarihinde olağanüstü bir zaman olarak tanımlar. Yazarın hak ettiği derecede ilgi gösterilmediğini düşündüğü on sekizinci yüzyıl, yine yazara göre Fatih devrinin ardından yapım faaliyetleri açısından en hareketli dönemlerden biridir. Ayrıca bkz.: Murat Gül, **Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu**, terc. Büşra Helvacıoğlu, 2. bs., İstanbul, Sel Yayınları, 2012, s. 35-41.

¹⁸ Hamadeh, **a.g.e.**, s.64. Avrupa'nın ve Avrupa diplomasinin devlet nazarında önemli olduğu Batılılara verilen "görkemli" resepsiyonlardan takip edilebilir. Yazar, ifadesine örnek olarak tarihçi Raşid'ten alıntılanan bir anekdotu gösterir. Başkentin binalarındaki bakımsızlığı

anlamda; bir sonraki yüzyılın ön habercisi olarak on sekizinci yüzyıl hem kendisinden sonraki asrı etkilemiş, hem de kendi devri içerisinde Osmanlı başkentinin yeni görünümünü hazırlamıştır.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde devletin değişen/dönüşen idari, siyasi, ekonomik yapısının yol açtığı farklılıklar, kent özelinde hâlihazırda devam eden arayışların daha merkezi ve kurumsal bir kimliğe bürünmesini sağlayarak İstanbul'un yeniden inşa sürecini¹⁹ başlatır. Şehrin yapısal ihtiyaçlarının devletin geniş ölçekte sürdürdüğü modernleşme politikalarının bir parçası olarak kanun, yönetmelik ve nizamnamelerle yürütüldüğü formel bir şehir örgütlenmesi içerisinde giderme çabaları on dokuzuncu yüzyılı farklı kılmaktadır. Bu asır, modern anlamda kent planlaması girişimlerinin uygulama alanı bulduğu yeni bir belediye teşkilatının tanzimine çalışıldığı zamana işaret etmesi bakımından önemlidir. Bir anlamda İstanbul, Tanzimat Fermanı'nı izleyen dönemde, Avrupa tarzı belediyeciliğin ve 19. yüzyıl Batı tarzı kent planlaması ilkelerinin deneyden geçirildiği bir arenaya dönüşecektir.²⁰

C. Değişim ve Dönüşüm

Değişim talepleri, Tanzimat'la birlikte zorunlu bir dizi kurumsal ve idari düzenlemenin ortaya çıkmasını ve geliştirilmesini kaçınılmaz kılacaktır. Bu dönemde İstanbul, önceki bölümlerde de sunulmaya çalışıldığı üzere, şehre gelen seyyahları, görmeyi umdukları Doğulu İstanbul'a dair izleri kısmî ve dağınık olarak barındıran fakat aynı zamanda da, modernleşme/Batılılaşma çabası içerisindeki bir başkent olarak karşılamaktadır. Parla'nın sözcükleriyle, “Ne var ki, fantastik öyküleri için

Avusturya büyükelçisinden gizlemek amacıyla bazı sur dışındaki sarayların ayrıca Venedik ile Avusturya elçilik yapılarının acele bir şekilde restorasyonunun yapılmasını, “kapsayıcı ve güçlü Osmanlı devleti imgesi tasarlama dürtüsünün” ortaya çıkardığı çabalar olarak kabul eder. Ayrıca bkz.: Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁹ İlhan Tekeli, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, s. 23.

²⁰ Çelik, **a.g.e.**, s. 32.

Doğu'yu bir dekor olarak kullanmayı sürdüren” Batılı seyyahlar, “(...) bile İstanbul izlenimlerinde sendeleyen bir imparatorluğun umutsuz çağdaşlaşma çabalarını, eski bir geleneğin yitişini, yenisinin doğamayışını görmezden gelemezler.”²¹

Fakat başkentini geçireceği bu kabuk değişimi, aslında seyyahların çok da hoşnut olmadıkları yeni bir durumdur. Nerval'in ifadelerinde söz konusu ikilemi fark etmek mümkün. Bu, daha önce sözünü ettiğimiz gibi seyyahların Doğu'da ne ummayı buldukları konusundaki kararsız tutumlarına ve yaşadıkları kafa karışıklığına bir örnektir aynı zamanda.²² Seyyah, Kahire'nin²³ hem günlük toplumsal hayatını hem de fiziki özelliklerini kastederek Kahire'nin aksine Doğulu bir şehir olarak İstanbul'un bekleneni karşılamadığını söyleyerek hoşnutsuzluğunu belli ederken, diğer taraftan da başkentini Avrupalı şehirlerden alınan ilhamla reforme edilmesi, medenileşmesi gerektiği vurgusunu yapmaktan geri kalmayacaktır:

“Esef edilecek şey, belki de, bir zamanların fizyonomisini hayli kaybetmiş olan İstanbul'un düzen ve sağlık bakımından, Avrupa başkentleriyle hâlâ karşılaştırılabilecek durumda olmamasıdır. İstanbul'un tepelerinde ve Pera ile Üsküdar'ın yüksek alanlarında düzgün sokaklar oluşturmak zor bir iştir kuşkusuz; ama daha iyi bir inşaat ve sokak döşemesi sistemiyle bunun da üstesinden gelinecektir.

Her halükârda, Türklerin bugün başkentlerini, Avrupa'nın bütün ilerlemelerinin düzeyine getirmek için harcadıkları çabaları, hiçbir şey gerektiği gibi anlatamaz.”²⁴

Nerval gibi pek çok Batılı seyyahın karşı karşıya kaldığı bu yeni İstanbul manzaraları, Löschburg'un ifadesiyle, tarihi çok eskiye dayanmasına rağmen giderek

²¹ Parla, **a.g.e.**, s. 57.

²² Burada Nazım Hikmet'in Pierre Loti'ye atf yaparak yazdığı şiiri hatırlatmakta fayda var. Bkz.: Nazım Hikmet, **835 Satır**, 13. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 18. Nazım Hikmet, seyyahların/yazarların görmek istedikleri “değişmeyen Doğu” imgesini, Batı iktidarının kendisi için var ettiği yanıltıcı bir ideal olarak okur:

“Esrar! Tevekkül! Kismet! Kafes, han, kervan, şadırvan! Gümüş tepsilerde rakeden sultan! Mihrace, padişah, bin bir yaşında bir şah. Minarelerden sallanıyor sedef nalınlar, burunları kınalı kadınlar ayaklarıyla gergef dokuyor. Rüzgârlarda yeşil sarıklı imamlar ezan okuyor!” İşte Frenk şairinin gördüğü şark! İşte dakikada 1.000.000 basılan kitapların şarkı! Lâkin ne dün ne bugün ne yarın böyle bir şark yoktu, olmayacak!

²³ Kahire, Nerval için, “(...) birçok tarihsel dönemden arta kalmış, farklı toplumsal zümrelerin görülebileceği biricik Doğu kentidir.” Nerval, **a.g.e.**, s. 577.

²⁴ **A.e.**, s. 738-739.

gençleşen²⁵ (ya da daha doğru bir ifadeyle kurtarılmaya çalışılan) başkent in on dokuzuncu yüzyılın geneline etki eden bir düzenleme sürecinin bir yansıması olacaktır. Bu safhada yüzyılın geneline yayılan modernleşme girişimlerine değinmekte fayda var.

İstanbul'un modernizasyonu meselesi, Avrupa merkezli baskıların getirdiği siyasi, ekonomik ya da kültürel alandaki değişim sürecinin bir parçası olmanın yanı sıra yönetimde söz sahibi güçlü Osmanlı bürokratlarının da müdahalesiyle planlanan bir konudur. Bu bürokratların biri Lamartine'nin "**Doğulu olduğu kadar Avrupalı**" dediği Tanzimat'ın hazırlayıcısı Mustafa Reşid Paşa'dır. Çelik'e göre, kent tasarımına ilişkin ilk ilkeler, Mustafa Reşid Paşa tarafından belirlenir.²⁶ Bu ilkeler, Paris ya da Londra gibi Batılı şehirlerdeki yönetim modelinin İstanbul genelinde tatbikini esas alır. Paşa için kent dokusunda değişmesi gereken öncelikli meselelerden biri konut mimarisidir. Yapılması gereken; geleneksel konut mimarisini oluşturan ahşap yapılar, artık yerlerini dayanıklı, kalıcı ve uzun vadede daha ekonomik görülen kâgir yapılara devretmelidir, bunu yaparken de Avrupa kentlerindeki yapı modelleri örnek alınmalıdır. Paşa'nın Viyana'daki ve Paris'teki mevcut düzenin İstanbul'a da tatbik edilebileceğini savunması, şehrin geleneksel dokusundaki değişim temayüllerinin bir parçasıdır. Avrupa başkentlerindeki memuriyeti süresince bu kentleri tanıma fırsatı bulan Paşa; Avrupalıların,

*"Dersâadet'de sâir memâlik-i mahrûsede aralık aralık harik zuhûr ettikçe Avrupa'da gazetelerin "yani ahşab ebniyeyi bayağı yanmak ve kendünizi müflis etmek için bunca akçeler sarfiyla inşâ ve istihzâr ediyorsunuz. Aceba memleketinizde taş yok mudur ve tuğla imâlini ve kârgir ebniye inşâsını bilenler bulunmaz mı" yollu kelâmlar ile ehl-i islamı tâhmik etmekte olduklarından..."*²⁷

bahisle Londra'dan devrin padişahı II. Mahmud'a hitaben yazdığı mektuplarında, yangınlarda büyük zarar gören İstanbul için alınabilecek önlemlere dair bazı önerilerde bulunur. Dayanıklı ve uzun ömürlü olmayan ahşabın yerine taşın

²⁵ Löschburg, **a.g.e.**, s. 102.

²⁶ Çelik, **a.g.e.**, s. 41.

²⁷ M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Eylül 1960, c. 11, sy. 15, s. 124-125.

kullanılmasını savunur fakat “(...) bizim mimarlarımız fenn-i mimarinin dekâyıkından bihaber olmaları cihetiyle Avrupalı mimarlara” ihtiyaç duyulacağını dolayısıyla Avrupa’dan birkaç nefer mütefennin mimarlar celbolunmasını, ayrıca mimari ilmini tahsil etmek için de Avrupa’ya öğrenci gönderilmesini, tüm yenilenme masrafları için de gerekirse Avrupa’dan borç alınabileceğini teklif eder.²⁸

Bu örnek, aynı zamanda başkentin yenilenme meselesinin salt Avrupa kaynaklı baskılarla açıklanamayacağını, bizzat Batılı standartlarda şehrin tanzimi gereğini savunan Osmanlı bürokratlarından gelen zorunlu ve temel değişim taleplerinin bu yüzyılla birlikte daha fazla açığa çıktığını da göstermektedir. Çünkü Yerasimos’un dediği gibi, mesele sadece işlerlik ya da estetik adına, Batılı şehirleşme modelini takip etmekle sınırlandırılmaz; saray, Batı üstünlüğüne karşı onun kazanımlarını kullanarak devletin merkezi otoritesini yeniden kurmak gibi içsel bir sebeple de hareket eder.²⁹

On dokuzuncu yüzyılda imzalanan muhtelif antlaşmalar ve dâhil olunan sözleşmeler (1838 Baltalimanı Ticaret ve 1856 Paris Antlaşması gibi) Osmanlı kentlerinde Avrupalı yerleşimcilerin varlığının çoğalarak şehir yönetimine bizzat müdahil oldukları açık bir alana dönüşmesine sebebiyet verecektir. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Rusya ile girişilen Kırım Savaşı’nın³⁰ başlamasıyla birlikte müttefik sıfatıyla şehre gelen İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin beraberlerinde getirdiği yoğunlukla artan şikâyet ve talepler bir dizi idari reformun önünü açar. Klasik devrin

²⁸ A.e.,s. 125. Reşid Paşa’nın, başkenti Batılı standartlarda ya da en azından Avrupa kent modelini ilham alarak tanzim etme girişimleri, 19. yüzyıl saray ve bürokratlarının etkisinde kaldıkları bir idealdir aslında. II. Abdülhamid ile Paris Sefiri Salih Münir Çorlu arasında gerçekleşen - yukarıdaki örneğe benzer- bir diyalogdan devletin İstanbul’a dair imar projeleri üretme hususunda yabancı mimarlara ihtiyaç duyduğunu anlamaktayız. Padişah, paşaya şöyle söylemektedir: “(...) çok vakitten beri Avrupa’da yaşıyorsun, Avrupa’nın pek çok taraflarını dolaştın, süslü şehirleri ziyaret ettin, süslü şeylerden ve mühendislikten anlarsın, sana geniş salahiyet ve nüfuz vereyim, git Fransa’da bu işlerden anlayışlı ve cidden ehliyetli adamları toplayıp buraya getir, benim nezaretim ve senin riyasetin altında senin intihap ve arz edeceğin memurlardan mürekkep bir komisyon yapalım ve işe başlayalım.” Bkz.: Osman N. Ergin, **İstanbul’da İmar ve İskân Hareketleri**, İstanbul, 1938, s. 46-47.

²⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 4.

³⁰ Kırım Savaşı yıllarında İstanbul’da yaşayan Lady Hornby’in notlarında, müttefik kuvvetlerinin şehirde özellikle de Galata ve Pera’daki hayatlarını ve ayrıca savaşın sebep olduğu karmaşanın başkentteki etkilerini okuyabilmekteyiz.

ürettiği mahallî yönetim modellerinin yetersizliğini giderme gayretindeki Babıâli, şehrin yoğun ticari ve sosyal hayatına düzen verme gayesiyle Şehramaneti gibi ya da “Batı fennini bilen” Osmanlı tebaasından gayrimüslimlerin de yer aldığı -İntizam-ı Şehir Komisyonu, Islahat-ı Turûk Komisyonu gibi- bir tür bağımsız komisyonların oluşumuna işlerlik kazandırarak ‘**bakımsız, intizamsız ve kirli başkent**’ imajının yok edilmesini amaçlar.³¹ Ancak ortaya konulan hedeflerin, öncelikle yabancı diplomatik yapıların ve konutların yoğun olduğu Galata ve Pera çevresinde daha fazla uygulama imkânı bulduğu da açıktır. Bunlardan biri olan İntizam-ı Şehir Komisyonu her ne kadar kaldırım ve yolların iyileştirilmesi ya da yeniden inşa edilmesi, kanalizasyon sisteminin ıslah edilmesi, günlük yaşam içerisinde yer alan esnafların tertibatı, sokakların genişletilmesi ve temizliği, çöplerin günlük toplanması gibi şehrin bütününe hedef alabilecek projelerle ilgi ve çalışma alanını belirlese de, Ergin’in ifadesiyle, “bütün bu teşebbüsat ve icraattan maksad, ibtida Beyoğlu ve Galata cihetinin imar ve tezyini olduğunu göstermektedir.”³²

Ancak düzenleme/yenileme girişimleri, başkent Batı’ya dönük yüzünü temsil eden Galata ve Pera ile sınırlı kalmayacaktır. Şehrin yapısal sorunlarını formel bir şehir örgütlenmesi içerisinde giderme çabaları, bahsedildiği üzere, komisyonların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunlardan bir diğeri olan Islahat-ı Turûk Komisyonu ile Ayasofya’dan başlanmak üzere Çemberlitaş’a kadar uzanan hat boyu, ahşap konut yapıları ya da dükkânlardan büyük ölçüde arındırılarak ekseriyetle Batı kent tipinde örnekleri olan meydan alanları elde edilmeye çalışılmıştır. Yine aynı plan çerçevesinde Atik Ali Paşa Külliyesi medresesinin bir bölümü ile Elçi Han’ın yıkılması, büyük anıt eserlerinin çevresindeki yapılardan arındırılarak meydanlar

³¹ Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, c. III, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, s. 1275.

³² 1882 yılı nüfus sayımı verileri, başkent nüfusunun dörtte birinin yani iki yüz bin kadar kişinin Galata’da yaşadığını gösteriyor. Bu da Galata’yı başkent en kalabalık bölgelerinden biri yapıyordu. Galata nüfusunun heterojen bir yapıya sahip olduğu, sakinlerinin önemli bir kısmının Avrupalılardan ve gayrimüslim Osmanlı tebaasından oluştuğu bilinmektedir. Bkz.: Gül, *a.g.e.*, s. 61.

açılması klasik siluet üzerindeki keskin değişimlerdir.³³ Böylelikle geleneksel sokak dokusu ilk kez modernleşme ilkelerine uygun olarak önemli ölçüde değiştirilir.³⁴

Çelik, yalnızca Galata ve Pera ile sınırlandırılmayarak bütüncül bir kent tasarımının geliştirilmeye çalışılmasını, İstanbul'un bir sömürge kenti olmamasına bağlar. Sömürge kentlerinde görülmedik biçimde, kent hizmetlerinin en azından geleneksel bölgenin belli başlı mahallelerine götürülmesine özen gösterildiğini, Osmanlı başkentinin sömürge kentlerine özgü gelişme kalıbına uymadığını ancak çağdaşı Avrupa kentlerine de benzemediğini söyler. Çünkü bir önceki paragrafta dile getirildiği üzere saray ve bürokrasi için bir reform olarak görülen suriçindeki ana arterlerde yapılan yol açma ve düzenleme çalışmalarının şehrin geleneksel bölgesinden de esirgenmediği görülmektedir.³⁵ Ya da bir başka örneğiyle yüzyıl içerisinde inşa edilen köprüler vasıtasıyla her iki merkezin (suriçi ve Galata-Karaköy-Pera) ticari ve sosyal hayatının canlandırılmaya çalışılması gibi. Yani her ne kadar Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki baskılarının kent tasarımlarına etkisi açık olsa da başkent, "hem Batılı hem de geleneksel bileşenlere sahipti".³⁶

Divanyolu'ndan Beyazıt'a uzanan antik güzergâh boyunca yürütülen imar planlarıyla yolların açılması ya da genişletilmesi, saray ve köşklerin tren yolu yapımı sebebiyle yıkılması, hazirelerin yol açmak için yıkılması ya da taşınması teşebbüsleri³⁷ seyyahların da hoşnut olmadığı türden İstanbul'u Doğulu görünümünden yer yer uzaklaştıran adımlardı.

³³ Bu ayrışmalar, yüzyıl süresince inşa edilen saray ya da dini yapı örnekleri özelinde fark edilebilir. Bunlardan biri de Darülfunun binasıdır. Yapının, şehrin Pera ya da Galata'nın Batılı görünümüne karşın Müslüman kimliğine atıf yapan bir bölgede inşa edilmesi, devrin anlayışının temsili olduğu için özellikle dikkat çekicidir. İtalyan mimar Fossati tarafından Marmara'nın girişinde şehre hâkim bir mevkide inşa edilen neo-klasik üsluptaki bu yapı, geleneksel İstanbul silüetinin yanı başında bambaşka bir anlayışı temsil eder gibidir.

³⁴ Gül, **a.g.e.**, s. 71.

³⁵ Çelik, **a.g.e.**, s. 129.

³⁶ **A.e.**

³⁷ Hazireler ile şehrin çeşitli yerlerindeki mezarlıklar, seyyahlar için Doğu şehrinde görmeyi umdukları resmedilmeye değer alanlardan biridir. Okuması yapılan seyyahların çoğunluğu da buraları geleneksel kent dokusunun bir parçası görerek notlarına konu etmişlerdir. Şehrin Müslüman kimliğine atıf yapan bu alanların kent sakinleri için değil yıkılması, taşınması dahi

Amicis, şehrin bu yüzyılda geçireceği kabuk değişimine dikkat çekmektedir:

“Silinip giden eski kasabalardan henüz doğmuş ve doğmakta olanlardan meydana gelmiş değişen büyük bir şehir. Her şey alt alta üst üste; her yerde dev gibi bir çalışmanın izleri görülüyor: delinmiş dağlar, yıkılmış tepeler, yerle bir edilmiş köyler, açılmış büyük yollar; insan elinin durmadan uğraştığı bir sahaya dağılmış büyük taş yığınları ve yangın enkazı ilerlemektedir.”³⁸

İstanbul’a dair açılan bu başlıkta vurgulandığı üzere hem Lady Hornby’nin seyahatnamesine geçişi kolaylaştırmak hem de başkent 19. yüzyılda yaşadığı yapısal değişimler ayrıntılara girilmeden aktararak şehir hakkında genel bir bakış açısı oluşturma hedeflenmektedir. Seyyahların şehre dair sunmaya çalıştığımız bu ortak bakış açısının Lady Hornby’deki karşılığı, varsa bu müşterek kanaatten sapmalarını da izleyebilmek seyyahın şehir konulu notlarında ortaya çıkacaktır.

kabulü zor değişimlerdir. Bu sebeple Sadrazam Fuad Paşa’nın mezarlıklara dair tanzim teşebbüsleri, kendisinin “frenkperest”likle suçlanmasına sebep olur. Fakat Paşa, kendisine yapılan muhalefete cevaben, yapılacak düzenlemenin hayırlı bir iş olduğunu ve bu sayede ölümlerin ruhunun şad olacağını söyler. Çelik, **a.g.e.**, s. 51.

³⁸ Amicis, **a.g.e.**, s. 17.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LADY HORNBY’NİN MEKTUPLARINDA ORYANTALİST TEMSİLLER

A. Lady Hornby’ye Dair

Lady Hornby, tam ismiyle Emelia Bthyna Hornby hakkında tatmin edici biyografik bir metine ulaşmak mümkün olamadı. Politik ya da (kayda değer) edebi bir isim olmaması, Hornby hakkında detaylı bir kronoloji oluşturmayı mümkün kılamıyor. Bu sebeple kişisel hikâyesi, daraltılmış biçimiyle kısmen eşinin otobiyografisinden kısmen kendi seyahat notlarından yararlanarak oluşturulmaya çalışılmıştır.

Lady Hornby, 14 yolcu kapasiteli 30 beygir gücünde buharlı bir araba tasarlayan albay unvanlı kâşif bir babanın ve Elizabeth Ann Williams’ın kızıdır. Edmund Hornby’nin eşinin aile geçmişine dair verdiği bilgi tatmin edici olmaktan uzak. Lady Hornby’nin babası Albay Maceroni’nin, Napoli Kralı Joachim Murat’ın hizmetinde yer aldığı şeklinde kısa bir ifadeyle yetinmiştir. 1850 senesinde evlendiklerini, E. Hornby’nin otobiyografisinden öğreniyoruz. Bu evlilikten dört çocuklarının olduğu bilgisini de yine E. Hornby’nin notlarından edinmekteyiz.

E. Hornby’nin eşine dair sözleri övgü doludur. Eşini güzel ve yetenekli bir kadın olarak tanımlar. Yine onun deyişiyle Lady Hornby hoş sesli, şair ve bestekârdır.¹ Sözlerinden eşine hayranlık duyduğu anlaşılıyor. O, eşine göre lider olabilecek kadar hırslı, parlak ve tutkuludur. Eşine hayranlığı, seyahat mektupları üzerinden de devam eder. Mektupların ilgi çekici bilgiler içerdiğini,² basıldığında da

¹ E. Hornby, *a.g.e.*, s. 55-56.

² **A.e.** Bu ilgi çekici olaylardan biri, Lady Hornby’nin başkentte ikameti sırasında İngiliz ve Fransız elçiliklerinin düzenlediği baloya bir Osmanlı padişahının katılmasına şahitlik etmesidir.

büyük bir övgüyle karşılandığını söyler. Bu birkaç cümlenin dışında kendisi hakkında yorumları yok denecek kadar azdır. Aktardığı kimi hadiselerde eşinden de bahsediyor olmasına karşın, aktarılan bu bilgiler Lady'nin biyografik hikâyesine katkı sağlayacak nitelikte değildir.

E. Hornby, eşinin 1868 senesinde öldüğünü söyler fakat ölüm sebebine dair bilgi vermez. Ancak Lady Hornby'nin bir mektubunda kendi ifadesiyle nevralljiden yakındığını ve hastalığının kendisini ciddi biçimde etkilediğini öğreniyoruz.

Lady Hornby'nin Doğu hayatı, kocasının politik kariyerinin başlangıcıyla paralellik gösterir. E. Hornby, 1855 senesinde Fransız ve İngiliz hükümetlerinin ortak anlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne verilmesi kararlaştırılan beş milyon sterlinlik kredinin denetimini sağlama vazifesiyle İngiltere adına İstanbul'a gönderilir.³ Bu tarih, Lady Hornby'nin de uzun süreli İstanbul hayatının başlangıcıdır. E. Hornby, Türkiye'de on iki yıl kaldığını söyler.⁴ Lady Hornby'nin bu on iki yılı, kesintisiz bir biçimde İstanbul'da geçirip geçirmediğini bilmiyoruz. Fakat 1860 tarihli mektubunda, başkentteki ikametinin beş yıla ulaştığına dair not düşmüştür. Eserin 1863 tarihli baskısına kısa bir giriş ekleyen editörü de Lady'nin 1862 senesinde İngiltere'ye döndüğü bilgisini verir. Neticede zaman zaman İngiltere'ye dönse de bu zaman süresinin önemli bir kısmında eşiyile İstanbul'da kaldığını düşünebiliriz.

E. Hornby'nin İstanbul yıllarına dair aktardıkları genellikle politik vazifesi ile ilişkilidir. İstanbul'daki sosyal hayatıyla ilgili hatıraları için eşinin mektuplarını referans göstererek, otobiyografisini sadece politik vazifesiyle ilgili hatıralar ve görüşleriyle sınırlandıracağını okuruna bildirir.⁵

Candan Badem, Türklerin sosyal hayatını anlamaya yönelik kıymetli bilgiler içerse de bu mektupların yüzeysel ve üstünkörü kayıtlar olduğunu söyler. Bkz.: Candan Badem, "The Ottoman and The Crimean War (1853-1856)", Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2007. s. 39.

³ Edmund Hornby'nin memuriyeti, kredi anlaşmasının detayları, İngiliz, Fransız ve Osmanlı'dan oluşan komisyonun çalışmaları için Candan Badem'in tezine bakılabilir.

⁴ E. Hornby, **a.g.e.**, s. 184.

⁵ **A.e.**, s. 68.

İngiliz hükümetini temsilen İstanbul'a gelen E. Hornby'nin vazifesini tanımlaması, aslında öncesinde de söz ettiğimiz gibi sömürgeci bir imparatorluğun mensubu olmanın özgüvenini gösterir özelliklere sahiptir. E. Hornby kendisini bir "finans şövalyesi" olarak adlandırır. Yani verilen kredinin Osmanlı yönetimi tarafından askeri ihtiyaçlar yerine "saraylara ya da hareme" harcanmasını denetleyecek olan bir şövalye.⁶

B. Mektuplara Dair

Eser, altmış beş mektuptan oluşur. Mektuplar, ilk kez **In and Around Istanbul** (London 1858) adıyla, editörün ifadesiyle son derece sınırlı sayıda basılan bir kitapta toplanmış, ardından çizimler ilave edilerek genişletilmiş ve zenginleştirilmiş baskısıyla 1863 senesinde bu kez **Constantinople During the Crimean War (Kırım Savaşı Sırasında İstanbul)** başlığı ile yayımlanmıştır.

İlk mektup, 24 Ağustos 1855'de yolculuğun başladığı Paris şehrinde kaleme alınmıştır. Hornby, kızını Londra'daki annesiyle birlikte bırakarak 1855 yılının Ağustos ayında eşiyle birlikte Doğu yolculuğuna başlar. İstanbul'a, mektuptaki tarihlendirmeye 8 Eylül 1855'te ulaşır. Mektuplar, kimi zaman uzun aralıklarla da olsa düzenli bir biçimde 3 Haziran 1856'ya kadar devam eder. Bu tarihten sonra gelen ilk mektup Ağustos 1863 senesine ait, yazarın ifadesiyle bir arkadaşı tarafından okurlarının ilgisini çekeceği düşüncesiyle kitaba ilave edilmiştir.⁷ Mektup, Ramazan ayındaki bir harem ziyaretini konu edinmiş. Bu tarihlerde Lady'nin İstanbul'da olup olmadığına dair herhangi bir atıf bulunmuyor. Bir sonraki mektupta yine bir tarih sapması görüyoruz. "**Bebek, Temmuz 1860**" başlığıyla annesine yazdığı bir mektup bu. Aynı zamanda Bebek'teki yaşantısını anlattığı ilk ve tek mektubudur. Buradaki hayatına dair başka bir mektup kaydı da bulunmuyor. Ancak Bebek'te bir müddet yaşadığını, özellikle de eşinin yaşadıkları köşke dair tafsilatlı anlatımından

⁶ A.e., s. 67.

⁷ Lady Hornby, **Constantinople During The Crimean War**, London, 1863, s. 347.

anlayabiliyoruz.⁸ Sonrakiler ise 12 Eylül 1856 tarihine kadar devam ediyor; bu tarihe kadar altmış dört mektup kayda geçirilmiştir.

Mektupların ekserisi Ortaköy başlıklıdır ama 1856'nın yaz aylarına tarihlenenler, Büyükada'daki günlerinin kayıtlarıdır. Eserde yer alan son mektuptan ayrıca söz etmek gerekir. Mektup, 5 Şubat 1858'e yılında yazılmış. Bu kez annesi ve çocuklarıyla birlikte yine Ortaköy'de ikamet ettiğini, Lady Austin'e hitaben yazdığı mektuptan anlıyoruz. Mektubun içeriği, mevsim şartları ve Reşid Paşa'nın vefatına kısaca değinmekten oluşuyor. Bu tarihe kadar geçen hayatına ilişkin herhangi bir imaya dahi yer verilmemiş. İlk mektubunu Paris'te 24 Ağustos 1855 tarihinde kaleme almaya başlayan Hornby'nin mektupları, aradaki iki mektubu dışarıda tutarsak, düzenli aralıklarla 5 Şubat 1858 tarihine kadar devam etmiştir.

Eserin ikinci baskısına beş adet çizim ilave edilmiştir. Fakat bu çizimler, eserin Türkçe çevirisinde mevcut değil. Tüm çizimler, giriş kısmındaki bilgiye göre, Hornby'nin Walker soyadlı bir bayan arkadaşına aittir. Bu kişi, "İstanbul'da neredeyse yarım yüzyıl yaşamış ve Osmanlı başkentindeki sanat ortamında önemli bir yer edinmiş İngiliz" ressam Mary Adelaide Walker'dır.⁹ 1856'da İstanbul'a gelen ressamın, başkent günlerini anlattığı **Eastern Life and Scenery** isimli bir de kitabı vardır. Hornby, İstanbul'da olduğu sürece ilişkide olduğu kişiler arasında Mary Walker'dan hiç bahsetmez. Fakat aynı tarihlerde ikisinin de başkentte bulunuyor oluşları ve her ikisinin de Kalliopi (Kalyopi) adlı bir Rum hizmetçiden söz etmesi, birbirlerini tanıdıklarının işareti olarak kabul edilebilir.

⁸ E. Hornby, **a.g.e.**, s. 95-96. Köşke dair notları, bir Batılı'nın -en azından Doğu coğrafyasında yaşadığı sürece- Doğulu'ya öykünmesinin örneklerinden biri oluşu açısından kayda değer. Günlük hayat anlatıları konusunda her ne kadar eşini kaynak gösterse de Bebek'teki köşke ilişkin bilgileri, E. Hornby'nin yazdıkları sayesinde edinebiliyoruz. Ortaköy'deki gayrimüslim nüfusun aksine Müslüman sakinlerin yoğunlukta olduğu Bebek'te oturma fikrinin önceleri kendini kaygılandırdığını, fakat Fuad Paşa'nın desteğiyle buraya taşınmaya karar verdiğini söyler. Notlarını, köşkü nasıl dekore ettiklerinden sahip oldukları atlara varıncaya kadar detaylandırır; bu da bize en azından Bebek'te kaldıkları zaman zarfında oldukça müreffeh bir hayat sürdüklerini gösteriyor.

⁹ İnankur, "Mary Adelaide Walker", **Mekânın Poetikası, Mekânın Politikası**, s. 201.

Resimlerdeki ana tema, Doğulu kadının günlük yaşamının ifade biçimleridir denilebilir. Kimi resimlerin arka planına İstanbul silueti de eklenmek suretiyle Doğu kompozisyonu tamamlanır. Çizimlere bakıldığında bizzat Hornby'nin model alındığı akla geliyor; resimlerden özellikle ikisi bu ihtimali kuvvetlendiriyor. Arka zeminine boğaz ve cami manzarası (Hornby'nin Ortaköy'de yaşadığını göz önüne alırsak bu caminin Ortaköy Camii olma ihtimali yüksektir) gibi tipik bir İstanbul imgesinin yerleştirildiği tabloda cam kenarındaki sedirde kedi ve köpeğiyle karşılıklı oturmuş kitap okuyan kadın resmedilmiştir. Bilhassa sedirdeki iri cüsseli köpek figürü, Walker'ın çizimlerde Hornby'i model aldığı konusunda ipucu verebilir. Zira yazarın resimdeki gibi oldukça büyük bir köpeği nasıl sahiplendiğine dair hikâyesini bir mektubunda okuyabiliyoruz.¹⁰ İkinci resim, harem temalıdır. Hornby, bir mektubunda ziyaretine gittiği evin hanımlarının kendisini Doğulu gibi giydirme teşebbüsünden bahseder. Bu vaka, eserdeki resimlerden birinde ifadesini bulmuş gibidir.¹¹

Mektuplar, Hornby'nin İngiltere'deki annesine, kayınpederine, kız kardeşine, Julia isimli bir arkadaşına ve komşusu Mrs. Austin'e hitaben gönderilmiştir. İlk dört mektup, seyyahın İngiltere'den yola çıkarak Paris'ten başlayarak deniz yoluyla sırasıyla Marsilya, Korsika ve Malta'yı geçerek İzmir ve Gelibolu üzerinden başkente varışına kadar olan yolculuk sürecini hikâye etmektedir. Bu mektupların içeriği genel olarak gemideki yolcuların ve geminin güzergâhı boyunca gezebildiği yerlerin tasvirleriyle ilgilidir. Yolculuğun Kırım Savaşı bitimine yakın 1856'ta imzalanan barış antlaşmasının arifesine rastlaması, savaşın ardında bıraktığı huzursuz bir zamanı tanımayı, sebep olduğu hasarları yolcuların ruh halleri üzerinden okuyabilmeyi de mümkün kılıyor. Çünkü anlattığı yolcuların ekseriyeti müttefik ordularının askerleri ya da asker yakınlarıdır. Bu anlatılar sadece yolculukla sınırlı değildir elbette. Eserin adından da anlaşıldığı gibi, yazarın anlatımlarındaki en temel başlık Kırım Savaşı ve etkileridir. Dolayısıyla savaşa dair yolculukla başlayan atıf, şehirdeki yaşantısında da sıklıkla devam edecek, eserin genelini etki alanının içinde tutacaktır. Dolayısıyla Lady'nin mektupları bir "belge"dir. Yani savaşın hem şehir,

¹⁰ Hornby, **a.g.e.**, (Türkçe baskı) s. 171.

¹¹ Hornby, **a.g.e.**, (İngilizce baskı) s. 278.

hem de insanlar üzerindeki tesirlerini seyahat notlarıyla aktarıyor oluşu, ilk bölümde ifadesini bulan belge ve seyahatname ilişkisindeki seyahatnamenin “belge niteliğini” somutlaştırma adına kabul edilebilir.

Yolculuk notlarının bir katkısı da, Doğu ile ilk karşılaşmanın nasıl ve ne biçimde gerçekleştiğini gösterebilmesinde yatmaktadır. Bu sayede Batılı seyyahın evinden ayrılıp Doğu topraklarına varıncaya kadar olan süreçte değişen ve başkalaşan ifade tarzını takip edebilmek mümkün olabiliyor. Daha açık bir ifadeyle, Paris’te başlayan Korsika ve Malta ile devam eden yolculuğu sırasında yaşadıklarını ve gördüklerini aktarım biçimindeki hayranlığın İstanbul’a yaklaştıkça yerini Doğu klişelerinden ilham alan “standart” bir ifade tarzına bıraktığı görülmektedir. “Kullanışsız feracesiyle çok rahatsız görünen ve bu haliyle korkmuş koyunları andıran zavallı Türk kadınları”, “son derece korkutucu ve vahşi görünen kara derili Araplar” ya da köle pazarında “satılmayı bekleyen bir düzine kadar siyahî” gibi tanımlamalardaki tasnifleyici anlatım biçimi gibi. Mesela ne müttefik ordu askerlerinin savaş yorgunu halleriyle ne de Kırım’da kocasıyla buluşacak “narın” bir hanım ve kızıyla, ne de “güzel” Yunanlı hanımla ilgili notlarında bir öncekine benzer vurgulamalar yoktur. Ama bu üslubun, Hornby ile sınırlı bir tavır olmadığını da belirtmek gerek. Seyyahların yolculuk anılarında bu türden örneklere bolca rastlamak mümkün. Ayrıca söz konusu tavrın sadece kişiler ölçeğinde kalmadığını, mekân tasvirlerinde de karşımıza çıktığını ilave etmek lazım. İlerleyen bölümlerde mekân ve insan bağlamında bu türden tasvirler daha ayrıntılı bir şekilde değinileceği için burada sadece konuya giriş mahiyetinde temas edilmiştir.

Mektupların, oryantalist dilin seyahatnamelerden yayılan temsiline örnek olabileceği iddiasıyla alınacağını ilk başta tespitte çalışmıştık. Bir önceki paragraftaki vurgu, bu üslubun emarelerinin yolculuğun başlangıcıyla beraber daha görünür hale geldiğine dikkat çekmek amacına matuftur. Bu yüzden seyahatnamenin bazı temel başlıklar altında incelenmesinin tezin amacına uygun düşeceği umulmaktadır. Şehir başlığı (ki bunun altına fiziki görünüm anlatıları, şehre dair efsaneleşmiş hikâyeler, başkentin sakinlerine özgü hal ve tutumlar, Türkler gibi çok katmanlı ifade alanları eklenebilir) ile “(...) Duygusallığın vücut bulduğu yer olarak görülen Doğu, hep

kadınsılığa ilişkin terimlerle temsil edilmiş ve buna paralel olarak da, oryantalist söylemde irksallaştırma ve kadınsılaştırma süreçleri birbirleriyle iç içe geçmiştir. Mary Harper'in belirttiği gibi, bu seyyahların pek çoğu için Doğu, Doğulu kadınla özdeşir. Bu nedenle “Doğu'nun kadınlarının anlaşılabilmesi, Doğu'nun anlaşılabilmesinin koşulu olarak görülmüştür”¹² ifadesinin işaret ettiği gibi **Doğulu kadın** konusu öncelikli ifade sahalarıdır. Zira seyyahların oryantalist eğilimlerini fark edebileceğimiz kanallardan biri şehir tasvirleri ise, bir diğeri de seyyahın Doğulu kadın üzerinden giriştiği her türden mitleştirme ve sembolleştirme çabalarıdır denilebilir. Bu esastan yola çıkarsak konunun, seyyahların anlatılarında belki de en fazla atıf yaptıkları istisnai bir alan olması, kendi bütünlüğü içinde bir sunumunu gerekli kılıyor. Çünkü seyyahın bu iki başlık altında yapacağı her türden tasvir, yorum ya da anlama kaygısının oryantalist imgeleri besleyerek en aracsız biçimde evdeki okura ulaştırabilecekleri ya da diğer bir ifadeyle evdeki okurun bilmeyi arzu edebileceği türden malzeme(ler) verebileceği açıktır. Hornby'nin İstanbul'da kaldığı zaman süresince yaptığı ev ziyaretlerinden edindiği izlenimler ve yaptığı aktarımlar çok zaman özensiz olduğunu düşündürse de seyahatnamelerden yayılan Doğulu kadın mitine sadık kaldığı, oryantalist arşivdeki kadın imgesine dair örneklemeleri okura yeniden sunduğu görülmektedir. Bu da metni, işlevsel kılan taraftır.

Hornby'nin İstanbul'u konu alan izlenimleri, istenilen muhtevada olabilecek kadar yani şehrin bütününe yayılabilecek biçimde geniş ölçekte değilse de yüzyılın şehir panoramasını ortaya koyabilmeye imkân tanımaktadır, en azından Pera ve Boğaz örneğinde. Esasen notlarında tarihi yarımadadan neredeyse yok denecek kadar az bahsediyor oluşu mektupları kaleme aldığı dönemde İstanbul'un geneline ilişkin bir fikir sahibi olma amacımızı sınırlandıran ve bir parça daraltan bir durum. Çünkü bir önceki bölümde de aktardığımız gibi tarihi yarımadada yaşanan kentleşme süreci (salt mimari anlamda değil) seyyahların farkına vardıkları ve hoşnut olmadıkları yeni bir duruma işaret ediyor. Yani şehrin Doğulu kimliğini hatırlatan bölgenin yapısal değişimine, bir anlamda da bozulmaya başlamasına karşı açığa çıkan hoşnutsuzluk haline. Bu önemlidir, zira Doğu'ya dair anlatımları masallaştırmaya aracılık eden

¹² Yeğenoğlu, **Sömürgeci Fanteziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003, s. 99.

şeylerden biri de şehre yüklenen anlamlardır. Çünkü geleneksel şehir dokusundan ilham alınarak inşa edilen klişeleşmiş dili bozabilecek her türden teşebbüs, seyyahları mutsuz eder ve kaygılandırır. Örneğin önceki bölümlerde aktardığımız gibi Nerval'in notlarında buna benzer bir hoşnutsuzluğun izlerini görmüştük. Nerval, İstanbul'un tarihsel dönemleri bir arada görmeye imkân vermeyen, sürekliliği olmayan, kendi deyişiyile "Boyalı ahşap evleriyle (...) her yirmi yılda bir"¹³ yenilenen bir şehir olduğunu söylerken başkentin Doğulu karakterinden uzaklaştığına işaret etmektedir. Lady'nin, Nerval'in kaygılarına benzer sayılabilecek türden izlenimlerini, geleneksel İstanbul'a ilişkin olmasa da Pera, Boğaz ve Ortaköy anlatılarında takip edebiliriz.

Şehir ölçeğinde yapılan tek itiraz, şehrin eski dokusundan uzaklaşması değildir elbette. Şehrin içine dair duyulan hayal kırıklığını da buraya eklemek gerekir. Daha açık belirtmek gerekirse, seyyahlar hem görmeyi umdukları egzotik Doğu'nun aksine modernleşme temayülündeki bir şehirle karşılaşmaktan dolayı bir memnuniyetsizlik göstermektedirler, hem de Avrupalı başkentlerle kıyasladıkları İstanbul'u, pis, bakımsız daha da önemlisi "perişan" bularak eleştirirler. Bu ikilemin şehir ölçeğiyle sınırlı kalmadığını benzer şekilde Türklere dair kanaatlerinde de tezahür ettiğini ilave edebiliriz. Bu durumun örnekleriyle Lady'nin mektuplarını incelediğimizde bir kez daha karşılaşacağız.

Bu yüzyıla ait seyahatnamelerde -geçmiş devir seyahatnamelerinin de tekrarladığı gibi- tarihi yarımada merkez olmak üzere İstanbul'un dini, abidevi yapıları ya da semtlerine dair fiziki anlatımlar sıklıkla yer alır. Bu ise bir müddet sonra gezi notlarının en belli başlı konusu haline gelmekte ve basmakalıp ifade biçimlerine dönüşerek metnin çekiciliğini zayıflatmaktadır. Mekân anlatımlarına ya da panoramik tasvirlerle eşlik edebilecek her türden başlık ve alt başlık (şehrin sosyal hayatı, günlük hayat rutini, alışkanlıklar gibi) metni sıradanlıktan kurtararak cazibe temaları oluşturabilen kaynaklar da vardır; Hornby'nin mektupları da bu çeşitliliği sağlayacak düzeydedir. Mekân anlatımlarına ilaveten İstanbul'un beşeri hayatına dair izlenimleri barındırdığı için çok yönlü bir okuma olanağı vermektedir.

¹³ Nerval, *a.g.e.*, s. 239.

Seyahatnamesi, mekânı ve insanı birbirinden kopuk temalar olarak değil, hem şehrin fiziki ve beşeri hususiyetlerini evdeki okura aktarabildiği bir vasıta olarak, hem de Batılı kadın seyyahın yabancı bir coğrafyayı anlama biçimlerine tanıklık etme adına da değerlendirilebilir.

Seyahatnamedeki oryantalist dilin temsilini birkaç başlıkla sunmaya çalışacağımızı belirttik. Şehir tasvirleri, Doğulu kadın teması bize ilk elden malzeme verebilecek konular. Bunlara ilaveten Türkler ile ilgili görüşlerini aktarırken kullandığı genelleyici dili de bu başlık altında ele alacağız. Eşinin bürokratik vazifesi, kendisinin de yönetici ve askeri çevrelere iştirakini sağlamış, özellikle Osmanlı bürokratlarının şahsında oluşan bu kanaatleri, etki alanını genelleştirerek ve genişleterek Türkler başlığıyla sunması, oryantalist dilin genellemeci özelliğiyle paralellik gösterir.

Seyahatnamenin muhtevasında olduğunu ileri sürdüğümüz oryantalist dilin ipuçlarını, hangi başlıklar halinde ortaya koyacağımızı belirledikten sonra bir sonraki konuya geçiş yapabiliriz. Bir sonraki safha, buraya kadar tüm söylemeye çalıştıklarımızı anlaşılır kılma ve doğrulatma çabalarının varış noktası olacaktır.

C. Doğulu İstanbul İmgeleri

*Burası mı Konstantinos'un payitahtı?
Ya şurası, gerçekten Ayasofya'nın ünlü kubbesi mi?
İnancın ilk kez seçkin bir gelin gibi bayraklar, parlak nişanlar,
Müzik ve çiçeklerle yuvaya götürüldüğü yer mi?
Şuradaki reliklerin çevresinde
Oğullar, rakipler, sen, Roma'nın lordları
Saygıyla ve Hrisostomos'un altın dudaklarının arasından
Fısıldanan ilahi gerçekle eğildiler.
Ama şimdi nerede o fetihçi Haç, yukarıda cennette
Eski kubbenin tepesinde yer alan? Melekler ağlıyor,
Göksel kıyıları havada asılı değil artık,
İlahileri de vahşi deniz ağıdına karışmıyor.
Hızla ilerliyorlar, kendi kederlerinden güç alıp
Ve yalnızca rüzgârlar taşıyor semavi gözyaşlarını¹⁴*

Hornby'nin ilk İstanbul intibası, yukarıda alıntıladığımız şiirin dizelerinde açığa çıkar. Şiirin kendisine ait olup olmadığını bilmiyoruz ama eseri boyunca dili kullanım üslubunda görülen tasvir ve sembolleştirme eğilimi, şairinin bizzat kendisi olduğunu düşündürüyor. Şiirin dizeleri, başkentten kendisinde yol açtığı memnuniyetsizliği iki açıdan çoğaltan bir duruma işaret eder. İlki bir Hristiyan kimliğiyle İstanbul'un Müslüman karakterine duyduğu üzüntünün ifadesi, ikincisi ve konu başlıklarımızdan ilki olan "köhneleşmiş" tarihi başkent imgesine yönelik hayal kırıklığı.

Haçlı efsanelerinden esinlenerek kurulan bu epik dil, Kabbani'nin dikkati çektiği gibi "Batılı gezgini, asla kaçınmayacağı birtakım antika metaforları ve

¹⁴ Hornby, a.g.e., (türkçe baskı) s. 40.

modası geçmiş kavramları kullanmaya itiyordu.”¹⁵ Her ne kadar bu söylemi, eserin genel muhtevasına yaymasa da Haçlı ruhunu muhafaza eden “iyi bir Hıristiyan” olarak İstanbul’un “imansızlar”dan kurtarılmasını salık verecek ve sömürgeci bir imparatorluğun mensubu özgüveniyle yazacak kadar coşkulu olduğunu da şu satırlarda görebiliyoruz:

“Geçen gün, söylentiye göre Godfrey de Bouillon'un¹⁶ bir zamanlar ordugâh kurduğu çınar ağaçlarının altında dururken, şu anda kabul gören Hıristiyan devletlerinin kararlı tutumlar sergileyip iyi birer örnek oluşturarak burada eski zamanlarda imansızlara karşı mızrak ve kargılarla gerçekleştirilenlerden daha soylu bir Haçlı Seferi'ni gerçekleştirebileceklerini düşündüm.”¹⁷

Hornby'nin şehre ilişkin izlenimlerini aktarmaya geçmeden önce İngiliz seyyahın Doğu ile temasındaki tavrını, hem yukarıdaki satırların hem de bölüm boyunca alıntılatacağımız ifadelerinin etkisiyle hatırlatmakta fayda var. Zira millet eksenli yapılan bir tasnifin, özellikle de İngiltere'nin geniş sömürge alanlarını düşündüğümüzde gereklilik arz ettiğini İngiliz seyyahın yalnızca **Batılı seyyah** biçiminde daha genel bir tanıma dâhil edilemeyeceğini “Seyahatnamede İngiliz Etkisi” başlığı altında işlemiştik. Ayrıca kolonyal çağın en etkin aktörlerinden olan İngiltere, seyahati sektörel bir güce dönüştürmeyi sağlayan taraf olmasıyla da bu ilgiyi hak ediyor. Buna değinmemizin nedeni, on dokuzuncu yüzyılda İngiliz olmanın bu kimlikle seyahat eden seyyaha çok cepheli saygınlık ve güvence sağladığına dair vurguyu güçlendirmek içindir.

Seyahat eylemi, özellikle Kırım Savaşı sonrası pek çok kadının ve erkeğin tecrübe edebildiği İngiltere merkezli güçlü bir pazar haline gelir. Sektörün ürettiği acentaların yönetiminde hazırlanan yolculuklar ve rehber kitapları, geçmiş seyyahların hayali hikâyelerinden aldığı ilhamla hiçbir sürprize yer bırakmayacak ölçüde tertipli gezilere öncülük eder. Örneğin, John Murray'ın **İyon Adaları**,

¹⁵ Kabbani, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁶ Godefroy de Bouillon (1061-1100): İlk Haçlı seferine katılan Avrupalıların efsanevi hükümdarı. Kutsal mezar muhafızı olarak adlandırılır. Kudüs'ün fethiyle beraber Kudüs Kralı seçilmiştir. Godefroy de Bouillon'un, ordugâhını Sarıyer Büyükdere'de bugün mevcut olmayan büyük bir çınar ağacının altında kurduğu rivayet edilir. Hornby, bu çınara atıfta bulunmaktadır.

¹⁷ Hornby, **a.g.e.**, s. 128

Yunanistan, Türkiye, Anadolu ve Konstantinopolis'e Seyahat Edenlerin El Kitabı (1840), ardından **Hindistan ve Pakistan, Burma ve Sri Lanka'ya Seyahat Edenlerin El Kitabı** (1859)'nın "(...) seyyaha böyle önemli bir yolculuğa nasıl hazırlanması gerektiğinden Doğu ülkelerindeki yolların, tarihsel anıtların, dinlerin, dillerin, ırksal kategorilerin ve hükümet yapısının detaylı tanımlarını veren bir grup sistemli ansiklopedik bilgiyi" sunarak turist rehberinde tekel olması gibi.¹⁸ Bir anlamda Kabbani'nin "Araplar güçlendikçe, literatürlerinde yer alan gezi kitaplarının sayısı da arttı"¹⁹ tespitinin bir benzerini İngiltere'nin kolonyal alanlarını genişletmesiyle birlikte Batı-dışı dünyaları tanınmasına hizmet eden standart gezi kitaplarının basımında buluruz.

İngiliz seyyahlar, gezilerinde mensubu oldukları imparatorluğun koruması altındadırlar hep. Her gittikleri yere bu imkânın verdiği rahatlıkla gittiklerini, korunacaklarını ve karşılanacaklarını biliyorlardı.²⁰ İngiliz olmanın ve eşinin denetim komiserliği vazifesinin sağladığı imtiyazlı konum, Hornby'nin mektuplarında ifadesini buluyor. Yukarıya alınıladığımız ve bundan sonra aktaracağımız tüm anlatımlarında fark edebileceğimiz üzere İngiliz lehine yukarıdan aşağılara doğru işleyen hiyerarşik diline mektuplar yoluyla tanıklık edeceğiz.

İlk seyahat kayıtları, Paris'ten başlayıp yaklaşık iki hafta sürecek yolculuğuna dair olanlarıdır. Kayıtlar, geminin güzergâhı üzerindeki Marsilya ve Malta'ya ilişkin övgü dolu anlatım tarzının İstanbul'a yaklaştıkça nasıl bozulduğunu görmemiz açısından önemli. İlk durak Marsilya'dır. Şehrin sokaklarında dolaşırken duyduğu memnuniyeti anlatmanın olanaksız olduğunu yazıyor. Benzer ifadeleri her ne kadar İstanbul için sarf etse de başkente hayranlığının uzaktan bakmakla sınırlı kaldığını eklemeliyiz. Marsilya'yı ise Doğu şehirlerine yakıştırılan "pis, bakımsız, sefil" şeklindeki klişe dilin tam zıddıyla imler:

¹⁸ Behdad, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁹ Kabbani, **a.g.e.**, s. 11

²⁰ Atalay Gündüz, "Turkey and Turks in British and American Travel Writing from 1850 to The Present", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007, s. 27.

“Orada, insanın gözünü kamaştıracak tüm güzellikler mevcut: Bağlar, dağlar, vadiler, otlaklar, bahçeler, eski şato ve kuleler, el değmemiş fundalıklar ve mor üzüm, kavun, şeftali ve mısırların parıldadığı en hoş işlenmiş topraklar; dünyanın en mutlu ve en pitoresk görünen köylüleri; sonra hepsinin arasından pırıltılı bir şekilde kıvrılarak akan, kar beyazı kum tepelerinin meydana getirdiği minik adacıklarla dolu muhteşem bir nehir. Ardından da günbatımında, koyu çam ormanlarını örten gül renkli bulutların çok üzerinde karlar içinde parıldayan -engin yalnızlıkları içinde birbirlerine sokulmuş gibi duran- Alpler: Onları ilk kez gördüğünüzde hissedilen huşu ve hazzı anlatmak olanaksız.”²¹

Marsilya’dan sonra karaya ayak basıp sokaklarını dolaştığı ikinci durak Malta’dır. Marsilya’nın anlatımındaki kadar coşkulu bir üslupla karşılaşılmıyorsa da şehre dair genel bir memnuniyet havası seziliyor:

“Hemen her evde kuş kafesleri vardı. Maltalılar yetiştirdikleri kanarya cinsleriyle ünlü. Çok geçmeden canlı, şirin ve pitoresk olduklarını düşündüğüm bazı ana sokaklara vardık -çiçek ve çalı dolu, oymalı düzensiz İtalyan balkonları olan dar, beyaz evlerle süslü dik tepeler.”

Yukarıdaki alıntılarda ilk öne çıkan şey, yazarın Paris’ten başlayarak yolculuğu boyunca şahit olduğu olaylar, karşılaştığı, tanıştığı insanlar, gezdiği yerler ya da günlük seyahat rutinine dair izlenimlerinde betimleme kaygısı ya da gördüğünü atlamadan aktarma telaşı hissedilmektedir. Bu durumun -ileride de bahsedileceği üzere- kendisi de farkındadır. Esasen bu yalnızca Hornby’ye mahsus bir tutum da değildir. Yüzyılın öncü seyyahların seyahatnamelerinden yola çıkarak; seyyah-yazarların, metinlerinde uzun ve yoğun tasvirler ile sembolere yer veren bir anlatım akımı adına hareket ettiklerini söyleyebiliriz. İstanbul’a varmadan önce uğradığı Avrupa şehirlerini evdeki okurlarına anlatırken de bu ortak üslubun etkisinde yazmaktadır.

Avrupa toprağından uzaklaşıp Osmanlı coğrafyasına yaklaşıldıkça cümlelerindeki kötümserlik ve karamsarlık havası kendisini belli etmeye başlar. Malta’dan sonra rotadaki ilk nokta olan İzmir’e varıldığında Doğulu manzaralara da geçiş başlar; şehrin çarşı ve sokaklarında her milletten (Ermeni, Rum, Nubyalı) ve her sınıftan (siyahî köleler, Fransız bahriyeliler) insan tiplerinin yarattığı kargaşanın içinde bulunmak, çarşidan geçerken barbarca tören sahnelerine tanık olmak,

²¹ Hornby, a.g.e., s. 17.

“klkedisinin balkabağını andıran arabadaki yaşmaklı Türk kadınları”nı izlemek, Doğu coğrafyasının sunduğu en tabii görüntüler olarak tasvir edilir:

“Dar sokaklardan geçerken rehberimiz bizi alçak, karanlık bir revaklı yola soktu. Bu yol derme çatma ahşap binalarla çevrili bir çeşit avluya açılıyordu ve burası Kle Pazarı’ydı. Çok üzücü ve utanç verici bir görüntüydü! Satılmayı bekleyen yalnızca bir düzine kadar siyahi vardı, çoğu kadındı ve kimisinin küçük çocukları yahut kollarında bebekleri vardı.”²²

İstanbul’a varmadan önceki son durak olan Gelibolu’yu tasviri de İzmir’den farklı değildir. Gelibolu’ya ilişkin olarak “Bir kez de Gelibolu’da durduk: tıpkı Siros gibi denizden son derece güzel görünen bir yer, ancak içi yalnızca bir Doğu kasabasının olabileceği kadar perişan durumda”²³ diye yazarken ilk kez Doğu coğrafyasında bulunmuş biri olarak kendinden önceki seyyahların notlarından alınan ödünç bilgilerle Gelibolu’yu tarife çalışması, ötekine dair uzun tekrarların ve dönemlerin sonunda olgunlaşmış genel kabulleri benimsediğini gösteriyor.

İstanbul anlatılarına geçmeden önce başkent temsillerinde sıklıkla karşımıza çıkacak müşterek bir kelimededen bahsetmek lazım. Dönem seyyahlarının dilinde popüler olan **pitoresk** kelimesi kelimesine resmedilmeye değer (resimsi) sözcüğü, seyyahın manzaraya uzaktan, içine dahil olmadan sızarak mekana dair sabit ve değişmez anlamlar yüklemesine imkan verir. Sözcük, İstanbul için işlevseldir zira başkent, sokakları ve caddeleri keşfedilmeye çalışılmadığı müddetçe dışarıdan bakıldığında kelimenin ihtiva ettiği gibi resmedilmeye değer bir tablo gibidir. Fakat görüntüdeki (ve zihinlerindeki) tablonun seyyahın karaya ayak basmasıyla birlikte yerini karanlık ve kasvetli bir resme bırakması bulmayı umdukları pitoresk Şehir hayallerini yıkar. “Uzaktan davetkr ama içerisi köhne ve perişan” yorumunun adeta bir slogan gibi tekrarlandığını söylemek abartılı olmasa gerek. Bu sebeple, isimsiz bir seyyahın evinde duyduğu ya da okuduğu İstanbul’un ilerine giremiyor oluşu, seyyah(lar)ın zihnine yer etmiş hayali Şehir mitini yok edebileceği için anlamlıdır. Lady’nin İstanbul izlenimlerini de bu çerçevede okumak ve değerlendirmek gerekiyor:

²² A.e., s. 37.

²³ A.e.

“Uzun bir süre güvertede büyülenmiş gibi durup önce bakışlarımızı zirvesinde karların parladığı uzaktaki Uludağ’a; sonra Marmara Denizi’nin hayal meyal seçilen adalarına; üzerindeki sayısız kayıkla cıvıl cıvıl görünen ışılı Boğaza; bütün milletlerin gösterişli gemilerine; koyu renk servilikleriyle cesur Miss Nightingale’in²⁴ hasta yattığı Üsküdar’daki beyaz hastaneye; sonra da Ayasofya’nın taçlandığı ve yüksek minarelerle kaplı “güzel İstanbul’a” çevirdik. Ama tüm bunlara inanabilmek için gün ışığında görmek şart, o zamanda bir rüya gördüğünüzü sanabilirsiniz.”²⁵

İlk karşılaşma, şaşkınlık ve hayranlık duygularının iç içe geçtiği tipik tepkilerden ibaret. Ama bu ilk tepkiler, yalnızca ilk izlenimle sınırlandırılacak kadar gelip geçici de değil. Yazarın boğaz boyunca yaptığı yolculuklarda karşıdan baktığı her panoramik İstanbul resmi, ilk anın ruh hal(ler)ini sürekli kılar hatta çoğaltır. Mesela kayıkla çıktığı Kadıköy gezisi sırasında önünde duran İstanbul manzarasından aldığı zevki tasvir çabasındaki gibi benzer örneklerle eser boyunca sıklıkla karşılaşmak mümkündür.

Doğa, deniz, minareler, anıtlar, mezarlık ve servi ağaçlarının bir arada olduğu Kadıköy gezisinin sundukları, tam da seyyahların haz duyduğu İstanbul’a karşılık geliyor:

“Dün akşam Kadıköy adlı bir köye yaptığımız geziden döndük. Kadıköy, Üsküdar’ı geçince Boğaz’ın iyice genişleyip Marmara Denizi’ne karıştığı yerde. İşte kayığın dalgaların üzerinde salınırken, oturduğun yerden çevrendeki olağanüstü güzelliğe, yalnızca kendi gözlerinle görmenin azıcık da olsa bir fikir verebileceği bu rüyamsı çekiciliğe hayretler içinde baktığın yer tam burası. Belki İngiltere’ye döndüğümde, Boğaz’la kadim Marmara Denizi’nin birleştiği bu yeri rüyamda yeniden görebilirim; kayığın koyu mavi suların üzerinde salınmasını bir kez daha hissedebilirim; kar beyazı minareler ve neredeyse dalgalardan yükseliyormuş gibi görünen servi ağaçlarıyla çevrili, bütün ülkelerin gemilerinin geçtiği İstanbul’un güzelliğini; Prens Adaları’nı ve uzakta külrengi bulutları andıran gölgeli Uludağ’ı; öte taraftaysa yine denizden yükseliyormuş gibi görünen Pera’yla Galata

²⁴ Hornby, (sosyal reformcu, istatistikçi ve hemşire kimlikleriyle tanınan ve Kırım Savaşı esnasında görev yapan hemşirelerin yöneticisi olarak görev almış ve savaşta yaralanan askerlerin bakımında yapmış olduğu hizmetlerle meşhur olmuş İngiliz) Florence Nightingale ile aynı tarihlerde İstanbul’da bulunmuştur. Mektuplarının birinde İngiliz Elçiliği’nin düzenlediği bir baloda bu meşhur hemşireyle yaptığı kısa diyalogunu anlatır. Nightingale’in yanı sıra, İstanbul’da görev yapmış dönemin önemli Batılı siyaset adamlarından İngiliz büyükelçisi Lord Stratford, ressam Amedeo Preziosi ve Müslüman kılığına girerek Hac yolculuğu yapan ünlü İngiliz seyyah Richard Francis Burton gibi zamanının tanınmış kişileriyle olan kısa diyalogları ihtiva ediyor oluşunu da eserin önemli bir özelliği olarak zikredebiliriz.

²⁵ Hornby, a.g.e., s. 40.

Kulesi'ni ve büyük mezarlığın hüznü koyu yeşil ağaçlarını yeniden görebilirim.

“Kız Kulesi” Üsküdar’ın dik yamaçlarının hemen önünde, denizdeki bir kayanın üzerinde duruyor. Burası ya görülmeli ya da bir doz afyon yuttuktan veya lotus çiğnedikten sonra hayal edilmeli. Hiçbir kalem, hiçbir sanatçı burayı resmedemez.”²⁶

Wendy Shaw’un Britanyalıların manzaranın estetiğine yönelik ilgisinin on sekizinci yüzyılda geliştiğini, pitoresk dolaylamaların manzara tasvirlerinde on dokuzuncu yüzyılın ortalarıyla birlikte hızla yayıldığını vurgulaması,²⁷ Hornby’deki tasvirleme arzusunu, zamanının müşterek tavrı paydasında anlaşılır kılmaktadır. Shaw’ın “Onlar ve sanayileşmenin yırtıcılığından kaçmak için egzotik bir sığınak arayan benzer görüşteki gezginler için Şark değişimden uzak bir barınak ve zengin bir pitoresk kaynağı olmalıydı”²⁸ tespiti doğrultusunda manzaranın görüldüğünden daha çok yüceltilerek tasvir edilmesinin gerekçesi, “Acele etmeli, Doğu tamamen yok olmadan önce. Belki biz onun son izleyicileriyiz”²⁹ diyen Flaubert gibi modernleşme temayüllerine karşı Doğulu İstanbul’un, muhtemelen muhafaza edilebileceği umududur. Flaubert’in sözlerini, Fransız devriminin ve sanayileşmenin peş peşe yaşandığı, toplumsal, siyasal, bilimsel ve kültürel değerlerin yeniden tanımlandığı kaotik, huzursuz bir zaman aralığında tüm bu hızlı alt üst oluşlara tanıklık eden bir Batılı’nın haykırışı olarak görebilir ve bunu genel bir ruh hali biçiminde sunabiliriz. Zira on dokuzuncu yüzyılın hızlı sanayileşmesi sırasında yaşanan kaos, geleneksel ilişkilerden kopuş, modernleşmekte olan dünyanın yeni yaşam tarzına uygun toplumsal değerlerin henüz ortaya çıkmaması ve dolayısıyla da geleneksel ilişkiler ve değerler içerisinde kendilerine bir anlam dünyası yaratan çevreler için boşluğa düştükleri bir toplumsal hayat anlamına gelmekteydi. Bu nedenle, dönemin romantikleri ve muhafazakârları, aradıkları huzuru, kendilerinin

²⁶ A.e. s. 84. İstanbul’un panoramik tasviri hem seyyahlar hem de ressamalar için yaygın bir konudur. Ressamların panoramik resimleri için çoğunlukla tercih ettikleri mahaller “Asya tarafında Çamlıca, Üsküdar sırtları ve Bulgurlu tepesi, Avrupa yakasında ise Pera sırtlarıdır. “(...) Bu resimler arasında, kente deniz yoluyla girişte gözler önüne serilen panorama ile İstanbul limanını betimleyen manzaralar çoğunlukta bulunmaktadır.” Bkz.: Semra Germener ve Zeynep İnankur, **Oryantalistlerin İstanbulu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002, s. 202.

²⁷ Shaw, a.g.e., s. 122.

²⁸ A.e., 123.

²⁹ Behdad, a.g.e., s. 143.

kaybettikleri geleneksel yapıları devam ettirdiklerini varsaydıkları Doğu dünyasına yaptıkları fiziki ya da manevi seyahatler ile bulmaya yöneldiler. Fakat Doğu'ya özellikle de büyük şehirlerine gittiklerinde, benzer bir keşmekeşi, koşturmayı, kaotik durumu gördüklerinde kaçmak istedikleri, görmek istemedikleri durumla huzuru bulmayı düşündükleri 'geleneksel Doğu'da da karşı karşıya kalır ve rahatsız olurlar. Dolayısıyla çok zaman bilinçli bir tavırla gerçek olanı görmemeyi seçerek Doğu'yu, hayali ve kurmaca bir gerçeklik içinde yaşamaya devam ederler.

İstanbul'la ilk karşılaşmaya ve uzaktan seyrine dair anlatımlar ne kadar kalıplaşmış ise şehrin iç mahallerine ilişkin tasvirlerde o kadar bilindiktir. Genel resimden çıkıp parça parça şehre dâhil olmak seyyahların görmek istemedikleri İstanbul gerçeğiyle tanışmak anlamına gelir. Pek çok seyyah Pera ve Galata çevresindeki otellerde ya da kiralık odalarda kaldığı için şehirle ciddi anlamda ilk temasları da bu semtler üzerinden olur. Lady Hornby'nin birkaç yılını geçireceği Ortaköy'e taşınmadan önce Tepebaşı'ndaki Hotel Royal'de³⁰ (Lady bu otele sahibinin isminden dolayı Misseri (M. Missirie) Oteli der) kaldığı esnada yaptığı Pera gezileri, İstanbul'un içlerine dair ilk kanaatlerini oluşturuyor.

Semti ilk tasviri, gemiden inerek otele varışına kadarki geçen zamanda gördüklerine ilişkin. Çok çeşitli milletten ve sınıftan insanın bir arada bulunduğu şehrin ticaret, bürokratik ve sosyal hayatının en canlı ve yoğun yaşandığı yerlerden biri olan Pera'ya ayak basmak; İngiltere'de (eşinin otobiyografisine dayanarak) muhtemelen daha sınırlı bir yaşantı süren Hornby için panoramik Şark'ın büyüünden “düzensiz, kalabalık, gürültülü ve kirli” Şark'a keskin ve sert bir geçiş demektir, yazarın kendi deyimiyle “hayal dünyasından uyanmak” tır:

“Nihayet askeri birliklerin tahliyesinden önce karaya çıkmamız için her şey hazır. Merdivenin başında görevli bir asker tarafından gemiye binmeleri engellenen çok sayıda kayıkçı, Rumca bağırarak yolcu kapmak için tartışıyorlardı.

³⁰ İsmi, A. Kinglake'in seyahatnamesinde de geçen seyyahların rağbet ettiği dönemin ünlü oteli. Lady, otelden sıklıkla söz eder. Elçilikteki davetlere katılmak için bazı geceler bu otelde kalmış.

Sonunda sefil ve harap ahşap evlerin bulunduğu pis, bozuk ve kalabalık bir kaldırıma, içlerinde her türden Rum ve Türk, asker ve denizci, meyve satıcısı ve sarrafin bulunduğu karmakarışık bir grubun arasına ayak bastık.

Böyle karmakarışık bir kalabalığı, itiş kakışı, bunca farklı dil ve bağırmanın birbirine karışmasını ve envai çeşit yiyeceği tasavvur etmek kesinlikle imkânsız.

Bildiğin gibi, burası bin bir milletten insanla dolu olan “Frenk” mahallesi. İstanbul’da karaya ayak bastığın yer kayıklar, Rum tekneleri ve dar sokaklarda çarşılarla doğru alelacele ilerleyen yüzlerce insanla, büyük yün balyaları ve başka ticari mallar taşıyan hamal’larla doludur.

Derken sırtları ağır yük taşımaktan neredeyse hilal şeklini almış birkaç hamal (Türk taşıyıcılar) bulduk; dik ve dar sokaklarda hızla yukarı aktıktan, bir eşek katarının arasında sıkıştıktan, süslü atların ayakları altında ezilme tehlikesi atlattıktan, ölü farelerin, kavun kabuklarının ve kedilerin üzerinden geçtikten sonra –görmediklerimizden mutlu, gördüklerimizden midemiz bulanmış olarak- yorgun ve nefes nefese kalmış bir şekilde Misseri Oteli’ne vardık. Bana dört büyük penceresi olan, Haliç ve uzaktaki dağlara bakan çok hoş bir oda verdiler.”³¹

Pera ve çevresinin genel hali seyyahlar tarafından sıklıkla eleştiri konusu yapılmıştır. Batılı emsalleriyle karşılaştırılan semtin, kaldırımlarının kırık ve çöp yığınlarıyla dolu oluşu, sokaklarının köhne ve emniyetsiz hali, bozuk yolları ya da yollarındaki su birikintileri, aydınlatması olmayan karanlık sokakları Pera’nın ilk elde akla gelen sorunları olarak anlatılıyor. Ancak bu sorunların, Pera ölçeğinde sınırlandırılacak kadar dar kapsamda tutulmadığını, tarihî yarımada için de benzer eleştiriler yapıldığını (Hornby’nin kısa suriçi anlatımı Pera gibi olumsuz değilse de) dolayısıyla şehir adına genel bir kanaatin var olduğunu söylemek gerekir. Fakat burada tersten bir okuma yaparsak tüm bu eleştirilerin, Doğu’dan beklenen, Doğulu şehir mitini muhafaza eden unsurlar haline geldiğini de söyleyebiliriz. Zira büyüleyici İstanbul imgesi ne kadar Şark mitini besliyor ve çoğaltıyorsa köhne İstanbul imgesi de o kadar bu mitin bir başka temsil biçimi olarak İstanbul mitini diri tutmuştur. Yine Shaw’ın dediği gibi “Britanyalı gezgin, Osmanlı öteki’sinin pitoresk görünümünü yeğlerken, aslında kendisinin küçük gördüğünü iddia ettiği o düzensizlik, faydasızlık ve despotizmin korunmasını yeğliyordu.”³² Bu savın, Hornby’nin anlatımlarıyla örtüştüğünü köhne ve sefil imgesinin ya da bu türden

³¹ Hornby, **a.g.e.**, s. 41, 84-85.

³² Shaw, **a.g.e.**, s. 123.

çağrışımların, sadece İstanbul'a değil Doğu'ya ilişkin genelleyici bakışa karşılık gelerek miti sürekli kıldığını söyleyebiliriz. Örneğin; kısa bir gezinti yaptığı Gelibolu'dan “bir Doğu kasabasının olabileceği kadar perişan durumda” diye bahsettiğini söylemiştik. Doğu'ya ilk kez seyahat eden birinden gelen bu erken tanım, seyyahın daha kendi ülkesindeyken zihnine yerleştirdiği klişelerin bir yansımasıdır. Bu ve buna benzer pek çok güçlü klişe, birbirine tezat görünümüler içeren Doğu şehirleri mitini, övgü ve yerginin eşzamanda üretildiği iki pitoresk manzarada muhafaza eder.

Peş peşe alıntıladığımız Pera tasvirlerindeki kötümser tablo, yine şehrin pitoresk anlatımlarından birini sunuyor. Pera'da gördükleri kendi deyişleriyle İstanbul'un topyekûn “melankolik çürüme”sine işaret etmektedir. Hornby'nin İstanbul'a yönelttiği “kaotik şehir tasviri”, aynı dönemde Avrupalı şehirlerinde var olan çözülme ve kaosu yanında oldukça sınırlı ve başlangıç düzeyindedir aslında. Şehir ölçeğinde süregelen tüm bu itirazlar ve Doğu şehirleriyle Avrupalı muadillerini kıyaslama (Hornby'nin İstanbul'u sıklıkla İngiltere ile kıyaslaması gibi) eğilimi, hâlihazırda Avrupa'da radikal ve şiddetli biçimde yaşanan kentleşme tecrübesi görmezden gelinerek yapılır. Avrupa'daki kırsal dünyanın ya da geleneksel şehrin daha düzenli, daha az nüfuslu ve daha yavaş akan gündelik hayatının sanayileşmenin etkisiyle yerini korkutucu ve rahatsız edici sınırlarla çevrelenen yeni kent inşalarına bırakması “Avrupalı insanın hiç de hazırlıklı olmadığı”³³ bir dünyayı üretir. Bu dünyada, geleneksel Avrupalı elit çevrelerin pek de görmek istemedikleri yıkıntılar, pislikler orta yerdedir.³⁴ Bu kaotik tablonun özellikle İngiltere örneğinde ifade edilişi, İstanbul'u “düzenli ve güvenli” bulduğu İngiltere kentleriyle kıyaslayan Hornby'nin söylemini eksiltmekte hatta çürütmektedir.

³³ Robert Nisbet, **Sosyolojik Düşünce Geleneği**, terc. Yusuf Kaplan, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2013, s. 39.

³⁴ Bu yeni dünya, William Cobbett'in ifadesiyle, “İngiltere'nin bir ucundan diğer ucuna kadar, önceleri küçük çiftçilerin ve onların yaşadığı mutlu ailelerin yaşadığı evler, şimdi perişan durumdadır, bir ya da iki pencere hariç bütün dünyaya kapalı; yarı çıplak, yarı aç çocuklarına bakan, babası küçük çiftçi olan yalnızca bir işçinin görebileceği kadar ışığa sahip evler” den oluşan mahalleri üretir. Bkz.: Nisbet, **a.e.**, s. 34.

Lady'nin Pera izlenimlerine devam edelim. Gördüklerinin bir Batılı için oldukça garip olduğunu söyleyen Lady, Tepebaşı'ndaki İngiliz Büyükelçiliği'nin düzenlediği baloya giderken geçtiği arka sokakları tasvir ederken, hayat emaresi olmayan ölü bir kentten bahseder gibidir:

“Büyükelçiliğe giden grup dışında sokaklar neredeyse terk edilmiş gibi. Türk taşıyıcılar oynak “kaldırım” taşlarının ve sağda soldaki pislik öbeklerinin üzerinden atlayarak ilerlerlerken, sadece sokak lambalarının düzensiz ışığıyla aydınlanan³⁵ ve pitoresk bir düzensizlik içinde sıralanmış evlerin kapıları sıkıca kapanmış durumda. Zaman zaman bol bir cüppeye sarınmış kara bir gölge yanımızdan hızla geçiyor ve ölümün her karanlık yerde pusuya yattığını hissediyorsun, biz İngilizler için çok tuhaf bir duygu bu. Edmund birkaç subayla birlikte tahtirevanımın yanında ilerliyor. Sokak köpekleri karanlık sokak köşelerindeki yuvalarından bizi şüpheli bir şekilde süzüyor.

Pera'nın bitişiğindeki tarafta köpek, kaz ve kümes hayvanlarına, zaman zaman da eşeklere rastlanabiliyor. Otlayan ya da taşlara tırmanan keçilerle ve salıncaklarda sallanan çocuklarla da devamlı karşılaşılabilir. Ama Türkler bugünlerde her şeyi boşlamış görünüyorlar ve aynı melankolik çürüme her yerde gözle görülür durumda.

Yeniden sokaklara ulaşmak üzere mezarlıktan çıktığımızda, bütün bir şehri hasta edebilecek kadar büyük bir çöp yığınının üstünden geçmek zorunda kaldık. Çöplük, sık sık bileğine kadar içine battığın küçük patika ya da yol izleri açılacak kadar büyüktü. Azgın görünüşlü bir grup sokak köpeği çöplerin üzerinde oynuyor, havlıyor ve keyif çatıyordu. Derken büyük bir pis su birikintisine ulaştık. Şimdiye kadar gördüğüm en büyük devrik mezar taşlarından biri, bu su birikintisinin üzerine yerleştirilmişti; Türk, Rum ve Frenkler de ondan geçici bir köprü olarak yararlandıkları için memnun görünüyorlardı. İşte kutsal ve iyi korunan Türk mezarlarının hali!”³⁶

Pera ve çevresine ilişkin intibalar, Boğaziçi semtlerinden Ortaköy için de geçerlidir. Tam bir tarih vermese de mektuplarından 1855 yılının Kasım ayında semte taşındığı anlaşılıyor. Gayrimüslim nüfusun (Yahudi, Ermeni, Rum) yoğunlukta olduğu semt, sefil bir köye bakan “vahşi, insanın içini acıtan bir yer”dir. Arabaların zorlukla gelip geçtiği bozuk ve çamurlu taş yollar, dar sokaklar, tepelerden gelen koyun sürüleri, harabelerde dolaşan başıboş aç köpekler, pis sokaklar semti tasvir ederken sunduğu manzaraları oluşturuyor. Esasen tüm bu izlenimlerin yüzyılın semt ve şehir dokusuna dair bilgilenme alanı ürettiğini de eklemeliyiz. Zira

³⁵ Yazar burada “Pera'daki sokakların artık gazla aydınlatılıyor ve her bakımdan çok daha düzelmiş durumda” şeklinde bir ilave yapmış. Kitap, 1863'te basıldığı için bu gelişmeyi ekleme gereği duymuş.

³⁶ Hornby, a.g.e., s. 137, 153.

seyahatnameler, şehrin ücra yerlerine kadar sızıp fiziki çevre, konut örnekleri, günlük hayat, halkın genel kabulleri ya da adet ve törenler hakkında çok yönlü bir okuma olanağı sunabilen veri tabanlarıdır. Lady'nin mektupları da bu türden bir katkıyı sağlamaktadır. Örneğin baharın gelişiyile beraber yaşadığı evdeki günlük hayata dair anlattıkları ilginçtir. Ahşap evlerin durumlarını, ahşabın yarattığı sıkıntıları, evin bakımına ya da temizliğine dair tespitleri eğlendiricidir. Bir mektubunda baharla birlikte köşkte baş gösteren sivrisinek sorunundan ya da ahşabın içinde daha kolay yuvalanan farelerden bahseder:

“Gece yarısına doğru fareler sürüne sürüne dışarı çıkıyor ancak onlar eğlencelerini yatağımın yanında sürdürse dahi beni çok rahatsız etmiyor. Sıçanlar çatı kirişlerinin arasında süvariler hücumu kalkmış gibi koşuşturuyor ve sık sık konsol piyanosunun tuşları üzerinden hızla geçtiğini de duyabiliyorsun. (...) Sayıca çok olan sokak kedileri evlerin tepesinde oturuyor, bağırıp çağırarak birbirleriyle dalaşıyor ve hiçbiri de saygıdeğer Batılı kedigillerin aksine sıçan ve fareleri avlamıyor.”³⁷

İfadelerinden anlaşılacağı gibi bir yabancınn gözünden yabancı bir şehrin sosyal ya da gündelik hayatını takip etme konusunda oldukça cömert bir anlatım sunar.

Ancak sıklıkla vurguladığımız üzere seyahatname, sadece saf bir merak duygusunun yol açtığı metinler olmalarının ötesinde aynı zamanda Şark imgesini (zıt imgeler üzerinden) çoğaltarak oryantalist söyleme kaynak temin eden veri tabanlarıdır da. Ortaköy'ün de benzer biçimde zıt imgeler bağlamında tasviri yapılıır. Semt, Hornby için Ortaköy Camii'nin etrafına tesir eden sınırlı güzelliğinin dışında Doğulu bir kasabada görülebilecek kadar perişandır. Caminin kandillerinden yayılan ışığa atfedilen “bir tarafta güzellik ve ihtişamı, diğer taraftaysa fakirlik, pislik ve yıkıntıyı aydınlatıyor”³⁸ mecazı, güzel ve çirkin imgesini aynı pitoresk temsilde bir araya getiriyor.

Aşağıdaki ifadeler, semte ilişkin kanaatlerinin özeti mahiyetindedir:

³⁷ A.e., s. 250-253.

³⁸ A.e., s. 109.

“Padişah’ın tam da burada inşa ettirdiği iki minareli, güzel, kar beyazı camiye hayran hayran bakmak için bir süre durduk; ardından yaklaşık bir yıl önce yarı yarıya yanmış ve henüz yeniden inşa edilmemiş, şimdiye kadar görmüş olduğum en pis köyün içinden, su damlatan pejmürde çadırlarında hâlâ ekmek satan fırıncıların ve evlerin yıkıntıları arasında ısınmaya çalışıp titreyen azgın köpeklerin arasından geçerek tepeye tırmanmaya başladık.

Bir an için moralim bozuldu ve kendi kendime “Bu perişan yerde daha ne kadar yaşamak zorunda kalacağız?” diye sordum. Gel gelelim hoş bir bahçe içindeki küçük, şirin eve vardığımızda, durum o kadar da kötü görünmez oldu.”³⁹

Ortaköy ve Pera örneklerinin sadece kendi ölçeklerinde kalmayıp İstanbul için genel bir kabule dönüştüğünü tekrar ifade edelim. Bu kabul, İstanbul’u, semt tasvirlerinden yola çıkarak İngiltere ile kent düzeni açısından bir karşılaştırmanın konusu yapar. Ortaköy ve Pera tecrübesinden üretilen imgeler, Hornby’nin İngiltere’deki kent yönetimlerine yönelik hayranlığını çoğaltan bir işlev görür. Böylelikle İngiltere, “köhne İstanbul” gibi değersizleştirilen bir imge üzerinden yüceltilir. Tasvir ettiği gibi bir şehirde yaşayan İstanbul halkının da İngiltere’deki “(...) mükemmel hükümetin inşa ettiği okul ve hastaneleri, yolları ve kaldırımları ayrıca aydınlatılmış caddeleri kavramasının neredeyse imkânsız olduğunu” yazar.⁴⁰

Tüm bu kötümser tablo, gerçekte Hornby’i mutsuz etmektedir. Flaubert’in hayalî Doğu’yu yitirmekten korkması gibi Hornby de anlattığı İstanbul için üzgün, hatta kederlidir. “(...) Kirli caddeleri, yıkık dökük camilerle çeşmeleri ve her şeyin yanlış gittiğini görmekten kahroluyorsun. Aslında insan helak oluncaya kadar İstanbul için kederlenip, yas tutup yakınabilir.”⁴¹ diye yazdığı İstanbul’a yaklaşımındaki acıma dolu üslup, bir anlamda, üstünlük duygusunun yalnızca küçümseme gibi tek bir ifade şekli olmadığını, Flaubert’in cümlelerinde karşımıza çıkana benzer zaman zaman şefkatli⁴² bir yaklaşımla da İstanbul’u kendi kentleriyle eşit görmediğini şu sözlerinde belli eder:

³⁹ A.e., s. 102.

⁴⁰ A.e., s. 117.

⁴¹ A.e., s. 365-366.

⁴² Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, s. 117.

“İngiltere’de rahat bir evde, güzel bir oturma odasında insan kimi zaman sıkılabiliyor, gündelik yaşamın tekdüzeliğinden usanıp hayatına heyecan gelmesini isteyebiliyor; ama yabancı bir Doğu ülkesinin sunduğu yenilikler sona erdiğinde, zihniniz yorgun düşüp canınız uzun uzadıya keyfini çıkarabileceği bir şey istediğinde, sizi hasta edecek bir mangal ya da kötü tasarlanmış bir sobanın tütmesiyle boğulacak duruma gelmek arasında bir seçim yapamadığınızdan ayaklarınız buz, parmak uçlarınız mosmor kesildiğinde, bir nehir gibi akan pislikler yüzünden sokağa çıkamadığınızda ve güzel Boğaz yumurta kabuğunu andıran kayıklarınızla açılmayacağınız kadar dalgalı olduğunda, tüm kemiklerinizin sarsıldığını hissedeceğiniz bir talikaya binme kararını bir türlü alamadığınızda (bu talikalar acımasız bir şekilde dur durak bilmeden saatte iki mil hızla savrula savrula ilerler), masanızın üzerinde duran üç kitaba bir göz atıp hepsini üçer kez okuyup uzun bir süre başka kitap gelme ihtimalinin olmadığını umutsuzca hissettiğinizde, Karadeniz’den esen bir poyraz pencerelerinizin önüne enkaz parçaları fırlatıp köşkünüzün ince tahtalarının arasından karlar girdiğinde, pilav hazırlanıp da akşam yemeğine kimse gelmediğinde ve Pera’nın karanlık sokaklarında her gece işlenen cinayetlerle soygunları düşündüğünüzde, işte o zaman alev alev yanan şömineler, en azından soygunculardan korunan güvenli caddeler ve iyi ışıklandırılmış yollar gözünüzde dolu dolu tütüyor.”⁴³

Batılı seyyahın kolektif muhayyilesindeki en benzersiz ve heyecan verici İstanbul tasvirleri, aşağıda alıntıladığımız gibi şehirle hiç temas etmeden uzaktan seyrederek idealize ettikleridir:

“Burada bir tepe uzaktan güzel görünüyor, ama oraya vardığınızda bir eğreltiotu ya da “bir diken,” küçük ya da güzel ve huzur verici hiçbir şey olmadığını görüyorsunuz; ne bir kulübe, ne küçük bahçeler var. Ama bu dünyada insanın bir şeyin değerini tam anlaması için ondan uzakta olması gerekiyor.”⁴⁴

Uzak İstanbul manzarası, hemen hemen hiçbir seyyahın söz etmeden geçemeyeceği bir etki alanı oluşturarak Batılı gezginin Doğu’ya kaçış arzusunu teşvik eder. Bir önceki satırlarda söz ettiğimiz imaja tezat oluşturan bu düşsel manzara(lar), seyyahların katkıda bulunduğu birbirini tekrar eden bir tür standartlaşmış İstanbul tasvirlerini üretir. Bu sayede seyyahın şehri ilk görüşündeki hayranlık halinin bir süreklilik arz ettiğini söyleyebiliriz. Süreklilik halinin Hornby’nin anlatımlarında yer bulduğunu “yalnızca görmek bile yeterli; yeniden cazibesine kapılıyor ve onun büyüğü dışında her şeyi unutuyorsunuz” ifadesinden ve İstanbul’la ilgili diğer pek çok tasvirinden takip etmek mümkün.

⁴³ Hornby, **a.g.e.**, s. 115-116.

⁴⁴ **A.e.**, s. 337.

Hornby'nin semt tasvirlerindeki karamsar üslubu, uzaktan seyrettiği İstanbul'u anlattığında yerini "büyüsüne ve cazibesine kapıldığı" başkent temsillerine bırakacaktır:

"Bu harika denizin üzerindeyken, Türk köy ve kasabalarındaki tüm sefalet ve felaketleri unutuveriyor ve kayığın dalgaların arasında ok gibi ilerlerken sarayları, bahçeleri ve uzaktaki dağları seyre dalıyor, buranın dünyanın en güzel yeri olduğunu düşünmekten başka bir şey yapamıyorsun.

Denizden bulut gibi yükselen Prens Adaları'nın ve rüyamsı bir uzaklıkta ışıldayan kar ve buzla kaplı Anadolu dağlarının Marmara Denizi'nde yarattığı etkiyi hayal edebilirsin. Kayıkta baharın sıcaklığını hissetmek ve bulutların da üzerinde parlayan kar kümelerini seyretmek çok harikaydı.

Denizin üzerindeyken burası o kadar güzel ki bakarken gerçek olduğuna inanamıyorsun.

Burası hakkında kötü bir şey söylemek, müthiş bir güzelin arkasından konuşmakla aynı -o yalancı, hain, binlerce kusuru var ve muhteşem güzelliği bile başkalarına acı ve üzüntü veriyor. Yine de, onu yalnızca görmek bile yeterli; yeniden cazibesine kapılıyor ve onun büyüü dışında her şeyi unutuyorsunuz. Yeni yılın bu ilk sabahında, saraylarla süslü kıyılar, çok renkli tepeler, servilerin gölgelediği mezarlıklar ve güneş ışınlarının tam üstünde parlayıp öne çıkardığı, daha önce hiç görmediğiniz uzaktaki bir manzara, her zamankinden daha farklı ve daha ilginç görünüyordu."⁴⁵

Tasvirlerin ortak noktası, seyyah(lar)ın bulmayı arzuladığı Doğulu İstanbul'u çağrıştıran tüm sembolleri içerisinde barındırmasıdır. Boğaz, saraylar, servilerle gölgeli mezarlıklar ve bu manzaraya eşlik eden adalar silueti.⁴⁶ İstanbul'a yakıştırdığı yalancı, hain, acı, muhteşem güzellik, cazibe ya da büyü gibi birbirleriyle çelişen nitelermelerin aynı cümle içerisinde kullanılması şehre dair gizemi arttıran bir işlev üstlenir. Temas etmeden yalnızca seyircisi olduğu her manzara, İstanbul üzerine inşa edilmiş kolektif algıyı ve hayal edileni yüceltir. Lamartine'nin "Göğün ya da denizin şeffaf aynası ancak bu güzellikleri görüp tümü ile aksettirebilir: Hayalimde onları böyle görür ve saklarım; ama anılarım ancak birtakım ayrıntılara başvurmakla onları canlandırabilir. Bunun için, yazılarımı, görüden görünüye, burundan buruna, körfezden körfeze, kürek vuruşundan kürek vuruşuna düzenleyelim. Bir ressamın Boğaz'ın bir kıyısını resimlemesi için bir yıl ister. Her bakışta burası değişir, her

⁴⁵ A.e., s. 132-133, 150-151.

⁴⁶ Asya yakası ve Büyükada'ya dair izlenimleri, Ortaköy ve Pera örnekleri gibi değildir, Pera'daki hastalık dolu sokakların aksine şehrin bu tarafının havası temiz ve güzeldir.

değişiklikte de yeni yeni güzellikler meydana çıkar. Bunları birkaç sözle nasıl tarif edebilirim?”⁴⁷ demesi gibi seyyahların “her bakışta” anlatımlarına yeni eklemeler yaparak zenginleşmesine ve güçlenmesine katkı sağladıkları egzotik İstanbul imgesi, hem oryantalist literatürde hem de evdeki okurun zihninde kalıcı kılınır. Said, “öncü seyyahların, şairlerin kabul ettiği Doğu imajı kabul gördü” derken Lamartine gibi etkin seyyahların sunduğu katkıyı vurgular gibidir. Lamartine’in sözlerinin de Hornby’nin manzara tasvirlerinde doğrulandığını görmek mümkün. Kendisinin de vurguladığı üzere kimi zaman abartılı bir tasvir çabası içinde dahi olsa özellikle Boğaziçi’nin farklı hallerini (gece ve gündüz zamanları ya da hava durumu gibi) gülümsemek, kızmak, dokunmak, hiddetlenmek gibi insana has özelliklerle tasvir ederek kişileştirmesi, anlatımındaki çeşitliği arttırmasını ve Lamartine’in dediği gibi her bakışta değişen, güzelleşen İstanbul’u ifade edebilmesini sağlıyor:

“Boğaz kesinlikle dünyadaki tüm bakışları üzerine çekmesi için oluşturulmuş bir güzelliğe sahip. Gülümsediğinde dünyadaki hiçbir şey ondan daha ışıltılı ve parıltılı olamaz; kızdıındaysa dizginlenemeyen, vahşi, yine de zarif bir hiddete bürünüyor; civar tepelere kara bir kasvet çöküyor, uzun servi ağaçlarıysa onun bu fırtınalı mizacı karşısında görkemli bir itaatkârlık sergilercesine başlarını eğiyor.

Kimi insanlar onun en çok bu halini severlerken, kimileri usulca kıyıya doğru mırıldandığı ve büyüğü beyaz sarayları, gölgelenmiş gül ve portakal bahçelerini ve kokulu rüzgârın savurduğu ıtırli dalları resmettiği sıradaki sessiz, rüyamsı halini yahut daha sakin gecelerde ona uzanan her dokunuşu bir altın parıltısıyla yansıtmasını ve soluk gri ışık boyunca altın yıldızlarla birlikte ışımasını seviyorlar.

Bu tasvir çabam seni sıkabilir, ama gerçek güzelliğin karşısında asla sıkılmazsın.”⁴⁸

Hornby’nin İstanbul anlatılarının en elverişli ilham kaynağı, **Binbir Gece Masalları**’ndan yayılan ve sabitleşen imajlar, Doğu’yu hatırlatan her türden menfi ve müspet imgeler, imalardır. Masallar, seyyahın sadece şehrin fiziki tasvirleri değil, şehir halkına ya da tanık olduğu sıradan bir hadiseye dair anlatımlarının da çıkış noktasını oluşturuyor. Her hoşnut kaldığı ya da gizemli bulduğu durum, Hornby’e

⁴⁷ Lamartine, **a.g.e.**, s. 95.

⁴⁸ Hornby, **a.g.e.**, s. 80.

Binbir Gece Masalları'ndaki hikâyeleri hatırlatır.⁴⁹ Padişahın sarayını, mezarlıktaki Türk kadınlarını, ışıklandırılmış camileri, şehrin kalabalığını, bir biçimde masallarla ilişkilendirerek anlatır. Beylerbeyi Camii'nden bahsederken, “Karşıda, Anadolu yakasındaki Beylerbeyi Camii buradan çok zarif bir obje gibi görünüyordu. Aşağısındaki karanlık suların çok ötesine kadar, serpintilerinin ortasında mor tonlarında dalgaların bulunduğu altın bir ışık şelalesi olarak yansıyor: Tıpkı **Binbir Gece Masalları**'ndaki Altın Su Çeşmesi'ni andırıyordu; aradaki tek fark benim sihirli şişenin peşinden sihirli dağa çıkmak yerine pencerenin yanındaki rahat sedirde oturuyor olmamdı.”⁵⁰ demesi veya Dolmabahçe Sarayı'nı konu etmesi gibi: “Saraydan çok etkilenmiş, söylediklerine göre **Binbir Gece Masalları**'ndan çıkmışa benziyormuş.”⁵¹ Bu alıntıların, her ayrıntıda ifadesini bulabilmesinin mümkün olduğunu belirtmiştik. Örneğin, Büyükdere sahilinde gezerken bir balıkçının tuttuğu balıklara dair “İnsana ‘**Binbir Gece Masalları**'nda büyümlü gölde bulunan balıkları hatırlatıyordu. Bu balıkları dört yüz altından fazlası için dahi tavaya koymazdım. Duvar kesin kes aralanır, Mısırlı bakire mersin ağacından asası ve gizemli güzelliğiyle beliriverirdi...” masalını anlatırken de seyyahların konakladıkları mekânlara dair yorumlarında da masallara atıf vardır: “Türkiye'de gerçekten iyi evlerin hiçbir zaman dayalı döşeli olarak kiralanmaması ya da yabancılara açık olmaması. Hiç Türk oteli ya da seyyahlar için bir barınak yok, ‘**Binbir Gece Masalları**'ndaki kervansaraylarla köylü kulübeleri var.”⁵²

Tarihi yarımada ile ilişkin az sayıda anlatımın, Hornby'nin eserini sınırlandırdığını ifade etsek de yazar, herkesin yürüdüğü yolları izlemekten ve herkesin kendisine mutlaka görmesi gerektiğini söylediği yerlere gitmekten hoşlanmadığını söyleyerek aslında bu sınırın sebebini açıklar. Şehrin bu kısmıyla

⁴⁹ “A. Galland, oldukça büyük tesiri olan **Arabian Nights** (1704-1717) kitabının çevirisini 18. yüzyılın başında yayımladığında Doğu dünyası ile ilgili şeylerin tadılmasına kesinlikle yardımcı oldu. O zamandan beri İslam, artık Deccal ülkesi olarak değil, esas itibarıyla iyi ve kötü, söz dinlemez cinlerin doldurduğu efsanevi bir atmosferde varolan egzotik ve pitoresk bir kültür ülkesi olarak görüldü. Bu bütünüyle, Avrupa'nın peri masallarından oldukça tat alan bir dinleyicinin memnun olacağı bir husustu.” Bkz.: Rodinson, **a.g.e.**, s. 172-73.

⁵⁰ Hornby, **a.g.e.**, s. 314.

⁵¹ **A.e.**, s. 345.

⁵² **A.e.**, s. 52, 252.

ilgili aktardıkları, bir Ramazan ayında gerçekleştirdiği suriçi gezisine dayanmaktadır. İftar zamanı ve sonrasını içine alan uzun ve detaylı tasvirinde önceki anlatımlarındaki sembolleştirme eğiliminin aksine daha yalın ve gerçekçi üslubu dikkati çekiyor. Şehzadebaşı'nı ve buradaki Ramazan geleneğini canlı bir şekilde sunan yazar için semt, Doğulu hayatını karakterize eder biçimde rengârenk feraceleri içerisinde koyu renk gözlü güzellerin görülebildiği, servi ağaçlarıyla gölgeli mezarlıkların olduğu pitoresk bir yerdir:

“Şehrin tüm ahalisi günbatımından iki saat önce yollara dökülüyor. Erzak alışverişi ve gezinti yapma zamanı bu. Bayezid Camii'nin bulunduğu yerden Sultan Mehmed Camii'ne kadar giden uzun ve çoğu yerde geniş sayılabilecek bir yol var. Burası bütün hayatın merkezi. Sağlı sollu her tür dükkânla dolu ve aslen bir pazar olan bu yol, özgün halini büyük ölçüde kaybetmiş durumda. Dükkânlar yerlerini neredeyse kesintisiz sıralanan kahvehanelere bırakmış ve pazar, bir gezinti yolu haline gelmiş. Özellikle adını oradaki güzel camiden alan Şehzade isimli sokak için geçerli bu. Sokağın ortasını, içinde koyu renk gözlü güzellerin olduğu iki, hatta bazen üç sıra at arabası işgal ederken, dükkânların önündeki revaklar güzel şeyleri hayranlıkla inceleyen rengârenk feraceli kadınlarla dolu. Burası İstanbul'un Rotten Row'u,⁵³ hatta batan muhteşem bir güneşin ışıklандırdığı değişik balkonları, zarif minareleri, servi ağaçları ve evlerin arasında kalmış gölgeli mezarlıklarıyla, burası aynı derecede karakteristik, hatta daha pitoresk bir yer.”⁵⁴

Bu başlık altında ayrıca Hornby'nin kent içindeki düzenlemelere dair izlenimlerine de yer vermek gerekir. On sekizinci yüzyılda Boğaziçi'ne doğru yoğunlaşan yerleşme eğilimi, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Dolmabahçe ile Beşiktaş arasındaki hat üzerinde bir dizi sarayın ve caminin inşasıyla neticelenir.⁵⁵ Bunlardan biri olan Dolmabahçe Sarayı'nın⁵⁶ inşası, Hornby'nin şehirde ikameti

⁵³ 19. yüzyılda Londra'da üst sınıflar arasında revaçta olan Hyde Park civarındaki yürüme yolu.

⁵⁴ A.e., s. 285.

⁵⁵ Çelik, a.g.e., s. 103.

⁵⁶ Dolmabahçe Sarayı'na dair anlatımı, Abdülmecid'in sefaret mensuplarına verdiği yemeğe katılan eşinin tanıklığı üzerindedir. Yine **Binbir Gece Masalları**'ndan esinlenerek kurulan tasvirde sarayın ziyaretçiler üzerindeki etkisi dolaylı yoldan evdeki okura aktarılır. “(...) Söyleyeceğim şu ki sıradan ölümlüler evlerine büyülenmiş bir şekilde dönüyorlar -ne bir fazla, ne bir eksik- ve daha sonra Tenyson'ın Harun er-Reşid'in sarayı gibi bir sarayı ziyaret etmiş olmalarına inanmıyorlar; yalnızca “sakin ve gümüş gözkapaklı İran güzeli” ortalıkta görünmüyor. Ancak eleştirmenler, yani sarayın “tamamlanmış” olmadığını söyleyen mutsuz ölümlüler, kusurların peşine düşüp sarayın güzellik fikrini ve rüyamsı etkisini gözden kaçırıyorlar. Hiçbir şey bu kar beyazı sarayın Boğaz'ın koyu mavisi sularına yansıyan gölgesi kadar güzel olamaz”. Hornby, a.g.e., s. 345.

sırasında tamamlandığı için sarayın inşasıyla birlikte bölgedeki değişimlere ve yeniliklere ilk elden tanıklığını sağlar. Saraya ilişkin kanaati, hayranlık derecesinde olumludur. Ancak bir taraftan da halka açık yapılar, camiler ve çeşmeler köhne ve ihmal edilmiş haldeyken padişahın büyük borçlar içerisinde saray inşa etmesini hayli kınar.⁵⁷

Yeni sarayın Dolmabahçe'ye taşınması ile birlikte sarayın yapıldığı Tophane semtinde yeni yolların yapılması ya da var olanların yenilenmesi hız kazanmış bu sayede semtin zaman içinde pek çok mahalleye bölünerek genişlemesi mümkün olmuştur. Hornby de bu inşa çalışmalarını, Ortaköy'den Pera'ya doğru yaptığı bir yolculukta tanık olarak kaydeder. Boğazın ve Üsküdar'ın yer aldığı genel şehir manzarasını tasvir ederek Dolmabahçe ve Pera arasında yapılan yolun Avrupalılar için öneminden bahsederek bunun, hüznü ve melankolik olarak tanımladığı padişah Abdülmecid'i neşelendirdiğini söyler.

“Dolmabahçe'yi geçtikten sonra sarsıntı eskisinden de beterdi. Yol aniden dik bir yokuşa dönüyor ve bizim kaldırım taşı dediğimiz şeylerin bir tarlanın ortasına atılmasından ibaret. Bu turmanın yarısından önce Boğaz büyüklüğü bir manzara gibi ortaya çıkıyor: Padişah'ın beyaz mermer sarayı, ışıltıyan Boğaz, Anadolu tepeleri, servi ağaçları ve değişik köylerin minareleri senin altında kalıyor ve eğer çok şanslıysan, talikan devrilmeden zirveye ulaştığında, Marmara Denizi, uzaktaki dağlar ve daha yakında Üsküdar'ın güzel tepeleri, maruz kaldığın tüm sarsıntıları unutturacak bir güzellik sergiliyor. Aşağıda sağda Padişah'ın yeni yaptırmakta olduğu Dolmabahçe'den Pera'ya uzanan yolu görebiliyorsun. Şehrin bu yeni girişi herkes, özellikle de Avrupalılar için müthiş bir rahatlık sağlayacak. Bu yolun denetlenmesi ve yeni sarayının inşaatındaki ilerleme, Padişah'ın tek neşe kaynağı gibi görünüyor.”⁵⁸

Esasen tüm bu inşa sürecinin ortaya çıkardığı değişen İstanbul resmiyle kendi ülkelerinde yaşadıkları gelişmelerin bir benzeriyle huzuru bulabilecekleri Doğu'da da karşılaşmaları, Batılı seyyah için rahatsızlık ve hayal kırıklığı oluşturan beklenmedik bir durum olduğunu dile getirdik. Doğu'nun Batılılaşma çabası, Doğu'ya nostaljik bir ilgiyle yaklaşan yüzyıl seyyahı için kendi ülkesinden “kaçışa

⁵⁷ Yazar, burada Edmund Hornby'nin otobiyografisinde vazifesini anlatırken, kendisinin Osmanlı Devleti'ne verilen kredinin, saraylara ve hareme harcanmasını denetlemek üzere gönderildiği biçimindeki ifadesini hatırlatır gibidir.

⁵⁸ A.e., s. 180.

teşvik eden arzuya aykırı"dır çünkü.⁵⁹ "(...) Doğu, 'dünya'dan sıkılan ya da orada yaşamak için yeterli şeye sahip olmayan herkes için en mükemmel sığınak olmalı" diye yazan Hornby, özellikle halkın kültürel hayatında Doğu nostaljisine tezat oluşturan değişimlere tanık olduğu için de kaygılıdır. Buna rağmen ülkesindeki benzer yenilikleri başkentte görebilmekten de hoşnuttur. Yayalar için kaldırım döşeli su birikintileriyle dolu olmayan yeni yolların varlığı ya da sokak lambaları olması gereken yeniliklerdir. Bu sebeple mektupları için Doğu nostaljisinden haz alan fakat modernleşme eğilimine de kayıtsız kalamayan bir seyyahın kararsız metinleridir demek mümkün:

"Padişahın yeni sarayına yaklaşırken mükemmel bir yolun üzerinde olduğumuzu hissetmek çok iyi geldi, yayalar için kaldırımlar, ağaç dikilmiş bir bulvar ve gazın beklemesini bekleyen sokak lambaları var: Çok yaşa Abdülmecid! Kedi ya da maymun gibi bir şeylere asılmak yerine, sonunda sakince oturup çevreye akılcı yaratıklar gibi bakabilmek büyük bir rahatlıktı. (...) Her çeşit konfordan şımarmış olan siz İngilizlerin, o kısacık yolun bizim için neler ifade ettiğini anlamamız çok zor."⁶⁰

Pitoresk İstanbul başlığı ile göstermeye çalıştığımız, seyyahların yabancı bir coğrafyada görüp yaşadıklarını sadece övgü odaklı ya da sadece tenkit ederek sunmadıklarını, içerisinde her iki karşıt ifade biçiminin de var olduğunu ve bu sayede daha güçlü bir imge ürettiklerini vurgulamaktır. Zira Doğu'yu ve Doğuluyu tanımlayan sıfatları çirkin-güzel, barbar-zarif, bilge-cahil ikilemelerindeki gibi birbirine aykırı ancak birbirini inşa eden kabuller biçiminde düşünmeliyiz.

D. Padişah ve Türk İmgesi

"Tek bir şey beni çok şaşırtıyor, o da Türkiye'yle ilgili tüm kitapların çoğunu istila eden abartı. Bu kitapları okusanız, Türklerin işsiz, ama mutlu; fakir, ama hoşnut olduklarını sanırsınız. Oysa gerçek durum ne kadar da farklı!"⁶¹

⁵⁹ Shaw, **a.g.e.**, s. 121-22.

⁶⁰ Hornby, **a.g.e.**, s. 178-179.

⁶¹ **A.e.**, s. 127.

Seyyahların hakikate bağılıklarını okura bildirme, bu sayede yazdıklarının güvenilir olduğunu onaylatma ihtiyacı pek çok seyyahın görmezden gelemediği bir konu. Montagu'nun, Nerval'in ya da Kinglake'in bu türden kaygılarla okuru doğruya yönlendirmeye, yerleşmiş yanlış algıları bozmaya teşebbüs ettiklerini biliyoruz. Hornby de çağdaşları gibi okuru uydurma bilgilere karşı uyararak yazdıklarının güvenilir kabul edilmesini ister. Yalnız saydığımız seyyahların, Doğu'ya ilişkin kalıplaşmış önyargıları bozmaya yönelik bir tutum içinde olmalarına karşın Hornby'nin -yukarıdaki satırlarda da fark edileceği gibi- Türklere dair oluşan(nispeten) olumlu kanaatlerin abartıldığı görüşü ağır basar. Her ne kadar yazdıklarının doğruluğuna güvenilebileceğini okuru iknaya çalışsa da özellikle Türkler hakkındaki pek çok yerleşik algıyı ve klişeyi tekrarladığını ifade edebiliriz. Batı'nın ürettiği bilginin ve teknolojik ilerlemenin farkında olmayan, cahil ve tembel Doğulu klişesinin, Türk askerlerinin “dürbün” ile tanışma örneğinde doğrulanması gibi. Boğaz gezilerinden birinde karşılaştığı ve “zavallı” diye nitelediği Türk askerlerinin elindeki dürbünü merak ettiğini görünce denemesi için askere veren Hornby, askerın dürbünle baktığında çok korktuğunu, dürbünü “tekinsiz”⁶² bularak bir daha bakmaya cesaret edemediğini yazması ötekinin korkak ve geri kalmışlığıyla ilgili klasik algıyı hatırlatan bir vurgudur. Öte yandan askerlerin kendisine yönelik “yüce İngiliz kaptanları” şeklindeki hitabının yarattığı üstünlük duygusu, eserin bütününe yayılan güçlü bir imparatorluk mensubu özgüveninin yansımasıdır ki bu vurguyu örtük ya da aşikâr biçimde eseri boyunca hissettirir.

Eşinin vazifesinin sağladığı politik ve sosyal çevrenin, Hornby'nin padişah ve Osmanlı bürokratlarına ilişkin kanaatlerinin oluşmasını temin eden en önemli kaynak olma ihtimali yüksektir. Bulduğu bu ortamlardan edindiği izlenimler, çoğunlukla bürokratların ahlaki zaaflarına, politik statülerini kötüye kullandıklarına dair eleştirilerden oluşuyor. Ağır eleştirilerin muhatabı olan bürokratların neden olduğu ya da ürettiği tüm bu yapılanmada padişah pasif ve edilgendir. “Uyuşuk”, “yorgun”,

⁶² A.e., s. 82.

“yumuşak” ya da “melankolik”⁶³ gibi nitelermelerin, Sultan Abdülmecid’in devlet idaresinde etkisiz ve zayıf kaldığı imasına karşılık gelen padişahın pasif ve edilgen olduğuna ilişkin gerçekliği inşa eden bir fonksiyonu vardır. Bürokratlar ve padişah ekseninde biçimlenen tüm bu vasıflar ve tanımlar aslında Türkler başlığı altında daha genel bir kabulü de doğuruyor. Bu kabul Hornby’ye, Türklerin hem çaresiz, aldatılmış, gaddar, yalancı aynı zamanda da soylu, çalışkan olabilecekleri yönünde geniş ve işlevsel bir anlatım olanağı sunuyor.

Fransızca ve Batı müziği dersleri alan, **Illustration** gibi dergi ve gazetelere abone olup Avrupa yayımlarını takip eden Abdülmecid, saltanatında İstanbul’daki Batılı çevreler ile yakın ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Abdülmecid, Osmanlı padişahlarının, sefaretlerin düzenlediği davetlere katılma gibi bir geleneği olmamasına rağmen bir elçilik balosuna katılan ilk padişah unvanına sahiptir. Saltanatı boyunca pek çok yabancı elçilik balosuna iştirak eden Abdülmecid’i sadece İngiliz elçiliğinin değil Fransız elçiliğinin tertiplelediği balolarda da görebilen Hornby, bir yabancı için fazla sayılabilecek derecede padişahı gözleme imkânı bulur. Gerçek ve doğru bilgiyi aktardığını söyleyen Hornby, padişah hakkında değerlendirme yaparken de buna atıf yapar. Padişahı ilk kez İngiliz elçiliğinin düzenlediği bir baloda gören Hornby’e göre Abdülmecid, kendi saltanatında memurlar için resmi kıyafet kabul edilen istanbulin içinde “sade ve hüznü”dür:

“(...) Abdülmecid sessizce, Lord ve Leydi Stratford,⁶⁴ onların kızları ve hemen arkalarında debdebeli bir paşalar topluluğuyla birlikte balo salonuna girdi. Önünde gerçekten güzel manzara karşısında belirgin bir sevinç ve zevkle durakladı, sonra her iki tarafa da eğilerek selam verip gülümseyerek ilerledi. Birkaç basamak yükseltilmiş kadife ve altın yaldızlı bir koltuk, onun oturması için balo salonunun bir kenarında ortaya yerleştirilmişti; ama koltuğa yönlendirildiğinde oturamayacak kadar keyifli görünüyordu ve ayakta durup küçük bir çocuğun maskesiz neşe ve sadeliğiyle çevresine bakmaya devam etti. Manşet ve yakası koyu kırmızı olan ve üzeri elmaslarla kaplı koyu mavi bir istanbulin giymişti. Kılıcının kabzani da tamamen elmaslarla

⁶³ Lamartine’in detaylı Abdülmecid tasviri, Hornby ile benzerlik gösterir “(...) padişahın bakışında genç bir adamın çekingenliği, yüz çizgilerinde hafif bir melankoli havası sezilir; duruşu yorgunca gibidir, erken acı çekmiş erken düşünceye dalmış bir adamınki gibi.” Lamartine, **a.g.e.**, s. 166.

⁶⁴ İngiliz elçisi Stratford Canning’in saray ve Abdülmecid üzerindeki politik etkinliği kendisine “taçsız sultan” lakabının yakıştırılmasına sebep olmuştu. Bkz.: Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, **DİA**, c.1, s.261.

kaplıydı. Elbette başında yine hiç eksik olmayan fesi vardı. Son derece ilginç görünümlü biri. Uyuşuk ve yorgun duruyor ama konuşmaya başladığımızda güzel, koyu renk gözleri parlıyordu ve görebileceğiniz en içten ve can alıcı şekilde gülümsüyor.

Doğrusu Padişah'tan çok etkilendim, çevresini saran paşaların çoğundan çok farklı, dokunaklı derecede iyi kalpli, sade ve hüznümlü!”⁶⁵

Bizzat kendisinin tanıklığından ve yakınlarından (padişahın hekimi olduğunu söylediği Doktor Zohrab) edindikleriyle biçimlenen tasvire göre Abdülmecid, merhametli ve iyi yürekli ancak “hırsızlığı huy edinmiş fanatik nazırlarının korkusundan” dolayı zayıf ve korkaktır. Siyasi etkinliğine ilişkin yorumlarının yanı sıra Abdülmecid’e sıklıkla atfedilen eşlerinin çokluğu, harem halkının israfa varan harcamaları ve padişahın içkiye düşkünlüğü konuları da Hornby’nin bahsettiği diğer meseleler. Kendisine anlatıldığı biçimiyle “isyankâr kadınlara vurmak için elinde bir kırbaçla” dolaşan haremağasının kontrol ettiği haremde kadın sayısı yedi yüz, padişah eşlerinin sayısı ise yedidir.⁶⁶ Harem hanımlarının yüksek miktarlardaki mücevher ve kıyafet harcamaları yüzünden padişahın büyük borçlar altına girerek devlet hazinesini zarara uğrattığını söyleyen Hornby’ye göre devlet idaresindeki yetersizlik ya da haremindeki başıbozukluklar neviden huzursuzluklar padişahın içkiye meyiletme sebebidir:

“İngiliz Sefiresi’nin düzenlediği bal costumé, hayal edebileceğiniz en muhteşem ve pitoresk balolardan biriydi; başlı başına bir mektubu hak ediyor, onun için size kapsamlı bir mektup göndereceğim. Lord Stratford nazik bir şekilde Edmund’tan, Padişah’ı girişte karşılayacak maiyetine katılmasını istedi. Çok ilginç bir manzaraydı. Avlu ve büyük merdivenlerde bizim Highlanders ve Lancers askerleri sıralanmıştı. Top atıldı ve bando “Tanrı Kraliçeyi Korusun”u çaldı. Sarayın avlusu pırıl pırıl aydınlatılmıştı. En parlak kandillerle oluşturulan “Abdülmecid” ve “Victoria” yazıları, Türklerin yaptığı gibi karanlıkta asılı duruyor ve gecenin uçuk griliğinde güzel bir etki yaratıyordu. Padişah’ın iyi kalpli ve hoş bir yüz ifadesi var, daha ilk bakışta ondan hoşlanıyorsunuz -yumuşak ve melankolik, çevresindeki gaddar görünümlü paşalarla büyük bir tezat içinde. Ancak üzülerek söylemeliyim ki

⁶⁵ Hornby, **a.g.e.**, s. 185.

⁶⁶ **A.e.**, s. 188. Abdülmecid’in eşlerinin, ikballerinin ve kızlarının kısa açıklamalarla listesi için bkz.: Çağatay Uluçay, **Padişah’ın Kadınları ve Kızları**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2011, s. 202-232.

dertleri ve oyalanma ihtiyacı, onu bir Frenkde bile görülmeyen bir serbestlikle şampanya ve konyak içmeye itmiş."⁶⁷

Lady'nin padişaha yönelik üslubu, ılımlı ve "şefkatli" iken paşalara, memurlara ve daha genel bir çerçevede Türklere ilişkin yorumları da o denli sert ve genellemecedir. Paşaları, devletin kaynaklarını kendi ikballeri için sömürerek zenginleştikleri, esnaftan haksız kazanç elde ettikleri, vergi ya da sahte suçlar üreterek yazarın "altın yumurtlayan tavuk" diye nitelediği orta sınıfın ortadan kalkmasına katkıda bulunmakla suçlar. Aslında idarecilere yönelttiği bu türden eleştirilerin bizzat eşi Edmund Hornby'nin görüşleri olduğunu ya da Lady'nin eşinin görüşlerinden etkilendiğini de düşünebiliriz. Osmanlı Devleti'ne verilen kredinin kontrolü için kurulan komisyonun çalışmaları boyunca Bâbîâli yönetimiyle birebir çalışma olanağı bulan Edmund Hornby'nin Bâbîâli'de yaşadığı zorluklara ya da bürokratların hal ve davranışlarına ilişkin izlenimlerinin Lady'nin anlatımlarına kaynaklık etmesi tabiidir. Dolayısıyla Lady'nin bizzat dâhil olmadığı bir çevreyi eşinin izlenimleri üzerinden okura anlatma yoluna gittiğini düşünmek daha mantıklı gelmektedir:

*"Rüşvet ve yalancı şahitlik burada son derece yaygın. Paşaların içinde yaşadıkları lüks hayat daha birkaç yıl öncesine kadar bir dilim kuru ekmek için didindikleri mezbeleliklerle büyük bir tezat oluşturan yazlık sarayları, işlemeli örtü ve değerli taşlarla donatılmış atlar, sayısız köle ve baldırı çıplak hizmetkâr, envai çeşit vergi ve yağmadan kazanılan paralarla idare ediliyor."*⁶⁸

Ancak görevlerini kötüye kullanan, hazinenin kaynaklarını sömüren sadece paşalar, nazırlar ya da merkezdeki bürokratlar değildir. Hornby, şehrin asayişini temin eden zaptiyelerin hırsızlardan haraç aldıklarının ve bunun karşılığında hırsızların gayri kanuni faaliyetlerini devam ettirmelerine göz yumduklarının ya da taşra kadılarının bölgelerindeki esnaftan aldıkları rüşvetten kazandıklarıyla Boğaz kıyılarında yaşadıklarının herkesçe bilindiğini söyler. Tüm sistemin rüşvet ve ahlaksızlık üzerine kurulu olduğunu, sorumlularının sadece Bâbîâli bürokrat ve memurları ya da taşra idarecileriyle sınırlı kalmayarak kolay yoldan mevki elde

⁶⁷ Hornby, **a.g.e.**, s. 191.

⁶⁸ **A.e.**, s. 124.

etmek ve zenginleşmek isteyen Türkleri genel olarak bu yozlaşmanın bir parçası olarak görme temayülü vardır. Ortaya koyduğu tüm bu değerlendirmeler Lady'ye göre Doğulu bir karakterin ayırt edici özelliklerindedir. “Eğitim, yetenek ve deha dediğimiz şeyler, burada pazarlanabilir zımbırtılar değil. Dışarıya karşı güleç ve uysal davranılırken fanatiklik gütmek, yalancı şahitlik, soğukkanlı acımasızlık ve hepsinden önemlisi kusursuz bir yalancılık ve düzenbazlık yeteneği, gözde bir Türk yaratmak için gerekli olan şeyler; başarı için zaruri olan bu temel unsurlar, Doğulu karakterinin başlıca özellikleri.”⁶⁹ Türkleri tarif ederken kullandığı bu tahkir edici ve tasnifçi üslubu, mektuplarının genelinde takip etmek mümkün. Bunlardan biri de Richard Burton'la Türkler üzerine yaptığı konuşmadır. Türkler ile Rumları kıyaslarken Türklerin eğitimlerinin ihmal edildiğini, sonrasında da “sessiz ve aptal” bırakıldıkları tespitinde bulunan Hornby, getirdiği bu eleştiriler karşısında Burton'ın kendisine, İngilizlerin haksızlığa karşı duydukları öfke ve iğrenmenin ilk aşamasında olduğunu fakat bu duruma bir müddet sonra kendisinin kader ya da kısmet diyerek alışacağını söylemesine karşı çıkar.⁷⁰ Hornby'ye göre, Doğulu tembelliğini çağrıştıran “kısmet” ifadesinin akılcı ve “ahlaklı” İngiliz ile uyuşamayacağı düşüncesiyle tepkisini belli etmesi tabii görülmelidir.

Türlere atfedilen tüm olumsuz tanımlamalar sadece ahlakî zayıflıkları yahut devlet idaresindeki başıbozukluk ya da yetersizlik gibi meselelerle sınırlı değil. İstanbul'un Doğulu kimliğindeki değişim temayülüne yönelik endişe de bu eleştirilere eklenebilir. Sarayın ve bürokrasinin yürüttüğü Batılılaşma sürecinin izlerini, şehir ve toplum ölçeğinde görmenin Hornby'yi rahatsız ettiğini yukarıda ifade etmiştik. Büyük beklentilerle yolculuğa çıkan gezginlerin Doğu'ya duydukları bu romantik ilginin ötekinin coğrafyasını tanımaya başladıkça azaldığı, huzura kavuşacakları yer olarak gördükleri şehirlerin modernleşme süreçlerine (özellikle İstanbul ve kısmen Kahire) tanıklık etmek zorunda kalarak düş kırıklığına uğradıkları farklı milletten belli başlı seyyahların anlatımlarında vardır. Çünkü Doğu geleneklerinin, yaşamının, kılık-kıyafet biçimlerinin değiştiğini görmek ve Doğuluların Avrupalı gibi olmaya çalışmasını izlemek seyyahlar için tedirgin edici

⁶⁹ A.e., s. 122-123.

⁷⁰ A.e., s. 146.

hatta ret edecekleri yeni ve beklenmedik bir durumdur.⁷¹ Fakat bu durum seyyahı, başkentin “perişan” haliyle karşılaştığında modernleşme taraftarı olmakla; değişimden kaçmak, huzuru bulmak istediklerinde ise geleneksel Doğu şehrinin muhafazasını isteme gibi bir çelişkiyle karşı karşıya bırakacaktır. Buradan yola çıkarsak eğer farklı seyyahların benzer ruh halleri içinde olduklarını, aynı ikilemleri barındırdıklarını görmek Hornby’nin mektuplarında karşımıza çıkan değişken ifade biçimlerini de anlamamızı sağlayabilir.

Seyyahlar, gelişmeye uzak, durağan gördükleri Şark’ın beklenmedik değişme çabasını yeme-içme usullerinden kılık kıyafete, ev dekorasyonundan eğlence biçimlerine varıncaya kadar yayılan yeni temsil biçimlerinde fark ederek tasvir ederler. Hornby’nin bu yeni durumu tasvir ettiği alanlardan biri, Abdülmecid’in maiyetinde elçilik balolarına katılan paşaların tavırlarıdır. Medeniyetin yanlış bir şekilde başladığını söyleyen Hornby için elçilik balolarına katılan paşalardan bazılarının valsın başladığı andaki şaşkınlıklarını izlemek ilginçtir. Bu tarz Batılı dansları izlemelerini şansızlık diye niteler ve bunun “medeni hayat denilen yaşantının tartışılabilir eğlencelerine çok ani bir geçiş”⁷² olduğunu söyler. Paşalar gibi eski Doğulu tavırlarını kaybetmeye başlayan modernleşme çabasındaki Türkler, Lady için rahatsızlık sebebidir:

“Paşaların çoğu balolarda muazzam yemek yer. Devamlı olarak yiyecek içeceklerin bulunduğu odaya gidip bol miktarda şampanya içiyor ve ne çeşit bir içki olduğunu bilmiyormuş görünüp ona kurnazca “eau gazeuse” (**gazoz**) diyorlar. (...) Şampanya ve konyak içiyor ve gizli kapaklı, ama son derece rahat bir şekilde Kuran’ın kurallarını hiçe sayıyorlar. Elbette bunlar gerçek bir Türk beyefendisi ve sofu bir Müslüman için geçerli değil, ama

⁷¹ Örneğin bunlardan biri de İstanbul’daki İngiliz elçiliğinin papazı olan Rahip Robert Walsh’in izlenimleridir. Yüzyılın başlarında nispeten erken sayılabilecek bir zamanda gördüğü İstanbul’a ilişkin kaygısı, yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunlaşacak değişim hareketine yönelik bir öngörü niteliği taşır: “Böylece şeylerin önceki hali hızla uzaklaşıyor ve başkenti tanımlayan acayipliklere şahit olmak için orayı ziyaret eden kişi hayal kırıklığına uğrayacak. (...) fakat bir Türk şehrinin bütün ayırıcı özellikleri yakın bir zamanda Avrupalı şeylerin tekdüzeliğine karışacak ve eğer yenilikler şimdiye kadar olduğu gibi hızlı bir şekilde ilerleyecekse, onlardan geriye çok az iz kalacak.” Bkz.: Shaw, **a.g.e.**, s. 120.

⁷² Hornby, **a.g.e.**, s. 195.

böyle insanlara artık çok sık rastlanmıyor ve isimleri de hiçbir zaman “reform” ya da Avrupalı davranış şekilleriyle bağlantı içinde geçmiyor.”⁷³

Julia Pardoe’un fese karşı “ (...) göz kamaştırıcı muslin ve kaşmir sarığının yerini neredeyse tümüyle almış olan anlamsız fesi her baktığım yerde görmekten duyduğum üzüntüyü belirtmeliyim” sözleriyle gösterdiği tepkinin bir benzerine Hornby’de de rastlarız. Mor püsküllü modern kırmızı fesin eski zamanların güzel sarıklarının yanında çirkin görüldüğünü söyleyerek II. Mahmud’un fes reformunu tenkit eden Hornby, buna benzer Batılı etkiler taşıyan yeniliklere, Türklerin karakteristik özelliklerinin bozulmasına sebebiyet verdiği için karşıdır. Eski Doğu hayatının artık Amadeo Preziosi gibi ressamlar aracılığıyla hatırlanabileceğini dile getirmesi, Preziosi’nin bugün dahi popüler bir isim olduğu ve çalışmalarının eski İstanbul’a dair görsel bir kaynak olduğu düşünüldüğünde haklı bir tespittir:

“Reformcu Sultan Mahmud öncelikle sarığa karşı savaş açtı; oysa sarık yalnızca Türklerin yüz kesimine uymakla kalmıyor. Aynı zamanda insanı, sarığının yerini alan festen çok daha iyi bir şekilde yakıcı güneş ışınlarından koruyor. Bunun ardından Padişah, Müslümanların gurur ve şanı olan sakallarının kesilmesini sağlamaya çalıştı, bu yalnızca insanların tepkisini çekmekle kalmadı, aynı zamanda küçük ve çökük çeneli erkeklerin kötü görünmelerine yol açtı. Gerçi hâlâ ortalıkta birkaç güzel sakal bulunmakta ve erkekler taşrada rahatsız edilmeden sakal bırakabiliyorlar. Buradaki her şey değiştikten ve zengin renklere sahip dalgalanan cüppelerin yerini Avrupa’nın katı, çirkin elbiseleri aldıktan sonra, Preziosa’nın Doğu hayatını gösteren sihirli resimleri şüphesiz çok daha değerli olacaktır.”⁷⁴

Eskiden beri Avrupa’nın kültürel etkisine açık olan Galata ve Pera’da değil, geleneksel mahallerde de gözlenen yenilenme ve farklılaşma eğilimi, yalnızca mimari alan ile sınırlı kalmamış ve toplumun yaşama biçimlerini de etkileyecek yapısal bir sürecin devamını kaçınılmaz olarak beraberinde getirmiştir. Farklı model ve biçimde, genelde bol ve uzun görünümlü geleneksel kıyafetlerin yerini bizzat devlet düzenlemeleriyle yaygınlaştırılmaya çalışılan Batılı giyinme biçimlerine terk ediyor olması ya da Şark usulü ev tanziminin yerini artık Batı tipi mobilyalarla yapılan mekân tasarımlarının almaya başlaması gibi. Bunlar Batılıların hayal kırıklığına sebep olan değişimlerdir. Osmanlı evlerinde sedir yerine sandalyeyi,

⁷³ A.e., s. 186-187.

⁷⁴ A.e., s. 156-157.

ahşap oyma tavanlar yerine kartonpiyerleri görmek; şehrin içinde sarık yerine fes ve dik yakalı ceketlerle karşılaşmak Doğu imgesini eksilten işaretlerdir onlar için. Aslında Avrupalı devletlerin müdahalelerinin ya da baskılarının şehrin modernleşme sürecine ciddi katkısı açık iken İstanbul'un karşı karşıya kaldığı “bozulma” halinin yine Batılılar tarafından eleştirilmesi de bir başka ikilemi açığa vurur. Ancak şehirde tanık oldukları bu değişim manzaralarına karşı çıkarıcısına kimi seyyahların evlerinden uzakta kaldıkları süre zarfında Doğu'da Doğulu gibi yaşama fantezisini tecrübe ettiklerini de biliyoruz. Evini Şark usulünce dekore eden, ev içi kıyafetlerini, Doğulu bir kadının ya da erkeğin giyinme biçimlerine benzetenler bir tür romantik ilgiyle Doğu hayatına öykünürler.⁷⁵ Lady'nin de Bebek'te kaldığı köşkü, Türk karakterinde tanzim etmeye özen gösterdiğini, köşkün pencerelerini haremdeki gibi kapalı tuttuklarını, evin iç mekânlarını Türk halı ve kilimleriyle Doğulu biçimde dekore ettiklerini eşinin notlarında okuyoruz.⁷⁶

Tüm bu “bozulma” emarelerine rağmen İstanbul, Hornby için Doğu imgelerini hala güçlü bir biçimde kendi içinde barındırıyor, toplumda zaman zaman bu değişime mukavemet gösterebiliyordu. Mesela Maltepe'ye yaptığı gezi sonrası hala “(...) gelecek nesillerin gözlerinin Eski Dünya'ya ait bu köşelerle, buradaki renklerin uyum ve zenginliğiyle, Batı'nın ilerlemesi ve korkunç ‘medeni’ kıyafetlerin karşısında artakalan birkaç insanın vakur duruşuyla” büyüldüğünü söyleyebilmektedir.⁷⁷ Ya da İstanbul'un geleneksel karakterinin ayırdına varabilmenin Ramazan günlerinde daha fazla mümkün olabildiğini söylemesi gibi. Ramazanda Doğulu hayatın bir süreliğine yeniden canlandığını dile getiren yazar, Avrupalıların bu günleri dikkatle takip etmesini tavsiye eder. Hornby için Şark'ı tanımanın en doğrudan yolu, Ramazan'da yapılacak sokak gezileridir:

⁷⁵ Doğu modasının Batı'ya etkisinin anlatıldığı makale için bkz.: Jalila Kefi Bouloussa, “The Orient and Its Impact on Western Women's Fashions” **Orientalism: Papers Presented by the English Department**, University Of Tunis, 1991, s. 50-64. Makalede, ev dekorasyonundan resim sanatına kadar geniş bir sahada Doğu'da kullanılan kıyafet ve aksesuarların ya da ev eşyalarının Batı'da ne şekilde karşılık bulunduğu anlatılıyor. Yazara göre, Doğu'ya özgü giyinme biçimi, bir tür onları baskı altında tutan tabulardan kaçışın ifadesidir.

⁷⁶ E. Hornby, **a.g.e.**, s. 96.

⁷⁷ Hornby, **a.g.e.**, s. 389.

“(…) alla Franca olan her şey İstanbul’da çok rağbet görüyor. Pitoresk Doğu kostümleri giderek yerini çirkin, dik yakalı ceketlere ve geniş kayışlı pantolonlara bırakıyor, bunların da en güzel örnekleri Paris’te Temple [Sokağı’ndaki] mağazalarda dahi satılamayacak kadar kötü. Ahşap oyma tavanlar giderek yok olarak, yerini berbat çiçek ve ağaç desenli kartonpiyelerin uygulandığı tavanlara bırakıyor; duvarların önünde çepeçevre yer alan rahat sedirler, yerini düz arkalı, rahatsız sandalyelere bırakıyor. Ama bu yenilikler İstanbul’un dışında adeta hiç bilinmiyor ve bu eğilime karşı başkentte dahi zaman zaman bir tepki oluşuyor ve Doğulu hayatı bir süreliğine yeniden canlanıyor. İşte oruç tutulan günleri ve ziyafet geceleriyle Ramazan da bu tür zamanlardan biri. Böyle günlerde herkes eski tarz hayatlarına dönüyor; bıçak-çatal, masa-sandalye, tabak-peçete kaldırılıyor ve herkes eski ataerki şekilde tek tabaktan elleriyle yemek yiyor. Hatta bu dönemde raki şişesinden vazgeçip katıksız suya dönüş yapanlar bile var. Camiler yeniden çekiciliklerini göstermeye başlıyor; Kuran hakkında on bir ay boyunca felsefi yorumlar yapan kişileri, Ramazan ayında camide secde halinde görebilirsiniz.

Bu sebeple bir Avrupalı açısından bu zaman dilimi çok ilgi çekici; Müslümanların hayat tarzını öğrenmek için cilt cilt kitap okumaktansa, sokaklarda şöyle bir dolaşmak yeterli. Türk ileri gelenlerinin, muazzam sarıklar ve zengin işlemeli kaftanlarla at sırtında dolaştıkları zamanlara göre dış görünüşleri değişmiş olsa da -görülecek tek vasıta süt beyazı öküzlerin çektiği rengârenk boyalı araba’yken, ortalık caka satan yeniçeri ve sipahilerden geçilmezken ve şu anda içinden geçtiğimiz yıkıntılar altın çağını yaşarken- bütün resme, zihinlerimizde Doğu fikriyle birleştirdiğimiz o tuhaf, gizemli rengi vermeye yetecek kadar şey hâlâ bulunabiliyor.”⁷⁸

Bu başlık altında sunulan örnekler ve tespitlerden Lady’nin Türkler hakkında tümüyle olumsuz kanaatler taşıdığı da düşünülmemelidir. İçeriğinde övgü ve yerginin yer aldığı şehir anlatımlarının bir benzerini ‘Türkler’ başlığında da bulabiliriz. Türkleri çoğunlukla ahlaki tutarsızlık içerisinde tasvir etmesine rağmen yazar için bir Türk’ün Doğulu hayatını muhafaza ederek sürdürebilmesi, onu “medeni” hayat karşısında daha ayrıcalıklı ve saygın bir konuma getiriyor:

“Doğu’yla Batı bile zevklerimiz, alışkanlıklarımız ve tüm doğal eğilimlerimiz kadar birbirinden farklı değil. Bununla birlikte sakin hayatlarında son derece büyük bir bilgelik ve zarafet var yine de, ahlak anlayışımız dışında bizi taklit etmelerini istememiz için hiçbir neden yok. Bir paşa beyaz mermerden yapılmış sarayında, gölgeli bahçesinde ya da usulca süzülen kayığında hayaller kurarak hayatını çok güzel bir şekilde geçiriyor. Kimilerinin “medeniyet” olarak nitelendirdiği akşam yemeği partileri ya da balolardan çok daha iyidir bu.”⁷⁹

⁷⁸ Hornby, a.g.e., s. 284-285.

⁷⁹ A.e., s. 121.

Türk karakterine, yukarıda da aktardığımız gibi Türklerin yaşama biçimlerine dair hayranlığını hala Doğulu davranışlarını kaybetmemiş, makam ya da zenginlik ihtirası taşımayan “fakir Türkler” üzerinden ifade eder. Türklerin ekseriyetle iyi ve vakur insanlar olduğunu ancak hem zengin hem de erdemli bir kişi bulmanın zor olduğuna inanan Hornby “Türkler arasında zenginlerin kötü, fakirlerinse hemen hiç değişmez bir şekilde dürüst, ılımlı, sabırlı, çalışkan ve dindar olması da çok tuhaf”⁸⁰ diyebilmektedir. Fakat bu tür “olumlama” gibi görünen ifadeleri, Batılı’nın Doğulu için ürettiği çok sayıdaki “standartlaştırılmış” ölçütlerden birisi olarak görmek mümkün. Hornby’nin bakış açısından yola çıkarsak, Batı, Doğu(lu) için ölçüt(ler) belirleme hakkını kendinde görmektedir. Bu ölçüt, “Doğu(lu) için” neyin doğru, neyin yanlış olduğu ya da nasıl olması gerektiğini belirleme ve *öteki* adına karar vermeyi sağlar. Yani Said’in ifade ettiği gibi oryantalistin “onayından geçirme” durumudur.

E. Doğu Hayali: Harem ve Doğulu Kadın

“(…) haremdeki özel hayat ve Müslüman kadınların huy ve gelenekleri hakkında, bir Türk’ten bilgi istemenin ne kadar yersiz olacağı anlaşılır; onu Paris’te yakından tanımış olsanız, sizinle aynı sedirde oturup iki yüz kahve içmiş, bir o kadar da çubuk tütürmüş olsa bile böyle sorular karşısında kekeleyerek, kaçamak cevaplar verecek ya da kızarıp bozarak sizden kaçacaktır; bu konuda uygarlık tek adım bile ilerlememiştir. Başvurmanız gereken tek çare, titizlikle önerilerek hareme girebilmiş bir Avrupalı hanımdan, gördüklerini size aynen anlatmasını rica etmektir.”⁸¹

On dokuzuncu yüzyılda modernleşmenin sağladığı serbestiyet ve dünyanın hemen her köşesine ulaşabilir olma fikri, çok sayıda Batılı kadının ülkelerinin dışına çıkarak yüzyılın popüler akımı olan Doğu yolculuğuna katılımını geçmiş yüzyıllara nispetle kayda değer biçimde kolaylaştırmış ve arttırmıştır. Doğu’ya seyahat, kimi kadınlar için babalarının ya da kocalarının memuriyetleri ya da elçilik vazifeleri

⁸⁰ A.e., s. 187. Fakat fakir halkın perişan içinde kaldığını hatırlatarak “(…) onları bu sefaletlerinden çıkarabilecek en küçük bir ayartmayla karşılaştıklarında, Türklerin lafın gelişi ‘iyi özellikler’ olarak adlandırılan bütün bu olumsuz özellikleri buhar olup uçuveriyor” diye eklemeyi de ihmal etmez.

⁸¹ Gautier, a.g.e., 183.

sayesinde uzun süreli konaklamalarla mümkün olabilirken, kimileri için ise sadece kısa süreli turistik gezilerden ibaret kalır. Planlı bir tur programı içerisinde yapılan kısa süreli gezilerden ziyade ekseriyetle yaşadığı yeri tanıyabilecek kadar uzun süre kalabilmiş seyyahların kayıtları daha özgün bir okuma imkânı sunmaktadır.

Batılı kadın seyyahlar, sayılarının hızla çoğalmasıyla orantılı biçimde artan eserleriyle seyahatname külliyatı içerisinde erkek seyyahların baskın etkileri yanında kendilerine önemli bir alan açabilmişlerdir. Esasen onların önemini, sayılarının hızla artmasında ya da eserlerinin niceliğinde değil ortaya çıkan eserlerin, tezimizin merkezine aldığımız geleneksel oryantalist söyleme ne türden bir katkı sağladığında aramak gerekiyor. Bu katkı, Gautier'in gösterdiği gibi⁸² haremi erkek seyyahların yaptığı türden “kurmaca” bir ilişkiyle değil bizzat dâhil olarak Batı için bir giz olmaktan çıkarmasında ve görünür kılmasında kendini açığa vurur. “(...) Bu bilgisine ulaşamaz mekân'ın “gizemleri” ve Doğu'nun, bu “iç” mekânda saklı bulunduğu düşünülen “özü” ancak Batılı kadınların yardımlarıyla (çünkü bu yasak mekâna girmesine izin verilen tek yabancı onlardır) ortaya çıkarılabilecektir” diyen Yeğenoğlu'na göre kadın seyyah, erkeğin eksik kaldığı bu alana dair bilinmeyenleri Batılı erkeğe aktaracak tek seçenektir.⁸³ Doğulu kadını ya da haremi hemcins olmanın sağladığı avantajdan yararlanarak doğrudan gözleme özgürlüğünü elde eden Batılı kadın seyyah böylelikle erkek meslektaşının karşısında belli bir üstünlük sağlamış görünüyor. Fakat erkeğe yasak alanlara girerek ilk elden görgü şahidi olmak Batılı kadın seyyahların, Batılı kolektif muhayyiledeki harem ya da Doğulu kadın imgelerine sadık kalmasını mı sağlamıştır yoksa Montagu örneğinde olduğu gibi erkeğin ürettiği “hayalî Doğu” imajına muhalif olma iddiası mı kazandırmıştır?

Mary Roberts, Tanzimat sürecinin getirdiği sosyal değişimlerin bir neticesinin de Osmanlı hanımlarının (paşa hanımları kastedilir) Batı kültürüyle etkileşimini

⁸² İngiliz şarkiyatçı Edward Lane'in Mısırlıların örf ve adetlerini konu alan eserinde harem hayatını anlattığı kısımları Kahire'ye birlikte geldiği kız kardeşi Sophia Poole'un **The Englishwoman in Egypt** adlı etnografik içerikli çalışmasından istifadeyle tamamlaması, Gautier'in tespitine bir atıftır. Bkz.: Mary Roberts, **Intimate Outsiders: The Harem in Ottoman and Orientalist Art and Travel Literature**, London, Duke University Press, 2007, s. 60-61.

⁸³ Yeğenoğlu, **Sömürgeci Fanteziler**, s. 100-101.

çoğaltarak Batılı kadınları kendi evlerinde ziyarete kabul konusunda isteklendirdiğini söyler.⁸⁴ Hem bu sebepten hem de Batılı seyyahlardan (kadın ve erkek) gelen beklentilerle artan harem ziyaretleri, kadın seyyahın yazılarındaki muhtemelen en ayrıcalıklı ve aykırı yönü oluşturmaktadır. Erkeğe yasaklı bir alana girmenin getirdiği ayrıcalıktan bahsetmiştik. Aykırı yön ise bizzat seyyahın ileri sürdüğü gibi Doğu temsilindeki hâkim algıya yönelik geliştirdiği muhalif bakış açısıdır. Literatürde genellikle Montagu ile başlatılan bu eğilimde erkek bakışının ürettiği çarpıtılmış harem fantezilerini reddedip Roberts'ın dediği türden “etnografik katılımcı gözlemci” kimliğiyle izledikleri harem, kadınların toplanmasına vesile olan ev içi saygın bir alana karşılık geldiği savunulmuş ve çok sayıda seyyah, Susan Bassnet'in ifadesiyle, cinselleştirilmiş bir sömürgeci imajını reddetmişlerdir.⁸⁵ Fakat bu seyyahlar, şehvet ve zorbalıkla imlenen cinselleştirilmiş harem algısına karşı çıktıklarını ve haremün bunların ötesinde kadınları hür kıldığını⁸⁶ ifadeye çalışsalar dahi, yine Roberts'ın yazdığı gibi, “Batılı erkeğin ürettiği fanteziden bütünüyle vazgeçmiş de değillerdir. Bunun yerine ‘hayalî Doğu’nun haremündeki tecrübelerini dönüştürmelerine imkân sağlayan **Binbir Gece Masalları**’nın popüler hikâyelerini kendilerine uyarladılar.”⁸⁷

Roberts'ın vurgusu, masalları, Hornby'nin mektuplarına nasıl ve ne sıklıkta yerleştirdiği çabasında karşımıza çıkar. Lady'nin, masalları bir referans noktası gibi düşündüğünü masallardan yayılan imgeleri, harem ya da Doğulu kadın konulu neredeyse tüm ifadelerinin arka planına yerleştirdiğini sembolik betimlemelerinde fark edebiliriz. Şehrin bütününde bulmayı umut ettiği mistik ve egzotik şehir

⁸⁴ Roberts, **a.g.e.**, s. 60. Harem ziyaretleri, aynı zamanda Osmanlı hanımlarının da Avrupa kültürüyle olan temasını arttıran bir girişimdir. Örneğin Hornby'nin harem ziyaretinde aktardığı gibi buradaki hanımların bir İngiliz olarak onu merak etmeleri, kılık-kıyafetlerini incelemeleri, İngiltere'deki hayatı hakkında bilgi almaları ya da sofrada çatal-bıçağı Hornby gibi kullanma çabaları, ziyaretlerin, farklı kültürlerin birbirlerinden istifadesini sağlayan çift taraflı bir işleyişi olduğuna işaret eder.

⁸⁵ Susan Bassnet, “Travel Writing and Gender”, **Travel Writing**, s. 231.

⁸⁶ İngiliz seyyah Elizabeth Craven'in harem anlatısında Türk kadınlarının özgürlüğüne olan hayranlığı açıktır. “(...) Türklerdeki gibi hiçbir kadın bu kadar hür değildir ve kaygıdan uzaktır. Sanırım, onlar, hayat tarzları açısından nefes alan en mutlu canlılardır.” Bkz.: Asuman Karabulut, “Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2011, s.135

⁸⁷ Roberts, **a.g.e.**, s. 63.

manzaraları, ‘kadın ve harem’ başlığında daha berraklaşarak, okuru, masalların gerçekliğine (!) dair açık bir yönlendirme çabasına girdiğini düşündürür. “Tıpkı **Binbir Gece Masalları**’ndaki gibi” ibaresine sıklıkla yapılan imalar ve göndermeler, bu çabanın sözlü ifadesidir. Örneğin, Kâğıthane gezisini tasviri, Lady’nin, masalı gerçek kılma arzusunu metnin içine nasıl yerleştirdiğini gösteren pek çok örnekten sadece biridir: “(...) “müzisyenler” gelip önümüzde bağdaş kurarak bize “müzik ziyafeti” çektiler. Bunun dayanılmaz bir şey olduğunu itiraf etmeliyim, ama her şey **Binbir Gece Masalları**’ndaki gibi olsun istiyorduk.”⁸⁸ Bu temsil biçimi Lady’in Batılı kadın seyyah kimliğini yeniden tanımlamaya hatta çeşitlendirmeye sebebiyet verebilir. Bizzat tecrübe etme arzusuyla katılımcı, bir yabancı olarak da gözlemci kalmasının getirdiği çağrışımdan yola çıkarak Roberts’ın kadın seyyahları tanımlamasına benzer bir yaklaşımla Lady’yi tanık olduklarına karşı katılımcı gözlemci sıfatıyla daha etkin olduğunu düşündüğümüz bir kimliğin içine yerleştirebiliriz.

İlave edilmesi gereken mühim noktalardan biri de, yukarıda değindiğimiz şekliyle seyyahların harem/Doğu kadını klişelerine muhalif, doğrucu diye niteleyebileceğimiz tavrın Hornby’de herhangi bir karşılığı olmadığıdır. Dolayısıyla “Batılı kadın seyyah” ifadesinin geniş bir etki alanına karşılık geldiğini ve bu başlıkla çeşitli ve farklılaşan seyyah tiplerinin ve yaklaşımlarının olabileceğinin Lady Hornby örneği üzerinden altını çizmek lazım gelir. Yazarın, haremi ve Doğulu kadını aklama ya da tashih etme türünden çaba sarf etmediği aksine kadınların güzelliği ile kıyafetlerine hayran olmanın dışında Türk kadınlarının toplum içerisindeki konumunun Batılı bir kadın olarak kendisini rahatsız ettiği harem havasının ise kendisini bunalttığı mektuplarından anlaşılıyor. Yeğenoğlu’nun “Doğulu yaşama, hareme ve peçeli kadının sırrını çözmeye yönelik tutku, Doğulu kadının abartılı bir biçimde temsil edilmesine neden olduğu”⁸⁹ yargısı, Lady’nin sokakta ya da ev içinde karşı karşıya geldiği kadınları temsilinde desteklenir. Bu temsiller, tek başına hayranlık yahut tek başına küçümseme temelli değildir, tam tersi her iki vurguda

⁸⁸ Hornby, **a.g.e.**, s. 326.

⁸⁹ Yeğenoğlu, **Sömürgeci Fanteziler**, s. 100.

(hayranlık ve küçümseme) aynı metin içinde birbirini tamamlayan, birbirini peşi sıra takip eden bir anlatımla ortaya konulur.

Bu bölümü, birbirini takip eden uzun paragraflarla aktarma yoluna giderek metni bir bütünlük içinde sunma amaçlanmaktadır. Bu suretle Lady'nin harem ve Doğulu kadına ilişkin yaklaşımının daha anlaşılır kılınabileceği umulmaktadır. İlk alıntı, Batılıların Tatlı Sular diye tabir ettikleri Göksu gezisinden.

Göksu izlenimleri, daha çok burayı ziyarete gelen insanların özellikle de kadınların tasvirinden oluşur. Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi'nden su dolduran “zavallı Türk kadınları”, ağaçların altında minderlerin üzerinde oturan kadınlar ya da Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ın arabayla geçişi gibi.

“Kölelerinin getirdikleri minderler” üzerinde oturan üst sınıfa mensup olduğunu düşündüğü kadınları, renk renk kıyafetleriyle “bir çiçek tarhına” benzetir:

“Renk ve gruplama açısından hiçbir şey, ağaçlar ve çeşmenin yanında kümelenmiş bu kadınlardan daha çarpıcı bir güzellikte olamazdı. Yan yana sıralanmış beş ya da altısını hayal edin; kapkara gözleri beyaz yaşmakların arkasında parlıyor, yaşmaklarının arkasında saçlarını tutan (bu arada, saçlarını genellikle á la Eugénie⁹⁰ topluyorlar) mücevherlerin ışıltısını görebiliyorsunuz. İlk izleniminiz tıpkı harika bir çiçek tarhına benzedikleri yönünde oluyor. Minder sırasının en başında oturan kadın besbelli en önemli eş, kenarları siyah kadifeyle ya da simle işlenmiş uçuk mu uçuk pembe bir ferace giymiş, yüz ve boynunu örten kar beyazı tülbinden altından gümüş bir çelenk ya da dal şeklinde bir mücevher görünüyor: Günümüzde yaşmak'lar (yashmak) o kadar saydam oluyor ki altlarındaki güzelliği gizlemekten ziyade ortaya çıkarıyor. Söz konusu kadın genellikle tavus tüylerinden yapılmış, iki tarafı da aynı olan büyük bir yelpaze taşıyor. Hemen yanındaki kadının kıyafeti beyaz janjanlı uçuk saman renginde; daha sonraki kenarları altın sırmalı bir zümrüt yeşili, onun yanındakiyse güzel bir menekşe rengi kıyafet giymiş.”⁹¹

Hornby, mesire yerinden arabasıyla geçen “yaşmağı kalın katlanmış” Fatma Sultan'ı sınırlı görse de, beraberindeki hanımları inceleyecek imkânı bulabilmiştir. Onlar üzerinden yorumladığı Doğulu kadın, “güzelleşmek” dışında bir kaygısı,

⁹⁰ Fransız İmparatoru III. Napoléon'un İspanyol asıllı eşi İmparatoriçe Eugénie kastediliyor.

⁹¹ Hornby, a.g.e., s. 62-63.

dahası seçeneği olamayan bir yönüyle pasif bir yönüyle de “ihmal edilmiş, aylak ve faydasız” yaşantısında acınacak derecede talihsizdir.⁹²

Lady'nin Türk kadını başlığındaki ifadelerinin muhatabının, kendisinin de vurguladığı üzere üst düzeydeki bürokratların ya da bizzat padişahın haremdeki olduklarının altını bir kez daha çizmek gerekiyor. Yazar, alt sınıfa mensup kadınları nispeten daha özgür bulmaktadır. Bu sınıfa mensup kadınların, tanınmalarını imkânsız kılan yaşmak⁹³ ve feracelerini kuşanarak serbestçe sokak ve çarşıya çıkabildiklerini söyleyerek kadınların farklılaşabilen yaşam biçimlerini dile getirirse de Türk kadınları⁹⁴ adı altındaki genel kabullerin önüne geçememiş görünür. Dolayısıyla burada ifade ederken de Türk kadını ya da Doğulu kadın biçiminde tanımlamaya devam edeceğiz.

“Karşısında oturan hanımın (arabada üç hanım vardı) yaşmağı daha ince, kendisi de çok genç ve çok güzeldi. Yüzünü net bir şekilde gördüm, feracesi omzundan biraz yana kaymış olduğundan, tülümsü yaşmağın altından boğaz kısmını kopçalayan iri bir mücevherin ışıldadığı altın işlemeleri, menekşe rengi kadife ceketine kışkırtıcı bir bakış attım. Sırf kıyafetlerindeki güzellik ve tavırlarındaki rahatlık dikkate alınırsa, gerçek hayatta ya da resimlerde gördüğüm hiçbir şey Türk güzellerinin harikulade zarafetleri, sınırsız narinlikleri ve bir cennetkuşununkini andıran yararsızlıkları hakkında bir fikir veremez. Üst sınıflara mensup kadınların tenlerini mümkün ölçüde kar beyazına, kaşlarınıysa kömür karasına dönüştürmekten başka bir işleri olmadığından, fiziksel güzelliğin üst seviyesine ulaşacak şekilde yetiştirilmiş sera çiçeklerini andırırlar. Gençken tenleri, kelimenin tam anlamıyla

⁹² Talihsizlik vurgusunun, Amicis'in dilinde de baskın etkileri hissedilmektedir: “Bunlar yeryüzünden bir şehvet ve ızdırap feryadıyla hayaletler gibi geçen, demir parmaklıkların arkasına saklanmış, haremağalarının gözlediği, dünyadan ayrı yaşayan şu talihsiz güzel kadınlar mıdır?” Bkz.: Amicis, **a.g.e.**, s. 197.

⁹³ Hornby'nin “tanınmalarını imkânsız kılan yaşmak” ifadesi Batılı için basit bir dış kıyafet tanımının çok daha ötesinde bir imaya işaret eden muğlak ve karmaşık bir temsil meselesidir. Peçe tasviri, seyyahların anlatılarında Şarkı hatırlatan güçlü bir imge olarak yer etmiş ve pek çok seyahatnamenin konusu olmuştur. Yaşmak daha bilinen şekliyle *peçe*, Yeğenoğlu'nun belirttiği gibi, “(...) Doğulu veya Müslüman olan her şeydedir. Batılı göz, her yerde, ötekinin hayatının tüm boyutlarında peçeyi görür. Batılı öznenin bakmak ve sahip olmak istediği tek tek her Doğulu şeyi örter ve gizler; Batı'nın saydamlık ve nüfuz etme arzusunun önünde bir engel oluşturur.” Bkz.: Yeğenoğlu, **Sömürgeci Fanteziler**, s.64.

⁹⁴ I. Schick, harem öykülerinde geçen kadınların nadiren Türk olduğu tespitinden yola çıkarak Türk kadınları tabiri yerine ‘Türkiyeli kadınlar’ biçimindeki bir tasnifin daha doğru olacağını vurgulamaktadır. Hornby, eseri boyunca Türk kadını ibaresine sadık kalmış yalnızca haremde gördüğü Çerkez cariyeleri anlatırken bu ayrımı yapmıştır. Bkz.: Schick, **a.g.e.**, s.178.

yaşmakları kadar beyaz, yanaklarındaysa deniz kabuklarının iç kısmındaki gibi belli belirsiz bir pembelik oluyor...

Bu resmin ters tarafına bakarsanız, gençliğin ilk taraveti geçtikten sonra tenleri hastalıklı bir sarıya dönüşüyor ve yaşmaklarını çekip çıkarmayı ve güzel yüzlerini canlandıracak taze bir esintinin önünü açmayı arzu ediyorsunuz.

Türk kadını güzel olmak zorunda, çünkü hiçbir şey bu zavallı yaratığın yürümeye ya da işe yarar herhangi bir şey yapmaya çalıştığını görmekten daha kötü olamaz.”⁹⁵

Kabbani, Şark imgesindeki genel kabule atıfta bulunarak “Doğulu erkekler, genellikle çirkin ve iğrenç tipler olurken, kadınlar güzel ve şehvetlidir”⁹⁶ der. Doğulu erkeğe ilişkin bu kalıp yargı, Hornby’nin yalnızca haremağası tasvirinde ifadesini bulur, onun dışında “gerçek Doğulu Müslüman” erkeklerin görünümleri, soylu ve naziktir.⁹⁷ Buna karşın haremağası, “çok korkunç bir yaratık. Zenci ve mide bulandırıcı olacak kadarda iğrenç biri” şeklinde abartılı, daha ötesi ırkçı bir refleksle tarif edilir.⁹⁸ Esasen “insanın aklını başından” alacak derecede güzelliklerinin idealize edildiği bu kadınlar da yalnızca saray ve paşa haremindedirler. Tıpkı Fatma Sultan örneğinde kurulan şiirsel dille ifade edildiği gibi. “Çok güzel olduğu söylenen ve Türkiye’deki en güzel kızlardan biri sayılan” Fatma Sultan’la Gökusu’daki kısıtlı karşılaşmanın aksine bir başka mesire yeri Kâğıthane’deki rastlaşması, sultanın ten rengini tasvir edebilecek kadar doyurucudur. Sultan tasvirini, haremağası örneğindeki aşırılığın karşıtı ifadelerle tersyüz edilerek yeniden temsili biçimde okumak mümkün. Haremağasına duyulan hoşnutsuzluk hali sultanın güzelliği karşısında büyük bir hazza dönüşse ve sultan mitolojik bir imgeye benzetilerek yüceltilse de her iki tasvirin de nefret ve hayranlığın aynı anda temsiline imkân tanıdığı Şark miti içine yerleştirildiğini söyleyebiliriz. Schick, bu tür iç çelişkilerin, söylemin inandırıcılığını azaltmadığı, bunun sebebinin de “yabancı bilgisel söylemin” böylesi değişmecelerden ibaret olduğu ve birbirleriyle tutarlı olma zarureti

⁹⁵ Hornby, **a.g.e.**, s. 64-65.

⁹⁶ Kabbani, **a.g.e.**, s. 99.

⁹⁷ Örneğin, “Kayıkçılar dünyanın en muhteşem erkekleri, güneş yanığı güzel bir bronz tenleri var” diyen yazarın tavrını bu genel kabulün dışında tutmak gerekir. Hornby, **a.g.e.**, s. 96.

⁹⁸ Hornby, **a.g.e.**, s. 188.

taşımadığını bu sayede Avrupa'nın ötekileştirme yoluyla kendini tanımlama sürecinde belli bir işlevi yerine getirdiği görüşündedir.⁹⁹

“Doğrusu bir Türk güzeli -gerçek bir güzel- için denizcilerin “insanın aklını başından alır” dediği kadar var. Prenses arabada hafifçe öne eğilmiş bir şekilde oturuyordu, ceylanlarinkini andıran gözleri, elinde tuttuğu, ortası bütünüyle zümrüt ve elmaslarla kaplı, kar beyazı tüyleri olan bir Türk yelpazesine odaklanmıştı. Tıpkı bir peri kadar narin görünüyordu, puslu, ince yaşmağının ardından görünen teninin enfes rengi bir deniz kabuğunun pembeleşmeye başladığı yerdeki rengine benziyordu. Uçuk deniz yeşili, zarif elbisesi ve başının çevresinde tıpkı büyümlü bir tacın içindeki parlak su damlaları gibi titreyen elmas çelenk, bana bu gösterişli, ama fantastik saray arabasıyla bir günlüğüne kıyadaki bir Nehir Kraliçesini ziyarete gelen Undine'yi¹⁰⁰ hatırlattı hemen.”¹⁰¹

Fransız filolog Jean Jacques Ampere'nin “Doğulu yaşam bugün tüm ihtişamıyla yalnızca, seyyahların giremeyeceği ev içinde bulunabilir”¹⁰² ifadesi, doğrudan Doğu'yu tanımanın hareme dâhil olmaktan geçtiği yargısını, dolaylı olarak da erkeğe kapalı bu alana ulaşabilecek tek seçeneğin kadın seyyahlar olacağı sonucunun üretilmesine elverişlidir. Bu sonuçtan yola çıkarak on dokuzuncu yüzyılda sayıları artan kadın seyyahların kendilerinin erkek rakipleri için önemli bir işlevi yerine getirdiklerini ve onların eksikliklerini tamamladıklarını¹⁰³ ve bir anlamda seyahatname yazımı için kayda değer bir bilgilenme alanı inşa etiklerini söyleyebiliriz. Söz ettiğimiz manadaki katkıyı Edmund Hornby'nin haremle ilgili olarak eşi Hornby'in anlatımlarını referans göstermesinden anlayabiliriz.

Hornby'nin uzun süreli İstanbul hayatının, Doğu evini kendisi için bir giz olmaktan çıkardığı muhakkaktır. Nihayetinde kabul edildiği ev ziyaretleri yahut kendisinin davetleri, haremi ve sakinlerini doğal ve aracısız haliyle gözlemlemesini kolaylaştırmıştır diyebiliriz. Fakat elde ettiği bu kolaylığın yazara harem konusunda daha tutarlı ve sahici bir tavır alması yönünde ilham verdiğini söylemek güç. Harem anlatımını inşa eden unsurlar, baskın ve çarpıcı biçimde **Binbir Gece Masalları**'nın

⁹⁹ Schick, a.g.e., s. 89.

¹⁰⁰ Alman mitolojisinde suların derinliklerinde oturan hayali varlıkların adı.

¹⁰¹ A.e., s. 328.

¹⁰² Yeğenoğlu, **Sömürgeci Fanteziler**, s. 100.

¹⁰³ A.e., s. 103.

ilham ettikleridir demek mümkün. İlk harem tecrübesinde sıklıkla masallara vurgu yapması bunu doğrular. Şöyle ki; “Özellikle cariyeler ellerinde teflerle içeri girip odanın diğer ucunda bağdaş kurarak bizi bir “müzik” konseriyle eğlendirmeye başladıklarında, ziyaretimiz tam anlamıyla **Binbir Gece Masalları**’ndan fırlamış gibiydi” ya da “o ferah evin altın rengi hasırlarının üzerinde ilerlerken, “**Binbir Gece Masalları** gibi!” deyip duruyorduk” ve “kölelerse en küçük işaretimizi bekler vaziyette, üç ya da dört kişilik sıralar halinde etrafta duruyorlar ve biz de kendimizi iyice rüyalar âleminde hissediyorduk”¹⁰⁴ sözlerinin tüm harem ziyaretine yer etmesi gibi. Yazar, bu harem temsilinden büyük yazarlardan ve büyük ressamlardan okuyup gördüğü Doğu’yu bulabildiği için oldukça hoşnuttur. Uzun bir mektupla aktardığı harem ziyaretinde o ve arkadaşları neredeyse hiç konuşmazlar. Bu önemlidir. Çünkü tıpkı turistin turist rehberinde yazan yerlere gidip bakmayı tercih etmesi gibi onlar da zihinlerindeki Doğu’ya içine dâhil olmadan sadece bakmayı ve seyretmeyi tercih ederler. Tıpkı müzede sergilenen bir tabloyu seyreder gibi.

Hornby’nin ilk harem ziyaretine dair anlatımı, uzun ve detaylıdır. Ziyarete gittiği evin sahiplerinin kimler olduklarını, Türklerin kadınların portresini yasakladıkları gerekçesiyle belirtmese de, eserin ilk baskısında bu kişinin Rıza Paşa¹⁰⁵ olduğunu, Viyana’da vazifelendirildiğini ve Fransızca bildiğini okuruna açıklamıştır. İki bayan arkadaşı da bu ziyarette kendisine eşlik eder.

Hornby’nin harem temsili, söylediğimiz gibi gördüklerini tashih etme kaygısı yaşamayan hatta kolektif harem anlayışını onaylayan, bu anlayışa sadık kalan bir bakışla okura aktarılır. Olağanüstü güzellikte ve gösterişli kıyafetler içindeki kadınlar, Çerkez güzeli, çirkin ve korkunç haremağası, gülüşerek kaçışan cariyeler, görkemli mekânlar ve zengin ikramlar. Tekrar ve alıntılarla örülen sabitleşmiş bu imgeler parça parça anlatının içindedir. Lady’nin “bir rüya gördüğüne” inandığı

¹⁰⁴ Hornby, **a.g.e.**, s. 220-222.

¹⁰⁵ Paşa hakkındaki bu kısıtlı bilgi, paşanın kim olduğunu bulmayı zorlaştırıyor. **Sicill-i Osmani**’ye baktığımızda tarih itibarıyla en yakın kişinin Atina ve Petersburg sefirlikleri yapmış iyi derecede Fransızca bilen Rıza Yusuf Paşa olabileceği akla gelmektedir. Bkz.: Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, haz. Nuri Akbayan, c.V, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 1391.

harem ziyaretinin hangi ayrıntılardan oluştuğunu göstermek için eserdeki **Ortaköy 20 Mart** tarihli mektuptan alıntıladığımız uzun paragraflardan yararlanabiliriz.

“(...) her birimiz tek kişilik tahtirevanlarımıza bindik (arka taraflarında şiddetle el sıkışan komik görünüşlü iki İngiliz aslanının resmi vardı) ve kır bir ata binmiş olan Mösyö Robolli'nin refakatinde Pera'nın dik ara sokaklarını inip çıkmaya başladık. Tahtirevancı başımız olan tıknaz Ermeni, üç tahtirevanı daha da kalabalık sokaklara sokup Tekne Köprüsü'nün üzerinden aşırıldı ve çok geçmeden İstanbul'un, yaşmaklı kadınların sessizce süzülükleri, sınıksız kafesli pencerelerle yüksek duvarların insana çok büyük bir rahibe manastırı duygusu verdiği sakin bölgelerinden geçtik. Bu siyah gözlü hanımların çoğunun arkasında, çiçek pazarlarından sümbül, fulya ve başka çiçeklerle dolu küçük sepetler taşıyan yaşmaklı siyahi köleler vardı. Nihayet, bitmez tükenmez dolambaç ve dönemeçten sonra, eski bir şatoyu da şerefledebilecek bir duvarla çevrili muazzam bir avlunun yarı açık cümle kapısına vardık. Üzerinde pirinçten harflerle içerideki devin meydan okumasının yazılı olduğu bir boynuz görmek beni şaşırtmazdı.

Hasırla kaplı ferah, yuvarlak bir hole alınır alınmaz paşanın sayısız hizmetkârı, en başta kavas (bir çeşit uşak) ve çubukçular tarafından kuşatıldık. Bu beyefendiler bizi çok titizce inceleyip eğlenirken, geniş merdivenlerden (basamakları Fontainebleau gibi ikişer ikişer alarak) bir zencinin olabileceği en korkunç ve kızgın haliyle Haremağası indi. Kalabalığı sağa sola dağıttı, görünüşe göre bu bizim harem ziyaretçisi olduğumuz anlamına geliyordu. ... Her biri altın renkli hasırlarla kaplı ve her iki ucunda da kırmızı rengi sedirlerin olduğu muazzam odalardan geçtik. Zaman zaman gördüğümüz tuhaf porselenlerle dolu camlı dolaplardan başka bir mobilya yoktu, doğrusu durup onları incelemeyi isterdim. Tavanların tümü barbarca, ama bir ölçüde zengince oyulup boyanmıştı. Sayıca çok fazla olan odaların kapısı yoktu, kapı yerine kaim, işlemeli kırmızı rengi kumaşlar ve duvar halıları vardı.

Sonunda orkestra şefimiz bizi, manzarasından dolayı Türk evlerinde her zaman ana kat olan üçüncü ve son katta durdurdu. Kırmızı rengi kapı halısını kaldırdıktan sonra korkunç bir sırtmayla içeri girmeye davet etti. İstanbul'a daha yeni gelmiş olan Madam de Souci ve Bayan Brown biraz endişelidiler ve ilk önce benim girmemi rica ettiler. Türk kadınlarının ne kadar tatlı ve nazik olduklarını görmüştüm ve İngiliz kadınlarından oluşan bir topluluğun yanına gireceğimden çok daha emin ve keyifli olarak sihirli perdeyi kaldırdım. Önümde beliren manzarayı kolay kolay unutamayacağım. Çiçek ve narlardan oluşan devasa çelenklerin oyulu olduğu yüce, kubbemsi bir tavanı olan çok ferah bir odanın ortasındaydık. Diğer tarafta yerden tavana kadar uzanan bir pencerenin aydınlattığı muazzam bir merdiven ve tırazanların yarım ay şeklindeki çıkıntısında çok güzel bir mermer çeşme vardı. Odanın tamamı aynı altın renkli hasırlarla kaplıydı. Her iki uçtaki çok büyük pencerelerin altında üç basamak yükseltilmiş, yoğun kırmızı rengi sedirler vardı.

Burada, ...Paşa'nın birinci eşi, besbelli rüya gibi bir hülyaya dalmış olarak oturuyordu; bazısının sedirin altındaki basamaklarda, ayaklarının

dibinde oturduğu, başkalarınınsa gülüşüp ortalıkta dolandıkları halayıklarla çevriliydi.

İki kapının perdeleri durmadan açılıyor ve daha çok kadın durmadan bize bakmak için içeri geliyordu. Bazıları kıkırdayıp kaçıyor, bazılarıysa cesurca odanın ortasına kadar yürüyüp sahibeleriyle besbelli bizim hakkımızda konuşuyorlardı. Bazıları da odanın diğer ucuna bağdaş kurup doya doya bize bakarak birbirleriyle fısıldaşıyorlardı. Biz de bu arada onlar hakkında konuşuyorduk. Ama az sonra muhteşem giyimli bir siyahi köle duvar halısını kaldırdı ve arkasında, daha sonra Paşa'nın ikinci eşi ve Padişah'ın bir armağanı olduğunu öğrendiğimiz çok güzel ve genç bir Çerkez hanımı belirdi. Çok uzun boyluydu, ama alımlı güzelliğini ya da hareketlerindeki nefis zarafeti anlatmak imkânsızdı. Her üçümüz de anında ondan çok etkilendik ve İngilizce bilmiyor olmalarından dolayı artık hayıflanmıyorduk, çünkü zaman zaman “Ah, ne kadar da güzel bir yaratık!”, “Hiç böyle birini gördün mü?” “Şu başının ve boynunun güzelliğine bakar mısın.” “Ne kadar da güzel bir ağız! Bir de sesini dinle!” “Şu saç örgüsünün parlaklığına bakın! Açıldığında ayaklarına kadar uzanıyor olmalı!” diye hayret dolu cümleler söyleyebilmek çok keyifliydi.

(...) birinci eş sedirin üzerinde kaykılmış bir vaziyette oturuyorlardı. Güzel Çerkez üşüyor gibiydi ve odanın ortasındaki kocaman mangal'ın başında yarı oturmuş, yarı diz çökmüştü. Rüyadaymış gibi çubuğunu tüttürdüğü sırada, hiçbir zaman bundan daha güzel ve zarif bir şey görmediğimi düşündüm: Beyaz elindeki iri elmas yanıp sönüyor, arada bir başını kaldırıp diğer ikisinin sohbetine katılıyor ya da bizi ilk başta o kadar büyüleyen alçak, müzikal sesiyle gülüyordu.”¹⁰⁶

Oryantalist dilin kendini açığa vurduğu en işlevsel alanlardan biri olan Doğulu kadın ve harem sembolünün ve buradan yayılan imajların, yukarıda alıntıladığımız uzun tasvirlerin daha da ötesi masallaştırılmış harem anlatısının içerisinde baskın oldukları aşikârdır. Ancak harem konusunun yukarıdaki örnekte olduğu gibi sadece hoşnut kalınan ya da haz duyulan bir temsille sınırlandırılmayacağı, Doğu'nun zorbalık ve gaddarlıkla malul bir başka yüzünün daha olduğunu ima ettiğini Hornby'nin bir başka harem ziyaretinde Çerkez bir kölenin satın alınması sırasında şahit olduklarını aktarımında görebiliriz. Burada da yukarıdakine benzer bir anlatımla barbarlık, masallaştırılır:

“Açık kumral saçlarının uzun örgüleri, inci ve sırma telli bir filenin arasından fırlayıp sırtına dökülmüştü. Ender bir güzellikteydi; derin derin bakan masmavi gözlerini Hanım'dan gelen bir soruyu cevaplamak üzere nihayet yukarı kaldırdı. Uzun, siyah kirpikleri, güneşte olgunlaşmış şeftali renginde

¹⁰⁶ A.e., s. 210-213,220.

bir teni, zarafetle gücü birleştirmiş bir vücudu vardı. Minik, işlemeli terliklerinden görünen bembeyaz ayakları o kadar küçük ve güzeldi ki!

(...) çenesini tuttuktan sonra çocuğun ağzını iyice açmaya zorladı ve iri, siyah gözleriyle her bir beyaz dişi acele etmeden inceledi: “Mükemmel!” Nefes nefese kalan çocuk sedirin önünde yerini alırken, kölelerden de tatminkâr bir mırıltı yükseldi. “Şimdi sorun ne?” diye sordum. “Hanım boynunun renginin çok koyu olmasından hoşnut değil.” Bunun üzerine başka bir konsültasyon başlıyor; küçük yaratığa yine Hanım’a yaklaşması emrediliyor. Hanım, kuvvetli bir çekişle küçük, şirin ceketi yırtınca, çocuğun bembeyaz göğsü ortaya çıkıyor...”¹⁰⁷

İlk harem ziyaretinin Lady Hornby’de bıraktığı büyüleyici etkinin sonraki harem ziyaretlerinde yerini rahatsızlığa, hatta içinde bulunmaktan duyduğu yoğun bir huzursuzluk haline dönüştüğünü ilerleyen mektuplarında okuruz. Bir mektubunda haremdeki hanımların kendisini Doğulu gibi giydirme teşebbüslerinden bahsederken, mekânda bulunmaktan duyduğu huzursuzluk, ifadelerindeki küçümseyici tavrıda açığa çıkar:

“Haremin havası dahi beni boğuyordu ve üzerimdeki mücevherlerle elbiseleri tiksinti içinde çıkarmaktan kendimi alamadım. Bayan Longworth’ün bana bir süre önce söyledikleri çok doğru: “Eğer bir Türk kadınında en küçük bir incelik kırıntısı, kocası ya da çocuğu için en ufak bir sevgisi, gelecekle ilgili küçük de olsa bir düşüncesi varsa, o kadın mutlaka mutsuz olacaktır! Mutlu olabilmek için tek şansı, bir hayvan durumuna indirgenip yiyip içip güneşlenmektir.”¹⁰⁸

Alıntıladığımız tüm bu bir nevi hikâye edilen harem anlatıları ve uzun süreli İstanbul hayatından edindikleri, nihayetinde Hornby’yi Türk kadınları için “Ne yapılabilir?” sorusunun cevabını aramaya yöneltir. “Eğer” der Hornby:

“(...) bir Türk erkek çocuğu, annesini sedirde oturup yapılmasını istediği şeyler konusunda kölelerini tokatlarken ve onlarla tartışırken, aşağılayıcı bir cehalet içinde görmek yerine okuyup öğretmekle meşgulken görseydi, annesi hakkında kim bilir ne kadar farklı bir fikre sahip olurdu!”

Bu hükümden yola çıkarak, sadece güzellikleriyle değer kazanan, güzellikleri kaybolduğunda ise onları taşıyan öküzlerden daha az saygı görmeye başlayacaklarını düşündüğü¹⁰⁹ Türk kadınları için İngiltere’den “son derece basit eğitici kitaplar”

¹⁰⁷ A.e., s. 310.

¹⁰⁸ A.e., s. 281.

¹⁰⁹ A.e., s. 323.

getirterek faydalı olabileceği düşüncesindedir. Kendisine bu tavsiyeyi, “(...) ülke halkını çok iyi anlayan ve tanıyan, onlara neyin uygun olduğunu bilen” Osmanlı donanmasında uzun süre görev almış Müşavir unvanlı İngiliz deniz subayı Adolphus Slade’in verdiğini arkadaşı Bayan Austin’e yazdığı 26 Haziran 1856¹¹⁰ tarihli mektubundan öğreniyoruz. Türk kadınlarının (padişah haremdekiler) **Binbir Gece Masalları** ya da İran aşk şiirlerini içeren kitapların haricinde hiçbir kitap okumadığını söyleyen yazarın İngiltere’den talep ettiği kitaplar için ölçütü, “kıskanç efendilerin önyargı ya da korkularını uyandırmayacak şekilde” ve “sanki yedi yaşındaki çocuklar için yazılmış gibi” olmalıdır. Talep edilen ilk kitaplar, “cehalet ve akılsızlık” yüzünden ölen bebeklerin¹¹¹ anneleri için sağlıklı çocuklar yetiştirmek üzerinedir. Bunları daha sonra “şirin ahlaki ve eğitici hikâyeler” izleyecektir. Bu sayede annelere, “mevcut zayıf ve uyuşuk İstanbulluların yerini alabilecek üstün ve sağlıklı oğulları nasıl yetiştireceklerini” öğretmek mümkün olacaktır.

Mektup, medeni dünyanın mensubu olan ve sahip olduğu bilgiyle Doğudakiler için neyin uygun olduğunu bilen, Doğu karşısında üstün duruma geldiğinin bilincindeki Batı’nın Doğu’yu çürümüşlüğünden kurtarma, onu biçimlendirme gücüne¹¹² harem üzerinden bir gönderme gibidir.

¹¹⁰ A.e., s. 336.

¹¹¹ Hornby, Türkleri sağlık konusunda cahil bulsa da Montagu’nun, İngiltere’de çok sayıda kişinin ölümüne sebep olan çiçek hastalığının tedavisini Doğu’da keşfettiğini hatırlamak önemlidir. Bkz.: Montagu, a.g.e., s. 61.

¹¹² Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, s. 74.

SONUÇ

On sekizinci yüzyılın ortalarında gerçekleşen sanayi devrimi, Avrupa'nın ekonomik yapısını köklü bir biçimde değiştiren gelişmeleri başlatarak tarımsal ekonomiden merkezinde fabrikaların olduğu yeni bir iktisadî hayata geçişi gerçekleştirir. Süreç aynı zamanda Avrupa'da yeni yerleşim mekânlarının, modern şehirlerin ortaya çıkışına da zemin hazırlar. Bu yeni iktisadî -ve aynı zamanda pazar ihtiyacı nedeniyle ulusal ve uluslararası düzeyde gelişen ticarî- faaliyetler, şehirlerde yeni yaşama biçimlerini ve yaşam tarzlarını tetiklemiştir. Bilimde, tıpta ve ekonomide yaşanan gelişmelerle birlikte, bu yüzyıllarda dünya genelinde, fakat özelde Avrupa'da önemli bir nüfus artışıyla da karşılaşılır. On sekizinci yüzyılın sonunda gerçekleşen Fransız İhtilali de, bütün bu gelişmelerin yarattığı iktisadî, siyasal, kültürel, düşünsel ve toplumsal alt üst oluşların yarattığı kaotik sürecin bir sonucudur.

On dokuzuncu yüzyıl, bir kaç yüzyıl içinde gerçekleşen tüm bu zamanların yarattığı toplumsal krizin, yeni bir değerler manzumesi ışığında çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı yeni bir dönemdir. Yüzyıl, Avrupa'nın dünyanın diğer devletleri ile –bir önceki yüzyılda işaretlerini görebileceğimiz- arasındaki mesafenin Avrupa lehine açıldığının iyice fark edildiği hem kendileri, hem de dünyanın diğer toplumları nezdinde bir anlamda tescil edildiği bir devir olması açısından ayrıca mühimdir. Avrupa'da modern sanayi toplumlarının, modern siyasî, iktisadî ve toplumsal yapıların ve kurumların tesis edildiği, ayrıca üniversitelerin ve sosyal bilimlerin de kurulduğu bir yüzyıldır.¹ Tüm bu hareketli süreçler, özellikle de on

¹ Modern sanayi toplumunun, konu ile ilgili literatürde, kabaca (i) bilimsel devrim, (ii) felsefi ve sanatsal devrim; (iii) sanayi devrimi; ve (iv) siyasal devrim gibi dört temel devrimsel süreçten geçerek oluştuğu belirtilmektedir. Özet bir anlatım için bkz.: Abel Jeanniere, “Modernite Nedir?”, **Modernite Versus Postmodernite**, der. Mehmet Küçük, Ankara, Vadi Yayınları, 1993, s. 15-26. On sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyılın tamamında Avrupa içinde yaşanan gelişmeler ve tartışmalar, oryantalist söylemde ve özelde de oryantalist seyahat edebiyatında göze çarpan belli karakteristik özellikleri kavrayabilmek açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Seyahat edebiyatının, özelde de oryantalist seyahat edebiyatının da gelişim kaydettiği bu dönemde Avrupa'nın yaşadığı dönüşümün ve bu dönüşümün yarattığı krizlerin Avrupalı entelektüeller tarafından nasıl ele alındığına ilişkin kapsamlı bir anlatım için bkz.: R. Nisbet, **Sosyolojik Düşünce Geleneği**.

sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca İngiltere ve Fransa'nın öncülüğündeki sömürgecilik ilişkilerinin kalıcı bir hal aldığı ve böylelikle “oryantalizmin” akademik anlamda kurulmasına ortam hazırlayacaktır.

On dördüncü ve on beşinci yüzyıllardan itibaren tedricen gerçekleşen, on sekizinci yüzyılın ortalarında ve on dokuzuncu yüzyılda geçmiş yüzyıllarla kıyaslanamayacak bir hıza ulaşan teknolojik ve özelde de ulaşım teknolojilerinde yaşanan devasa gelişmeler, sanayileşme ve ticaretin gelişmesiyle birlikte ekonomide yaşanan hareketlilikler; Avrupa ülkelerinin dünya genelinde siyasi, askeri ve ekonomik olarak etkinlik alanlarını genişletmeleri ile birlikte Avrupalı insanın hareket etme imkânlarını artırmaya, ufkunu genişletmeye başlar. Bu sürecin, özellikle de Avrupalı okumuş kesimlerinin benlik algılarını değiştirdiği, bireyselliklerini artırdığı da açıktır. Daha önceleri yalan yanlış belli bilgiler üzerine kurulu sınırlı dünya bilgisi, sömürgecilik ilişkileri aracılığıyla dünyanın her bölgesi hakkında yeni bilgilerin Avrupa'ya akması ile birlikte zenginleşmeye başlar. Avrupa devletlerinin, askeri, ekonomik ve diplomatik nüfuzunun artmasıyla birlikte, Avrupalı insanlar yaşadıkları coğrafyanın dışına çıkma ve devletlerinin sömürgeleştirdiği, nüfuzu altına aldıkları bölgeleri tanımak için o bölgelere, dönemin sağladığı imkânlar aracılığıyla, çok daha rahat bir biçimde seyahatlere çıkma cesareti ve imkânı bulmuşlardır. Dönemin -çalışmamızın temel problemi olmadığı için burada çok da ayrıntısına giremeyeceğimiz- bu özellikleri, Avrupa'nın modernleşen uluslarının halklarının farklı sebeplere ve amaçlara sahip olarak dünyanın diğer coğrafyalarına seyahat etmelerini teşvik etmiştir.²

² Avrupa'dan Batı'nın sömürgeleştirdiği bölgelere seyahate çıkan ya da göç eden Batılıların hepsi aynı özelliklere ve amaçlara sahip değildi. Homojen bir grup oluşturmamaktadırlar. Avrupa dışı bölgelere giden Batılı insanların bir kısmı, Batı-dışı coğrafyalarda sömürgeci faaliyet yürüten devletlerin ve ticaret şirketlerin bir çalışanı idi. Bir kısmı, bu bölgelerde meşru ya da gayri meşru çok farklı alanlarda girişimlerde bulunarak zenginleşmek isteyen insanlardı. Bir kısmı ise, resmi, gayri resmi ya da özel nedenlerle sömürgeleştirilen ve Batılılar için çok fazla da bilinmeyen bu bölgeleri tanımak, bilmek, yer altı ve yer üstü zenginliklerini keşfetmek üzere yola çıkan entelektüellerdi. Bir kısmı ise, ülkelerinde yaşanan iktisadî ve siyasal dönüşümler nedeniyle kendilerini bir tür boşluk içerisinde hisseden ve iç huzurlarını sağlamak için yolculuğa çıkan romantiklerdi.

Yukarıda kısaca değinilen süreçlerin ve gelişmelerin sonucunda, uzak bölgelere yapılan seyahatler, toplumun yüksek ve dar bir kesimine, imtiyazlı azınlığa has bir deneyim olmaktan çıkmaya başlar ve çok sayıda orta halli Avrupalı kadın ve erkeğin gerçekleştirebileceği bir girişime dönüşür. Cesur ve savaşçı seyyahların tekelden seyahat üzerinden özgünleşme çabasındaki romantik (depresif) gezginlerin eline geçen seyahatin yüzyıldaki ana rotası, değişmeyen biçimiyle Batı'nın ilgisini hiç eksiltmediği Doğu coğrafyasıdır. Keşifler çağının geride kaldığı dünyanın hemen her köşesine ulaşılabilirdiği zannının gerçeğe dönüştüğü bu yüzyılda, Batı'nın muazzam bir özgüvenle Doğu'yu yeniden keşfettiği söylenebilir. Bu keşif, Batı-dışı dünyaları tanıma içgüdüsünü aşan bir yetkinlikle Uzak ve Yakın Doğu'ya sızarak, dâhil olarak ve nihayetinde kendi tasarrufuna alarak işleyen bir süreci temsil eder. Yakın ve Uzak Doğu'nun yer altı ve yer üstü zenginliklerinin Batı'ya akması, Fransız ve İngiliz merkezli proje temelinde iktisadi, siyasi, askeri sahadaki çok cepheli ve topyekûn bir kuşatmanın öncülüğünde kültürel, ideolojik ve bilimsel hegemonya alanları oluşturmakla sağlanabilmiştir. Bu alanlar, sınırları muğlâk fakat tesiri mutlak kabul edebileceğimiz *oryantalizm* başlığı altında formüle edilerek Batı'nın dışındakileri Batı için aşikâr kılmaya zemin hazırlar. Kavramın ilk kez on dokuzuncu yüzyılda ilan edildiği söylenemese de yüzyılın bütününde en mükemmel şekline kavuştuğu ve kurumsallaştığı kesindir.

Mükemmel biçime ulaşmanın vasıtalarından biri Doğu'yu etnografik, arkeolojik, antropolojik ya da politik içerikli türlü yazılı temsillerde tecrübe ederek, oryantalist söyleme süreklilik ve direnç kazandırmaktır. Ancak bu temsiller, yalnızca akademik ve bilimsel metinler çerçevesinde kuramsal alanlar inşa ederek değil, Doğu'ya dair “sınırsız hayal alanı” yaratacak metinler ölçeğinde de kendini var ederek Batı'nın lehine genişler. Bu “sınırsız hayal alanı” en belirgin şekliyle öykü ve yolculuk başlıklı sayısız örnekte kendini ifade imkânı bulmuştur. Böylelikle zaten var olan tekrar ve alıntılarla direnç kazanan kesintisiz bir tarihe sahip Doğu miti, bir üst seviyeye taşınarak Batı için daha zenginleştirilmiş ve çeşitlendirilmiş bir forma bürünerek yüzyılı derinden etkiler.

Oryantalizmin çok katmanlı egemenliğini oluşturan tüm bu açıklama usullerinden biri de arkasında olağanüstü bir arşivi miras bırakan, bu sayede de çok boyutlu ifade imkânları yaratabilen seyahatnameler olmuştur. Daha net bir tanımla, seyahatnameler, çok yönlü işlevleri ve tekdüze olmayan okunma tarzlarıyla şarkiyatçılığın inşasında önemli kaynaklardan biridir. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyıl Batılı seyahat metinleri, yalnızca “edebi yazı türü” gibi standart ve biçimsel bir sınıflamanın içine dâhil edilemez. Seyahat edebiyatı, sınırları katı bir biçimde çizilmiş belli bir alana işaret eden bir tasnifin çok daha ötesinde bir anlama sahiptir. Bu düşünce, tezimizin başlangıç noktasını oluşturur. Çalışmamız, giriş ve sonuç bölümleri hariç, üç ana bölüme bağlı olarak biçimlendirildi. İlk iki bölümde amaçlanan, “seyahatname ve oryantalizm ilişkisi” şeklinde bir başlık açarak bu başlık etrafında, seyyahın, oryantalist temsilde durduğu yeri saptamak ve seyahatnamenin söyleme nasıl ve ne şekilde eklendiğine cevap arayarak tezin çatısını oluşturmaktır. İkinci ana kısmın esas işlevi, “oryantalist izler barındıran” bir seyahatname vasıtasıyla tezi somut bir alana taşıyarak yolculuk metinlerinde oryantalist vurguları görünür kılmaktır.

İlk yüzyıllarda bilinmeyen coğrafyalarda maceradan maceraya koşan savaşçı kahramanların seyahatleri, hac için yapılan kutsal yolculuklar, Britanyalı soylu sınıfa mensup 19-20 yaşlarındaki gençlerin kıta Avrupa’sında politik, estetik ve tarihsel bilinç kazanma adına yaptıkları Grand Tour, misyonerlik ve ticaret gezileri, Marco Polo’nun Çin’e yolculuğu, Christopher Columbus’un on beşinci yüzyılda gerçekleştirdiği Amerika seyahati ya da John Mandeville’in yolculuğu, Batı’nın seyahat tarihinin sürekliliğini vurgulayan ve on dokuzuncu yüzyıla ilham veren evrelerdir. Tüm bu sıraladıklarımızın ardından gelen on dokuzuncu yüzyılda, seyahatin bireyselleştiği yeni dönemde Doğu’ya merakın bir tutkuya dönüştüğü söylenebilir. Ancak tez süresince de sıklıkla ifade edildiği gibi seyahatname, “yalnızca saf bir merak duygusunun sebep olduğu metinler” olarak görülmemiş aksine Doğu mitini, farklılaşan temsil biçimlerinde yeniden işleyerek hatta çoğaltarak sunmasıyla Batı için Şark hakkında yeni bilgi alanları temin ettiği biçiminde yorumlanmıştır. Yorum, Şark’ın kayıt altına alınmasına aracılık eden seyahat metinlerinin bu haliyle politik bir karşılığı (yararı) olduğu yargısına

götürmektedir. Bu yargıdan, (kimi seyyahlar, resmi vazifeye ya da Kraliyet Coğrafya Cemiyeti ve Kraliyet Asyatik Cemiyeti gibi kurumların teşvikiyle Doğu'ya yolculuk yapıyor olsalar dahi) seyyahların ekseriyetle bir üst yapı adına hareket ederek devletleri adına Doğu'yu tecrübe ettikleri anlamını çıkaramayız elbette. Fakat “politik karşılığı olduğu” ifadesinin açılımı, seyyahın ülkesinde edindiği oryantalist formasyonu Doğu'da geçirdiği zaman süresince bir üst kimlik gibi taşıyarak *yabancıdan* elde edeceği her türden bilgiyi, Avrupa kamuoyunun merakına ya da beğenisine sunarak kendileri için bireysel itibar sahaları inşa etmelerinde, üretilen seyahatnamenin de oryantalist literatürün çerçevesini oluşturan unsurlardan biri olmasında yatar. Çünkü seyyahlar yani çoğunlukla İngilizler ve Fransızlar, sömürgeci bir imparatorluğun kendilerine sağladığı emniyet içinde çok zaman “ilerlemeden uzak, durağan, hatta ilkel” buldukları Doğu'yu, medeni bir kültürün mensupları özgüveniyle inceleyecek, tasvir edecek ve hatta -Lady Hornby'de gördüğümüz üzere- onu eğitime vazifesi dahi üstlenecektir. Dolayısıyla özgürleşmek ve huzuru bulma gibi oldukça kişisel bir gerekçeyle başlayan Doğu yolculuğunun, bu gerekçeden çok daha fazlası olduğu düşüncesi tez boyunca farklı başlıklarda desteklenmiştir.

İlk bölümde ortaya koymaya çalıştığımız en karmaşık alan, birbiri içine geçmiş “hakikî ve hayalî” unsurlar arasındaki dengenin seyahatnamede nasıl kurulduğunun tespiti olmuştur. Ortaçağ Arap edebiyatının mahsulü **Binbir Gece Masalları**'nın Batı dillerine tercümesiyle buradan yayılan mitlerin, efsanelerin Batı-dışı dünyaların tasvirinde ölçüt alınması, seyyahların da bu masallardan ilham alarak Doğu'yu çok zaman “keşfedilmeyi bekleyen” efsanevi ve hayalî bir ülke gibi sunmaları, Doğu'nun tek bir anlatım şekli içine hapsedilmesi tehlikesini doğurmuştur. Tez için okuması yapılan belli başlı seyyahların, tüm bu imge ve sembol dünyasından etkilendikleri ve seyahatnamelerine dâhil ettikleri kolaylıkla tespit edilebilir. Bu da seyyahların katkı sağlayacağı süreçle masallaştırılan Şark'ın özellikle evdeki okur nezdinde hayalî çoğalan fakat gerçekliği daralan pasif ve edilgen bir alana çekilmesine sebebiyet verecektir. Ancak dile getirdiğimiz kısıtlamanın, seyahatnameyi pratikte tekdüze ve sınırlı bir temsil biçimine zorunlu kıldığından söz edilemez. Aksine seyahatnamenin gücünü, içeriğindeki karşıtlıklarda, birbirine benzemeyen ya da birbirinden büsbütün

aykırı anlatımlarda, ikilemler ve içeriğinde muhalif ya da eleştirel unsurlar barındıran çok cepheli ifade biçimlerinde aranması gerektiği düşüncesi, seyahatnamelerin kullanım değerini artırarak oryantalist söylemin sesini çoğaltır ve güçlendirir. Çünkü Şark zaten tüm bu karşıt, çelişkili ve birbirini çürüten sıfatlarla işaretlenmiş, tanımlanmış ya da tasnif edilmiştir. Yani Doğu’yu aynı anda barbar ve soylu, aylak ve çalışkan ve yahut büyüleyici ve köhne görerek metinler yoluyla sunabilmek kolektif kabulle mümkün olabilmektedir.

Yukarıda seyahatnamelere atfettiğimiz hususların Lady Hornby’nin mektuplarında karşılığı olup olmadığını incelemek ve Hornby’de oryantalist söylemin izlerini tespit etmek tezin ikinci ana bölümünde cevabı aranan sorulardı. Tezin girişinde ve genel içeriğinde de belirttiğimiz üzere kadın seyyahların yüzyılla artan sayıları, Batılı seyahatname tarihinin içerisinde zengin bir alanın oluşumuna karşılık gelir. Bu alan kendini yalnızca seyahatname tarihi içerisinde sınırlı tutmayarak, “kolonyalist söylemde Batılı kadın gezgin, kadın seyyahların feminist harekete etkileri ya da gezi yazılarında cinsiyet” gibi farklı kültürel çalışma başlıklarında da kadın seyyahların incelenmesini beraberinde getirir. Kadın seyyahların katkı sağladığı tüm bu başlıklar içerisinde çalışmamızın esas ilgi alanına giren husus ise bu seyyahların, Doğu’nun ev gibi sınırlandırılan alanlarına sızarak Şark’ın en karakteristik imgelerinden “harem”i yine Batı(lı) için açığa çıkarmasıdır.

Kadın seyyahların oryantalist seyahat yazımındaki yeri, özellikle “harem ve Doğulu kadın” başlığında billurlaşmaktadır. Çünkü Doğu’yu kavramanın ancak “Doğulu kadını ve onun mekânını” bilmekten geçtiği düşüncesi, bilginin kaynağına ulaşabilecek olan kadın seyyahların önemini arttıracaktır. Kadın seyyahlar, “Doğu’nun cinsel serbestlik alanı” (ki bu, Batılı erkeğin kurgusudur) gibi algılanan haremın mühürlü kapısını açan ya da en yaygın mecazi karşılığıyla Doğulu kadının “peçesini” kaldırabilecek yegâne varlık olmaları sebebiyle değerlidir. Sıklıkla “dişi olarak tasvir” edilen Doğu’nun sırrını çözmek ve Batılı erkeğin “eksikliğini ve sınırlarını” yok etmek tüm bu gizil dünyayı örten, saklayan “peçe”nin kaldırılmasıyla mümkün olacaktır. Nihayetinde Doğu’nun “öz”üne ulaşmanın peçeyi kaldırmakla

sağlanabileceği iddiası, bu girilemez âlemin örtüsünü kaldırmayı başaramış Batılı kadın seyyahı, ayrıcalıklı kılacaktır.

Batılı erkek için girilmesi yasak olan harem, çoğunlukla uydurma ve hayal mahsulü anlatımlarla kalabalık imgeler yığını haline getirilmişken, yüzyılla birlikte kadın seyyahların artan etkinliği harem ve Doğulu kadının yeniden tanımlanma sürecine de imkân tanır. Kadın seyyahların genel olarak Doğulu kadın ve harem konusunda gerçeğin lehine bir üslup geliştirerek klişe algıları tersyüz ettiği ve metinlerinde Doğulu kadın hakkındaki olumsuz imajı tashih etme çabası taşıdıkları hususunda sık tekrarlanan bir yönelim vardır. Buna göre kadın seyyahlar, ulaşılamaz bir imge gibi tarif edilen, sadece haz mekânı olarak değil içinde her türlü zorbalığın ve entrikanın yaşandığı fantastik harem imajının yanılığına dikkat çekerek Doğulu kadını ve onun evini bu imajlar yığından temizlemek isterler. Kadın seyyahların Batılı erkeğin inşa ettiği bu “düşsel” mekânı, kendi dillerinde dönüştürerek Doğu kültürünü tanıma alanlarından biri kabul ettikleri ve Doğulu kadını, giyim-kuşam tarzı, yeme-içme adetleri, günlük hayat rutini ya da çocuk yetiştirme usulü gibi sosyal ve kültürel farklılıklar ölçeğinde gözlemleyerek Doğu’ya dair daha tutarlı ve gerçekçi bir bakış açısı geliştirdikleri yorumlarını çağdaş literatürde takip etmek mümkün. Esasen bu yorumu sağlayan da bizzat dönem seyyahlarının kendilerini bir tür “klişe bozucu” gibi görmeleridir elbette. Fakat bunun tam anlamıyla Doğu mitini terk ederek kendi toplumunun kolektif muhayyilesinden vazgeçmek anlamına gelmeyeceğini dahası kadın seyyahların, bu mekânlara atfedilen tüm sembolik klişelere işlerlik kazandırarak söylemi canlı tuttuklarını tez boyunca işlemeye çalıştık. Çünkü “Doğu’nun hakikatini sunma” iddiasındaki bu seyyahların da eleştirdikleri imge ve sembollerle örülü Doğu’yu görmek, tecrübe etmek ve kayıt altına alma arzusunda oldukları, seyahat metinlerinin temsil biçimlerinde kendisini açık etmektedir. Zaten seyahatnamelerde yer alan kolektif kabullerin gücü de tüm bu farklılıkları ve tezatları içinde barındırmasında saklıdır.

Bu anlayışın yani “Doğu’nun hakikatini sunma” iddiasının, Hornby’nin metinlerinde herhangi bir karşılığı olup olmadığı sorusunun peşine düşüldüğünde, Lady’nin, haremi ya da Şark kadını kolektif kabullerin dışına çıkararak yeniden

anlatma gibi bir niyet taşımadığı görülecektir. Aksine **Binbir Gece Masalları**'nın, anlatımlarına referans olduğu sıkça tanık olunmuştur. Her ne kadar mektuplarının yalnızca gerçeğe dayandığını ısrarla vurgulasa da, özellikle hareme, nostaljik ve romantik bir ilgiyle kayıtsız kalamadığı çok açık bir şekilde görülmektedir. Fakat bunun tek başına yüceltilmiş ya da idealize edilmiş temsillerle sağlanmadığı ve Hornby'nin eserini “nefret ve arzu edilen” gibi görünürde birbirini tekzip eden ancak (sıklıkla tekrar ettiğimiz üzere) birbirini besleyen mecazlarla formüle ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu temsil tarzının harem ve Doğulu kadın imgesiyle sınırlı kalmayarak şehir manzaralarına da yayıldığını belirtmek gerekir. İstanbul'un “ilkel, büyü, (ölü kadar) sessiz, gürültülü, egzotik, köhne” manzarası, şehri aynı anda hem dram, hem de zevk öznesi haline getirerek “yüceltilen ve nefret edilen İstanbul” algısını yaratır.

Bu sebeple Hornby'nin eserini, Doğu'ya dair hayal ile gerçeği, arzu ile nefreti, kurmaca ile gözlemi anlatan ve aynı zamanda da, içinde oryantalist unsurlar barındıran kararsız metinler olarak değerlendirmek mümkün.

Son olarak, eserin, salt “yabancıyı tanımak” amacıyla yazılmış bir seyahatname örneği olarak da önemini belirtmek gerekir. Lady Hornby'nin mektupları, “oryantalist etkiler içeren bir seyahatname” örneği kapsamında değerlendirilse de mektuplarının, İstanbul'un yüzyıl içerisindeki genel hali hakkında ilk elden bilgileri sunarak zengin bilgilenme alanları oluşturduklarını da ilave etmek gerekir. Çünkü seyyahların, gittikleri şehirlerin toplumsal yaşantısı, gelenekleri, inanç özellikleri, sosyal ve iktisadi hayatı yahut şehrin geçirdiği mimari süreçler gibi ana çalışma konularında en geçerli başvuru kaynaklarından olmaları metinlerinin değerini arttıran özellikleridir. Dolayısıyla Lady Hornby'nin İstanbul gibi hareketli ve karmaşık devirlere sahip bir şehrin canlı ve gerçek tanıklığını anlatan eseri, şehrin yüzyılına ait sahnelerini sunmayı vaat eden bir belge olarak ilgiyi hak etmektedir. Nihayetinde Hornby'nin mektupları, şehir tarihi çalışmaları için de temsil gücü ve yeterliliği ile dikkate alınması gereken bir kaynak niteliğindedir. Bu ve benzeri kaynaklardan faydalanmanın verimliliğini artıracak husus ise, öznel ile nesnel olan, kurmaca ile

gerçek olan arasındaki farkı ortaya koyabilecek bilinçli ve eleştirel bir okuma olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adams, Percy G.: **Travelers and Travel Liars 1660-1800**, New York, Dover Publications, 1980.
- Akçura, Gökhan: “Doğu’ya Seyahat”, **Oryantalizmin 1001 Yüzü**, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, 2013, s. 112-122.
- Amicis, Edmonde de: **İstanbul (1874)**, terc. Beynun Akyavaş, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Andras, Carmen: “British Travel Literature in 19th Century: Transdisciplinarity, Genre and Gender Crossing”, **Trans: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften**, 16 (2006).
- Armağan, Mustafa: “Hayali Doğu’dan Hayali Batı’ya”, **Doğu Batı**, Yıl: I, sy. 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 77-84.
- Asiltürk, Baki: “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature**, vol. 1/I, Winter, 2009, s. 911-994.
- Asiltürk, Baki: “Kültürlerin Tanınması ve Seyahatnameler”, **Kültür Dergisi**, sy. 13, Kış 2008/2009, s. 4-7.
- Aslan, Rüstem: “Kadın, Erkek ve Fantazya”, **Atlas**, sy. 96, Mart 2001, s. 72-73.
- Badem, Candan: “The Ottoman and The Crimean War (1853-1856)”, Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2007.
- Baktır, Hasan: “Representation of the Ottoman Orient in Eighteenth Century English Literature”, Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2007.
- Bassnet, Susan: “Travel Writing and Gender”, **Travel Writing**, ed. by Peter Hulma and Tim Youngs, Cambridge University Press, 2002, s. 223-241
- Bassnett, Susan: “Introduction”,(Çevrimiçi)
<http://cw.routledge.com/ref/travellit/introduction.pdf>,
13.09.2015.
- Baysun, Cavid M.: “Mustafa Reşid Paşa’nın Siyasi Yazıları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Eylül 1960, c. 11, sy. 15, s. 121-142.

- Beckford, William: **Vathek**, terc. İsmail Yerguz, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Behdad, Ali: **Kolonyal Çözülme Çağında Oryantalizm**, terc. Siber Erduman ve Berkay Ersöz, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi, 2007.
- Blanton, Casey: **Travel Writing: The Self and The World**, London, Routledge Press, 2002.
- Botton, Alain de: **Seyahat Sanatı**, terc. Ahu S. Bayer, 5. bs., İstanbul, Sel Yayınları, 2011.
- Bouloussa, Jalila K.: “The Orient and Its Impact on Western Women’s Fashions”, **Orientalism: Papers Presented by the English Department**, University of Tunıs, 1991, s. 50-64.
- Bridges, Roy: “Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914)”, **Travel Writing**, ed. by Peter Hulma and Tim Youngs, Cambridge University Press, 2002, s. 53-70
- Brown, W. Cable: The Popularity of English Travel Books about The Near East, 1775-1825, **Philological Quarterly**, 15 (Jan 1, 1936): 70, s. 70-80.
- Brown, Wallace C.: “Prose Fiction and English Interest in the Near East 1775-1825, **PMLA: Publication of Modern Language Association of America**, 53.3 (1938), s. 827-836.
- Bulut, Yücel: “Oryantalistlerin İstanbul’u”, **Din ve Hayat**, 2010, sy. 9, s. 119-122.
- Bulut, Yücel: “Oryantalizm, Seyyahlar ve Batı’nın Doğu İmgesi”, **Din ve Hayat**, 2009, sy. 7, s. 64-69.
- Bulut, Yücel: “Türk Dostları”: Pierre Loti ve Claude Farrère”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993.
- Bulut, Yücel: **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, 4. bs., İstanbul, Küre Yayınları, 2004.
- Buzard, James: “Grand Tour and After (1660-1840)”, **Travel Writing**, ed. Peter Hulma and Tim Youngs, Cambridge University Press, 2002, s. 37- 53.
- Çağan, Kenan: “Seyahatten Turizme Bir Devinim Hikâyesi”, **Hece Gezi Özel**, sy. 174-176, Haziran-Ağustos 2011, s. 62-70.

- Çağrı, Mustafa: “Seyahat”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s.7-9.
- Carr, Helen: “Modernism and Travel (1880-1940)”, **Travel Writing**, ed. by Peter Hulme and Tim Youngs, Cambridge University Press, 2002, s. 70-87.
- Çelik, Zeynep: **Değişen İstanbul: 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti**, ter. Selim Deringil, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları. t.y.
- Chateaubriand, F.-R.: **Paris-Kudüs Yolculuğu I-III**, terc. Oğuz Peltek, Ankara, MEB Yayınları, 1946.
- Çıraklı, Mustafa Z.: “İngiliz Edebiyatında Seyyahlar ve Seyahat”, **Hece Gezi Özel**, sy. 174-176, Haziran-Ağustos 2011, s. 225-235.
- Çırakman, Aslı: “Oryantalizmin Doğu’su ve Oryentalist Bilgi”, **Toplumsal Tarih**, sy. 119, Kasım 2003, s.78-83.
- Clark, Steve: “Introduction”, **Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit**, London, Zed Books, s. 1-28.
- Coşkun, İsmail: “Öteki ile Karşılaşmalar Gezi Edebiyatı ve Şarkiyatçılık”, **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu**, haz. Lütfi Sunar, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007, s. 159-169.
- Coşkun, Menderes: “Seyahat”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 13-16.
- Damiani, Anita: **Enlightened Observers: British Travellers to the Near East 1715-1850**, Beirut, American University of Beirut Press, 1979.
- Defoe, Daniel: **Robinson Cruise**, terc. Akşit Göktürk, 2. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Ergin, Osman N: **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, c. III, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995.
- Ergin, Osman N: **İstanbul’da İmar ve İskân Hareketleri**, İstanbul, 1938.
- Flaubert, Gustave: **Yerleşik Düşünceler Sözlüğü**, ter. Sema Rifat ve Elif Gökteke, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2006.
- Fleet, Kate ve E. Boyar: **Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi**, terc. Serpil Çağlayan, İş Bankası Yayınları, 2014.

- Foster, Shirley: Colonialism and Gender in the East: Representations of the Harem in the Writings of Women Travellers, **The Yearbook of English Studies**, vol. 34, s. 6-17.
- Gaunt, Simon: "Travel and Orientalism", **The Cambridge History of French Literature**, ed. by W. Burgwinkle, N. Hammond and E. Wilson, Cambridge University Press, 2011, s. 121-130.
- Gautier, Théophile: **İstanbul**, terc. Nuriye Yiğitler, İstanbul, Profil Yayınları, 2007.
- Genç, Elif Süreyya: **XX. Yüzyıl İstanbulu: Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri**, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2010.
- Göksel, Sema Emel: "The Ailing Imperialists: The Ottoman Empire in British Travel Literature 1821-1876", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2003.
- Göze, Gülfer: "A Tourist's Guide to The Authority of Presentation in Travel Narratives: Classifying The Other, Aesthetizing The Self", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.
- Gregory, Derek: "Scripting Egypt: Orientalism and the Cultures of Travel", **Writes of Passage Reading Travel Writing**, ed. by James Duncan and Derek Gregory, Routledge Press, 1999. s. 114-151.
- Guenther, Wendelin: "Nineteenth-century Travel Writing", **The Cambridge History of French Literature**, ed. by W. Burgwinkle, N. Hammond and E. Wilson, Cambridge University Press, 2011, s. 504-512.
- Gül, Murat: **Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu**, terc. Büşra Helvacıoğlu, 2. bs., İstanbul, Sel Yayınları, 2012.
- Gülersoy, Çelik (haz.): **Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları**, İstanbul, 1971.
- Günel, Asena: "Orientalism from Travel Literature to The Discourse of Tourism", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1998.
- Gündüz, Atalay: "Turkey and Turks in British and American Travel Writing From 1850 to The Present", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007.

- Gürses, Müslüm: “Meşrutiyet Dönemi Gezi Kitaplarında Oto-Oryantalist ve Oksidentalist Söylemler”, **Turkish Studies: International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, vol. 7/1 Winter 2012, s. 1269-1303.
- Hamadeh, Shirine: **Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul**, terc. İlknur Güzel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Helfers, James P.: “Travel from Europe and the Middle East”, **New Dictionary of the History of Ideas**, ed. Maryanne Cline Horowitz, Vol.6, 2005, s. 2368-2372.
- Helmets, M. ve T. J. M.: “Unraveling and Traveling Self”, **The Traveling and Writing Self**, ed. by Marguerite Helms, and Tilar Mazzeo, Cambridge Scholars Publishing, 2007.
- Helmets, M. ve T. J. M.: “Travel and Body”, **Journal of Narrative Theory**, vol. 35, Spring 2005, s. 267-276.
- Hentch, Thierry: **Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı**, terc. Aysel Bora, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.
- Hikmet, Nazım: **835 Satır**, 13. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Hornby, Lady E. B.: **Kırım Savaşı Sırasında İstanbul**, terc. Kerem Işık, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.
- Hornby, Lady: **Constantinople During The Crimean War**, London, 1863.
- Hornby, Sir Edmund: **An Autobiography**, (Çevrimiçi), <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89090370974;view=2up;seq=120;size=200>, erişim tarihi: 14.10.2015.
- Hulme, Peter ve T. Y.: “Introduction”, **Travel Writing**, ed. by Peter Hulme and Tim Youngs, Cambridge University Press, 2002, s. 1-13.
- İldem, Arzu Etensel: “Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri”, (Çevrimiçi) http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/21_cilt/ildem.pdf, 18.09.2015.
- İnankur, Zeynep: “Hayali Doğu'dan “Yakın Doğu'ya”, **Oryantalizmin 1001 Yüzü**, İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, 2013, s. 62-71.
- İnankur, Zeynep: “İstanbul Kapisleri”, **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu**, haz. Lütfi Sunar, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007.

- İnankur, Zeynep: “Mary Adelaide Walker”, **Mekânın Poetikası, Mekânın Politikası: Osmanlı İstanbulu ve Britanya Oryantalizmi**, haz. Z. İnankur, R. Lewis, M. Roberts, İstanbul, Pera Müzesi Yayınları, 2011, s. 201-211.
- Işın, Ekrem ve C. P.: **Doğu’nun Merkezine Seyahat 1850-1950**, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015.
- Işın, Ekrem: “Doğu’ya Açılan Kapının Eşiğinde Bir Romantik, Gérard De Nerval”, **Doğu’da Seyahat**, terc. Selahattin Hilav, 3. bs., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Jeanniere Abel: “Modernite Nedir”, **Modernite Versus Postmodernite**, der. Mehmet Küçük, Ankara, Vadi Yayınları, 1993.
- Kabbani, Rana: **Avrupa’nın Doğu İmajı**, terc. Serpil Tuncer, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1993.
- Kahraman, H. B. ve E. F. Keyman: “Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite”, **Doğu Batı**, Yıl: I, sy. 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, s. 63-76.
- Karabulut, Asuman: “Elizabeth Lady Craven’in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu’na Yaptığı Seyahati”, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Karpat, Kemal: “Ondokuzuncu Yüzyılda İstanbul’da Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Değişim” **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, terc. Dilek Özdemir, İstanbul, İmge Yayınları, 2006, s. 459-521.
- Kavas, Ahmet: “Sömürgeciliğin Pençesinde Ajanlaşan Seyyahlar”, **Kültür Dergisi**, sy. 13, Kış 2008/2009, s. 68-71.
- Kinglake, A. W.: **Doğu Hasreti**, terc. A. Edip Uysal, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Korte, Barbara: **English Travel Writing from Pilgrimages to Postcolonial Explorations**, trans by. Catherine Matthias, London, Macmillan Press, 2000.
- Kuban, Doğan: **İstanbul Bir Kent Tarihi**, terc. Zeynep Rona, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Küçük, Cevdet: “Abdülmeccid”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.I, İstanbul, 1988, s. 259-263.
- Kurtoğlu, Mehmet: “Seyahatnâmeler, Oryantalizm ve Şehir”, **Kültür Dergisi**, sy. 13, Kış 2008/2009, s. 72-75.

- Kutluk, Aslı: “The Self and The Other: Representations of Turkey and Turks in The Travel Writings of Lady Mary Wortley Montagu and Richard Chandler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006
- Kütükoğlu, Mübahat. S.: **Tarih Araştırmalarında Usûl**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, t.y.
- Laisram, P. Pandit: **Viewing the Islamic Orient British Travel Writers of The Nineteenth Century**, London, Routledge Press, 2006.
- Leave, Dorina: **Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul’da Gördüklerim**, terc. Neşe Akın, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008.
- Lewis, Bernard: “Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar”, terc. Esim Erdim ve Salih Özbaran, **Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, sy. II/1984, s. 245-264.
- Lewis, Reina: **Oryantalizmi Yeniden Düşünmek: Kadınlar, Seyahat ve Osmanlı Haremi**, terc. Beyhan Uygun-Aytemiz ve Şeyda Başlı, İstanbul, Kapı Yayınları, 2004.
- Löschburg, Winfried: **Seyahatin Kültür Tarihi**, Ankara, Dost Kitabevi, 1998.
- Loti, Pierre: **Aziyade**, terc. Nahid S. Örük, İstanbul, Engin Yayınları, 2000.
- Loti, Pierre: **Doğu Düşleri Sona Ererken**, terc. Faruk Ersöz, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.
- Lowe, Lisa: **Critical Terrains French and British Orientalisms**, Cornell University Press, 1994.
- Maclean, Gerald: **Doğu’ya Yolculuğun Yükselişi: Osmanlı İmparatorluğu’nun İngiliz Konukları (158-1720)**, terc. Dilek Şendil, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Malečková, Jitka: **European Travel Books About Ottoman Empire in the Late Eihgteenth and Early Nineteenth Centuries As Historical Sources**, **Archiv Orientální**, vol. 60, 1992, s. 147-157.
- Mehmed Süreyya: **Sicill-i Osmani**, haz. Nuri Akbayar, c.V, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Meriç, Ümit: **Şehirlerin Sultanı Seyyahların Aynasında İstanbul**, İstanbul, Albaraka Türk Yayınları, 2010.

- Montagu, Lady Mary W.: **Doğu Mektupları**, terc., M. Aykaç Ersinöz, İstanbul, Yalçın Yayınları, 1996.
- Müller, G. Adelaide: **On Dokuzuncu Asır Biterken İstanbul'un Saltanatlı Günleri**, terc. H. Betül Kara, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010.
- Nance, Susan: "A Facilitated Access Model And Ottoman Empire Tourism", **Annals of Tourism Research**, vol. 34, 2007, s. 1056-1077.
- Nash, Geoffrey: **From Empire to Orient: Travellers to the Middle East 1830-1926**, London, I.B.Tauris Press, 2005.
- Neave, Dorina L.: **Eski İstanbul'da Hayat**, terc. O. Öneş, İstanbul, 1978.
- Nerval, Gerard dé: **Doğu'da Seyahat**, terc. Selahattin Hilav, 3. bs. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Nisbet, Robert: **Sosyolojik Düşünce Geleneği**, terc. Yusuf Kaplan, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2013.
- Özgül, M. Kayahan: "Demir Asâ Demir Çarık", **Hece Gezi Özel**, sy. 174-176, Haziran-Ağustos 2011, s. 6-29.
- Palabıyık, Serdar: "Travel Civilization and The East: Ottoman Travellers' Perception of "The East" in The Late Ottoman Empire", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2010.
- Pardoe, Julia: **Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı**, terc. Banu Büyükkal, İstanbul, KitapYayınevi, 2004.
- Parla, Jale: **Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Roberts, Mary: **Intimate Outsiders: The Harem in Ottoman and Orientalist Art and Travel Literature**, London, Duke University Press, 2007.
- Rodinson, Maxime: "Oryantalizmin Doğuşu", **Marife**, sy. 3, yıl: 2, 2002, s. 173-188.
- Rodinson, Maxime: **Batıyı Büyüleyen İslam**, terc. Cemil Meriç, İstanbul, Pınar Yayınları, 1983.
- Şahin, Gürsoy: **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2007.

- Şahin, Hasan: Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy. 29, 2006, s. 213-237.
- Said, Edward: **Oryantalizm**, terc. Selahaddin Ayaz, 2.bs., İstanbul, Pınar Yayınları, 1989.
- Said, Edward: **Şarkiyatçılık**, terc. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 1999.
- Schick, Irvin Cemil: **Batının Cinsel Kıyısı: Başkalıkçı Söylemde Cinsellik ve Mekânsallık**, terc. Savaş Kılıç ve Gamze Sarı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Schiffer, Reinhold: **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Rodopi Press, 1999.
- Şemseddin Sami: **Kamûs-ı Türkî**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989.
- Shaw, Wendy: “Yüce ile Pitoresk Arasında”, **Mekânın Poetikası, Mekânın Politikası: Osmanlı İstanbulu ve Britanya Oryantalizmi**, haz. Zeynep İnankur, Reina Lewis, Mary Roberts, İstanbul, Pera Müzesi Yayınları, 2011, s. 117-127.
- Smerthurst, Paul: “Introduction”, **Travel Writing, Form and Empire: The Poetics and Politics of Mobility**, ed. by Julia Kuehn and Paul Smethurst, London, Routledge Press, 2009, s. 1-18.
- Sunar, Lütfi: “Şarkiyatçılığı Niçin Yeniden Tartışmalıyız”, **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu**, haz. Lütfi Sunar, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2007, s. 27-54.
- Tekeli, İlhan: “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed. Paul Dumont ve François Georgeon, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 19-31.
- Timur, Taner: “Oryantalizm (ler) Tartışması”, **Toplumsal Tarih**, sy. 119, Kasım 2003, s. 64-69.
- Uluçay, Çağatay: **Padişah’ın Kadınları ve Kızları**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2011.
- Uysal, Mehmet: “Kurmaca Olmayan Bir Edebî Tür: Gezi Notları”, **Arayışlar**, sy. 9-10, Yıl:5, 2003, s. 91-97.
- Volney, C.-F.: **Travels Through Syria and Egypt**, vol. I, London, 1788.

- Yeğenoğlu, Meyda: “Haremdeki Leydi: Montagu’nun Mektuplarında Feminizm ve Oryantalizm”, (Çevrimiçi)
<https://defterdergisi.wordpress.com/2012/11/07/sayi-24/>,
25.07.2015.
- Yeğenoğlu, Meyda: **Sömürgeci Fanteziler**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.
- Yerasimos, Stefanos: “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, haz. Paul Dumont ve François Georgeon, terc. Ali Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 1-19.
- Yılmazçelik, İbrahim: “Seyahatnameler ve Ortadoğu”, **Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler**, haz. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, 2013, s. 79-111.